

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. २७१९ महामाले
Title भगवद्गीता १८ वेका लखेती
Author श्री श्रीमन्नरुद्रः
Extent १ दीर्घ Age ५
Subject वेदान्त शास्त्र

2719

F. All 1 + 168

~~160~~ 159

double nos. 5, 11, 13, 18, 23, 30, 48, 52, 84, 96

101, 123, 126, 143

Complete

नवमाध्याय

शंकरभाष्य
आनंदगिरिटीका
श्रीधरी स्वामिकृता
पिशुचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रण
वनमाली
कृष्णमेवैजयन्ती
मधुसूदनी
सदानेदी
नीलकंठी
आनेदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषा अनुवाद ॥

ॐ श्रीभगवानुवाच इदं ज्ञानं गुह्यं तमे प्रवक्ष्याम्यनन्तरं
यवे ज्ञाने विज्ञानसहितं यज्ज्ञाता मोक्षमेषुभात १

शंकरभाष्य

अष्टमे नाडी द्वारेण धारणायोगः सगुणउक्तस्तस्य च फलमप्रचिंसादिक
मेणकालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टं तज्ज्ञानेनैव
प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते ताम्यथेति तदाशंकायाविच्छेत्ता
या भगवानुवाच इदमिति इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्याम्युक्तञ्च पूर्वेष्वप्या
येषु तदुद्धौ सन्निधीकृत्येदमित्याह तदश्वे विशेषनिर्द्धारणार्थः इदमेव त
सम्पृक्तज्ञानं साक्षात् मोक्षप्राप्तिसाधनं वासुदेवः सर्वमित्यात्मैवेदं सर्वमे
कमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो नामदथ येमथातो विडम्बराज
नस्तेऽक्षयलोकाभवन्तीत्यादिश्रुतिभ्यश्च ते तभ्यं गुह्यतमे प्रवक्ष्यामि गोप्यतमे
कथयिष्याम्यनन्तरं यवेसूयारहिताय किं तज्ज्ञानं किं विशिष्टं विज्ञानसहि
तमनुभवशुक्लं यत् ज्ञानं ज्ञाता प्राप्य मोक्षमेषुभात संसारबंधनात् १

आनन्दगिरिकृत

श्रुतीतेनागामिनोऽध्यायस्यागतार्थत्वं वक्तुं ह्येतं अनुद्भवति अष्टमश्
ति नाडीसुषुम्णाख्या धारणाद्येनांगेन युक्तो योगः धारणायोगः स
गुणः सर्वद्वारसमनादिगुणस्तेन सहित इत्यर्थः तत्फलोक्तार्थमनन्तरा
ध्यायारम्भमाशङ्क्याह तस्य चेति अग्निर्चिरित्यादिनोपलक्षितेन क्रमव
त्ता देवयानेन यथेतियावत् ज्ञानान्तरमेव यथोक्तफललाभात् अल
मनेन मार्गेणोत्पाशंकाह कालान्तर इति अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तौ
शुक्लेः मार्गायतत्वात् न तस्येत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशयेन शंक्ते
तचेति ह्येतोर्थः समस्यर्थः युक्ताशंकानिबृत्त्यर्थमनन्तराध्यायशुभ्यापय
ति तदाशंकेति संप्रयुक्तत्वेनापरोक्षताभावेऽपि पूर्वोत्तरग्रन्थालोचनया
बुद्धिसन्निधानादिदंशेन ब्रह्मज्ञानं गृहीतं इत्याह तदुद्धाविति प्रकृता
ज्ञानात् ज्ञानस्य वैशिष्ट्यावयोती तदश्व इत्याह तदश्व इति निपाता
र्थमेव सूदयति इदमेवेति तस्मिन्मर्थे सम्वादकत्वेन श्रुतिस्मृति दर्शय

श्री गी
टी.
न

ति वासुदेव इति अद्वैतज्ञानवत् दैतज्ञानमपि केवाविमोक्षहेतुरित्याशं
कार नामादिति दैतज्ञानं मोक्षाय नक्षममित्यत्र अतिमुदाहरति अथेति
अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थोऽयं शब्दः अतोदैतादमया भिन्नत्वेनेत्यर्थः विदुस्त
त्तमिति शेषः दैतस्य दुर्निश्चयत्वेन कल्पितत्वात् तज्ञानं रजसर्पोदिज्ञान
तत्त्वज्ञानं दोषप्रामिहेतुरिति चकारार्थः असूयागुणेषु दोषाविक्ररणं त
द्विज्ञाय ज्ञानाधिकृताय इत्यर्थः ज्ञानं ब्रह्मचैतन्यं तद्विषयत्वा प्रमाण
ज्ञानं तस्य तेनैव विशेषितत्वात्तुपपत्तिमाशङ्क्य व्याकरोति अनुभवेति वि
ज्ञानमनुभवः साक्षात्कारत्वेन सहितमित्यर्थः उक्तज्ञानं प्राप्तस्य किंस्वार्थि
माशङ्कार यज्ञानमिति १

स्वामिकृतटीका

परेणः प्राप्यते शुद्धभक्तेर्निश्चितमष्टमे नवमेतत्तदैश्वर्यमस्याश्वर्यप्रपञ्च
ने एवंतावत्सप्तमाष्टमयोः स्वीयं पारमेश्वरं तत्तं भक्तैव सलभं नान्यथेत्सुकार
दानेति अचित्तं सकीयं मे श्वर्यं भक्तैश्चासाधारणं प्रभावं प्रपञ्चयिष्यन् श्रीभग
वानुवाच विशेषेण ज्ञायते अनेनेति विज्ञानमुपासनं तत्सहितं ज्ञानमीश्वर
विषयमिदं तन्न सूर्यवे पुनः पुनः समाहात्म्यमेवोपदिशतीति एवं परमका
रुणिके मयि दोषदृष्टिरहिताय त्वभ्यवसायित शशो वैशिष्ट्येन देवाहं गुह्य
तममिमादिना गुह्यं धर्मज्ञानं ततो देहादियतिरिक्तामज्ञानं गुह्यतरं ततो
पि परमात्मज्ञानं प्रति रहस्यत्वात् गुह्यतमं यज्ञात्वात् शुभात् संसारात् सद्य मोक्षसे
एवमुक्तो भविष्यति १

पेशाचभाष्य

सप्तप्रश्ननिर्णयानंतरं अर्जनाय तत्प्रत्याष्टममप्यर्थमुपदेष्टुं भगवानुवा
च इदं वक्ष्यामि तव गुह्यतमं रहस्यतमं प्रवक्ष्यामि अन्नसूर्यवे गुणे पुद्गलावि
करणमसूयाज्ञानमवबोधं विज्ञानसहितमनुभवमुक्तं यज्ञात्वात् मोक्षसे
शुभात् १

रामानुजभाष्य

इदमिति उपासकभेदनिबन्धनविशेषः प्रतिपादिताः उदानीमुपास्य
स्य परमपुरुषस्य माहात्म्यं ज्ञानानां च विशेषं विशेषोपाभक्तिरूपस्योपास

नस्यरूपमुच्यते इदं तत्ते गुह्यतमं भक्तिरूपमुपायं विज्ञानसहितं उपाय
नगतविशेषज्ञानसहितमनस्यवेते प्रवक्ष्यामि मदिष्यं सकलेतरविसजा
तीयमपरिमितप्रकारमाहात्म्यं श्रुत्वा मेव संभवतीति मन्वानायते प्रवक्ष्या
मीत्यर्थः यज्ञात्ता वक्ष्यमानमनुष्ठानपर्यंतं तात्त्वामत्यासि विरोधिनः सर्वस्या
ते अशुभात्मोदसे ।

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

अनस्ययत्नं ज्ञानसंक्रांतौ कारणं मुख्यं ज्ञानविज्ञाने प्राग्वतं सज्जनेत्यर्थं
निदानमेतौ ज्ञानेया रौतुयते ।

परमार्थप्रवादीटीका ७

एवं शर्वाध्याये भूतग्रामः सपत्न्यायमित्यादि वाकौर्दृश्य प्रपंच ज्ञातस्य नस्य
रत्नगर्भितं मिथ्यात्वं दर्शयित्वा दानीं तदेवोपपत्त्यादौ कर्तंतया योग्यैः
भववतः सस्य सत्यत्वं दर्शयित्वा नवमाध्यायप्रवृत्तिः तत्र प्रथमं वक्ष्यमाण
प्रमेयस्याति रहस्यत्वेन दुर्लभत्वमाह इदमित्यादिना सिद्धिः । कृपया वक्तुं
प्रवृत्तेमपि अनस्यवेदेह पारित्यादि दोष दृष्टिरिति ते तभ्यं विज्ञान
सहितं ज्ञानं वक्ष्यामि अतोतिरीक्षासूयातदोषारोपो गुणोद्योग्यमरोक्तेः
ज्ञानं शास्त्राचार्योपदिष्टं विज्ञानं मनुभव रूपं यत इदं गुह्यं तममप्रकाश
प्रमेयं स्वधर्मचरणादि ततोपि देहादि व्यतिरिक्तात्मस्वरूपं गुह्यतरं ततो
पि परमात्मनः साक्षादृष्टानं गुह्यतमं तदेवाह यदिति यज्ञात्ता अशुभादुः
खप्रदानं प्रपंचात्मोदसे परमात्मप्रतीतो प्रपंचाती तो भविष्यसि ।

वनमालीटीका ८

रहस्यं भक्तिर्योगं च सभक्तायाति गोपितं नवमेदुतमेव्यर्थं ब्रवीति भक्तिरु
च्ये । तत्रानस्यचेताः सततं यो सोम्यरतिनित्यशः तस्याहं सत्त्वमिति भगवत्प्रा
प्तौ भक्तिरेवासाधारणहेतुः सा च सर्वोत्तममतीश्वरकी विलिख्ये मप्रवाह रूपा
अतिरूपते तत्र निविष्टं सर्वोत्तममत्त ज्ञानं ज्ञानं तेहमिति सप्रमे प्रतिज्ञातं सेदो
पान्तिरूपितं च प्रसक्तानुप्रसक्तसममप्रप्राप्तिरूपतद्विस्तरेण वक्तुमादौ सौति
इदमिति इदं ज्ञानं तेहं सविज्ञानमिति सप्रमे प्रतिज्ञातं प्रायेणोक्तं मये वक्ष्या
णामधुनोच्यमानं ज्ञानं ममयाध्यात्मापरोक्षं विज्ञानं वदसुक्तजीवजडेभ्यो वि
विकृतया सर्वनियामकत्वादिना अपरोक्षरूपं ज्ञानं तत्सहितं ते तभ्यं प्रक

2

三

2

नवमेपरमेष्ठ्यस्य मया अर्थे विजेद्विः सभक्तेः श्रुतिमाहात्म्यं चिवात्मगवा
नविभुः एवं सप्तमेष्ट्यमेवाध्याये उपासनप्रकारा उपासकभेदाश्चोक्ताः श्रुतानि
मुपास्यन्त्यस्य ससखोपासकस्य च माहात्म्यं प्रतिपादयन्ते तत्र सरोपासकानि
न्यनुपासनरूपायाः शुद्धायाः सभक्तेः सत्त्वं प्रवदन्त्यर्थं सखोभगवानुवाच
इदं तत्तु गृह्यतममिति तद्वादेनैयं सभक्तितानफलरूपा भवति न तत्तान
साधनरूपिकेति सूचितम् इदमुपासनसंज्ञं मद्रक्तिरूपं गृह्यतमं निरतिशय
गोपनीयं द्वितीयादिषष्टौ तेन मया यदुपदिष्टमात्मज्ञानं तदुत्तमं सप्तमाष्टमा
त्रेन यदुपदिष्टं मदेष्ट्यं ज्ञानं तदुत्तमं नवमादिद्वादशान्तेन यदुपदिष्टं त
ज्ञानं तदुत्तममिति मर्थः ज्ञानं ज्ञायते मत्त्वरूपमनेनेति निरुक्त्वा केवलं भक्ति
लक्षणं ज्ञानसंज्ञमिति मर्थः विज्ञानसहितं मद्रुपासनगत विशेषज्ञानसहितं
वक्ष्यामांते तत्त्वं प्रवक्ष्यामि प्रवर्षेण सामग्रेण पूर्वमगम्ये चिदपि यन्मया
नोक्तं तदिदं ते वक्ष्यामीत्यर्थः तन्वमस्यैकस्याकारणा त्वमिदं नावोचस्वपे
क्षायामाह अतस्तस्य वेमद्रुणेषु दोषारोपरदिताय अन्योपुधिश्चिप्रभृतिरपि
दुःखिनं जीवं दृष्ट्वाः तिकरुणया करुणा सागरस्यैव कर्मकर्तृमनुचि
तं भवतीत्येवं क्वचित्क्वचिन्मकरुणादिगुणेषु दोषदृष्टिं करोति अतस्तत्प्रभृ
तये मयेदं ज्ञानं तोक्तं त्वनस्यः परमेश्वरो मन्त्रिं श्रीकृष्णो यत्किं विच्छुभं
शुभं वा कर्म कृतवान् करोति करिष्यति च तत्सर्वं सर्वेषां जगतां मम च मंग
लायेव भवति न त्वमंगलायेत्येवं विश्वासपूर्वकं मद्रुणेषु गुणेषु डिमानाय
ते त्वममेव प्रवक्ष्यामि नागस्यैत्यर्थः तस्य ज्ञानस्य किं फलं स्यादित्यपेक्षायाम्

माह यदिति यज्ञानमनुष्ठानपर्यंतं वक्ष्यमाणं साक्षात्प्राप्त्युभात्
मत्प्राप्तिविरोधिगणान्संसारद्वामोक्षसे मुमुक्षो भविष्यति १

मधुसूदनीटीका १०

पूर्वेधाये मूर्धन्यद्वारनाडी कैलाहृदयकंठभूम्यादिधारणसहितेन
सर्वेन्द्रियद्वारसंयमगुणकेवलयोगेन सेतुयोत्क्रांतप्राणस्यार्चिदि
मार्गेण ब्रह्मलोकं प्रयातस्य तत्र समग्रज्ञानोदयेन कल्यांते परंब्रह्मप्रा
प्तिलक्षणकमशुक्तिर्वाख्याता तत्र चानेनैव प्रकारेण शुक्तिर्लभ्यते ना
न्यथाशंकाग्रनमचेताः सततं यो मोक्षरतिनिश्चयः तस्याहं सलभश्च
त्यादिना भगवत्तत्त्ववित्तानात् साक्षात्प्राप्तिरभिहिता तत्र चानया
भक्तिरसाधारणो हेतुरित्युक्तं पुरुषः सपरः पार्यभक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये
ति तत्र पूर्वोक्तयोगधारणा पूर्वकप्राणोत्क्रमणार्चिदिमार्गगमन
कालविलंबादिक्लेशमंतरेणैव साक्षात्प्राप्तये भगवत्तत्त्वस्य तद्रूपे
स्वविस्तरेण ज्ञापनाय नवमोऽध्याय आरभ्यते अष्टमेऽध्याये ब्रह्मनिर्गुणेण
नतज्ञाननिष्ठस्य गतिरुक्ता नवमेऽध्याये ब्रह्मनिर्गुणेन ज्ञाननिष्ठस्य
गतिरुच्यते इति संक्षेपः तत्र वक्ष्यमाणज्ञानस्तत्पर्याख्यानसौकान्
इदं प्राग्वद्भूतमग्रे वक्ष्यमाणमधुनोच्यमानं ज्ञानं शास्त्रप्रमाणकंब्रह्म
तत्त्वविषयं ते तभ्यं प्रवक्ष्यामि तत्र शब्दः पूर्वाध्यायोक्तार्थना ज्ञानस्यैव
क्षणमाह इदमेव समग्रज्ञानं साक्षात्प्राप्तिसाधनं नतध्यानं तस्या
ज्ञानानिवर्तकत्वात् तत्तत्तः करणशुद्धिद्वारेणैव ज्ञानं संपाद्यक्रमेण
मोक्षं जनयतीत्युक्तं कीदृशं ज्ञानं गुह्यतमं गोपनीयतमं ममैव रहस्यं १
त्वात् यतो वित्तानसहितं ब्रह्मावुभवपर्यंतं ईदृशमतिरहस्यमप्यहं शि
ष्यगुणाधिक्याद्वक्ष्यामि तभ्यमनसूयवे असूयागुणेषु दोषदृष्टितदावि
करणादिफलासर्वदायमानैश्चर्याख्यापतेनात्मानं प्रशंसति मत्पुत्रस्ता
दिमेवं प्रपातद्वहितायानेनार्जवसंयमावपि शिष्यगुणोच्चाख्यातौ पुनः
कीदृशं ज्ञानं यज्ञाना प्राप्य मोक्षसे सद्यः पव संसारबंधनादमुभात्सर्व
दः त्वहेतोः १

सदानन्दीटीका ११

परंब्रह्मानन्दे सकलसर्वव्येसरसतः रातद्वंद्वे मंदा कृतिदसुजकंदो

श्री
गी टी
न

करहरे श्रियः कंदेनंदात्मज उदितचंद्रासितमुखे मुकुंदेसंदोमेभवत्
मनसोद्वेदविरतेः १ पूर्वाध्याये हि मुह्यन्नाडीद्वारेण योगिनः अक्षरा
त्मनि गोविंदे ध्याननिष्ठा गतस्यैव २ योगेन सेव्योत्क्रांतप्राणसार्चि
र्मुखाभना ब्रह्मलोकं प्रयातस्य तत्र बोधोदयेन च ३ कल्पंते ब्रह्मसं
प्रसिद्धा व्याताक्रममुक्ता तत्रानेन प्रकारेण मुक्तिः स्यात्तमथाति
ति ४ शंकायां हरिणा प्रोक्ता सादात्म्यमुक्तिः सवेदिनः अनमचेताः सततं यो
मोक्षरतिनिमग्नः ५ तस्याहं सत्त्वमस्त्वेवं भगवन्तवो धतः अनन्याभक्ति
रेवास्ति सुखहेतुः परागतेः ६ पुरुषः सपरः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वन्मया ३
तसाधारणो हेतुस्तु कानमरतिर्हरे ७ अतः साभक्तिरधुना भगवन्तवधी
युता वार्पते नवमेध्याये तस्यामाहात्म्यमेव च ८ अष्टमेध्याये रूपसब्रह्म
णः संनिर्गुणत्वं गतिस्तु ध्याननिष्ठस्य क्रममुक्तिरुदाहृता ९ नवमे
ज्ञाननिष्ठस्यैव ब्रह्मनिर्गुणत्वं उच्यते गतिरित्येवं तत्त्वमर्थमिहाद
रात् १० श्लोकत्रयमुवाचेशो भगवान् हरिरख्ययः उदं प्राग्वद्ध्या प्रोक्तं
वत्समाणमिहाधुना ११ शब्दप्रमाणकं ज्ञानं ब्रह्मतत्त्वैकगोचरं तन्नोक्तं
ध्यानतो ज्ञाने वैलक्षण्यमिदोच्यते १२ सम्पदज्ञानमिदं सादात्मोदमं प्रा
प्तिसाधनं गोपनीयतमं चातिरहस्यत्वेन संमतं १३ ब्रह्मात्रभवपर्यन्तं
तन्मंगलमपीदृशं अहं शिष्यगुणाधिकात्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे १४ सैव
र्या व्यापते नार्यसदात्मानं प्रशंसति मदप्रेरितसूया तच्छ्रुत्वा यार्जवश
लिते १५ यत्प्राप्य मोक्षमसौ सद्यो शुभात्संसारबंधनात् १६ ॥ १ ॥

नीलकंठीटीका १२

पूर्वाध्याये किंतु ब्रह्मेत्यादिसप्तप्रश्ना अक्षरं ब्रह्म परम मित्यादिना सं
क्षिप्तं व्याख्याता तज्ज्ञानस्यैव क्रमप्रयोजनाकांक्षायां कर्मविदश्राधि
भोतिके भूमादिमार्गप्राप्यं ध्यानमिति निरूपणेन प्राप्यप्रापकादिविभा
गोदर्शितः तेन कर्माधिभूते व्याख्याते तथा सूत्रान्तर्गमिणोरुपासक
सार्चिरादिमार्गेण क्रममुक्तिस्त्यानप्राप्तिरित्युक्तं तेनाधिदेवाधियत्नो व्या
ख्यातौ श्रोमिषेकाक्षरमित्यादिना अंतकाले कथं ज्ञेयो सीतस्योत्तरं व्या
ख्यातं तदेवं ध्येयब्रह्मविद्यासांगानिर्गुणता परिशिष्टमाद्यं तेयं ब्रह्मवि
षयं प्रमहयं किंतु ब्रह्म किमध्यात्ममिति तद्विवरणाय नवमोऽध्यायप्रार

भवते न केवलं अर्चितादिगतिप्राणा कालान्तरपवमुक्तिरस्ति किं विहेव
 सद्यो मुक्तिरस्तीति विशेषवक्त्रे श्रीभगवानुवाच इदं तत्ते इति इदं वक्ष्य
 माणं तत्तत् सर्वस्माद्येयादिलक्षणं ते यं ते तत्तत् भगवत्पुत्रात्तममतिगोप्यं प्रवक्ष्या
 मि अतस्तु यवे असूयागुणेषु दोषाविक्रान्तद्विहिताय ज्ञानं तन्मिमा
 नसत्पुं ब्रह्म विज्ञानेनानुभवेन सहितं न तत् केवलं पारोक्ष्येण यत् ज्ञानं
 तात्वासाक्षात्कृत्य अशुभात्संसारान्मोक्षसे अत्र यत्सममादौ ज्ञानं ते ह
 सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषत इति प्रतिज्ञातं यस्य च विज्ञानाय प्राणा
 चंद्रम्यायेनोपलक्षणीभूतं जगत्कारणं ब्रह्म तत्रैव निरूपितं यद्विज्ञानेः
 धिकारसंपत्त्यर्थं तस्यैव सगुणस्योपासनमुक्तं तदिह सर्वशेषीभूतं ब्रह्म
 वक्तव्यमिति तथैव प्रतिजानीते वचनमात्रेणैवात्रापरोक्षं ज्ञानं जायत इ
 तितत्रैव युगादितं न विस्मर्तव्यं १ ।

ज्ञानं दीदीका १३

एवं प्रकृतिपुरुषयोस्संयोगवियोगकलनस्य लवादिप्रलयान्तस्य सर्वका
 र्यनिमित्तकारणस्य कालस्य सत्पुं लक्षयित्वा कालपुरुषप्रकृतीनाम
 पिष्टानस्य स्वातंत्र्येण सर्वजगतो कर्तः सर्वकर्मफलदस्य सर्वान्तर्यामिनः
 परमेश्वरस्यैव परापरत्वसाधारण्येन सत्पुं लिलक्षयिषु स्तावदाभ्यन्तर
 संयमक्रमेण ब्रह्मप्राप्तौ निरन्तरं तपः क्लेशसहवपुषामनन्यथापा
 राणां चरमदेहोत्क्रमणं तावत्प्रतीक्षमाणानां मुनीनामेवाधिकारः
 न तत्संक्रमावपुषां प्रजापालनादियादृशानां भवादृशमित्यर्जनस्य प्रे
 मणासुखसाध्यं सद्यो ब्रह्मप्राप्तावपायं परमेश्वरभजने ज्ञानकर्मसमुच्च
 यावृष्टानपर्यायं ब्रह्मशः प्रोक्तमपि पुनर्हृदये सन्निवेशयितम् । तद्वद्वः
 संयमवैलक्षण्याय अशुभात् संसारान् अनस्त्यवे अर्जुन १

रामकंदीदीका १४

अष्टमाध्यायपरिसमाप्तौ अष्टमप्रश्ननिर्णयेत काले सुकृत्सुगतिद्वय
 ज्ञानं ब्रह्मप्राप्त्या यत्नेनोपदिष्टं अतस्तावन्मात्रपवब्रह्मप्राप्त्या यत्नया
 मावेदीत्यर्जनमष्टमाध्याये प्रतिपादितमेवोपदेशं स्मारयन्संग्रहेण भगवा

श्री
गी. टी.
न

उवाच तशोद्यतिरेके अष्टमाध्यायोक्तपवलक्षणोपायव्यतिरेकेणोदंस
उदिसतिहितंज्ञानं ब्रह्मप्राप्तपायभूतं वित्तानेन विनिष्कृतानेन बोधेन सं
युक्तं तन्ममहं प्रकर्षेण संतोषतः सारोक्तपेणातिशयेन वक्ष्यामि कथयि
ष्यामि कीदृशायानसूयवे अडाविशुद्धबुद्धितायोस्मै तानायनसूयसि
यथोक्तफलस्य संभावनावशादत्तवन्नगर्हणमारभसे कीदृशं ज्ञानं गु
ह्यतमं गुह्यं गुह्यतरं च पूर्वाध्यायेषु ज्ञानमुक्तं इदं तत्तदपेक्षया तिगुह्यम्
अनाविर्भूतविवेकजज्ञानानां गुहायां हरतरेध निस्थितं रहस्यतया वा गुह्य
मतपवत्तं यदिदिता जन्मजरामरणचक्रपरिवर्तनमानलक्षणदशुभा
दश्रेयसो मोक्षसंख्यमेव मोक्षं प्राप्स्यसि अतो वक्ष्यामि तानोपायानिष्ट
स्यांत काले गतिदयज्ञानाभ्युपायव्यतिरेकेणापि ब्रह्मप्राप्तिर्निर्दिष्टैव

अथोपायज्ञानसंख्ये सार्यमाह १

लासिकी अष्टलीटीका १५

पञ्चमुक्तप्रकारस्य योगस्य भक्तियोगं विना विदेहमुत्पावहस्य प्रसंगतो वि
स्तरेण विदेहमुक्तेर्लक्षणं विषयं प्रभावं चोक्ता अथुना भक्तियोगस्य स
र्वेषु योगेषु न्यूनतया सूचितस्यापि पुनर्लक्षणं विषयप्रभावसौक
र्यविवक्षया तं स्तस्यैवं श्रीश्लोकाश्च भगवानुवाच तत्फललक्षणस्य
विदेहमुक्तिप्रदस्य योगस्यैव लक्षणार्थः इदं वक्ष्यामि विशेषेण सायते
नेनेति विज्ञानमुपासनं तत्सहितं ज्ञानं ईश्वरविषयं जीवन्मुत्पावहम् अन
सूयवे पुनः पुनः समाहात्म्यमेवोपदिशतीत्येवं परमकारुणिके मयि दोष
दृष्टिरदितायते तन्मम वक्ष्यामि कीदृशं गुह्यतममतिशयेन गोपनीयम् य
मज्ञानं गुह्यतमं ततोपि देहादिवेकेनात्मज्ञानं गुह्यतमम् इदं तैश्चरज्ञानभ
क्तियोगलक्षणं गुह्यतमम् यज्ञानं ज्ञानाप्रमाणेनावधार्याशुभात्सर्व
दुःखहेतोः संसारान्मोक्षसंमोक्षं प्राप्स्यसि १

पंचोलीटीका

अष्टमे नाडीहारेण धारणया सगुणमुपासनमुक्तं तस्य चाग्निर्ज्यो
तिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्यस्य कालांतरे परंब्रह्मप्राप्तिलक्षणं
नादृतिरूपं फलमुक्तमिदं नीनवमे साक्षात्प्रकृतिसाधनं निर्गुणं ब्र

स्तवंदमास्तं चक्षुरादित्यश्यादेश्चमोक्षधर्मे सप्रत्यक्षः
प्रतिदिसोक्षेष्टक्षवाहिसमभवाति यपुर्वविद्वत्प्रत्यक्षवे
देतिसाप्रवेदेवारुगाप्रारवाया धर्मोभगवान् तद्विषयं
धर्म्यं सर्वजगद्धतइतिधर्मः पृथ्वीवाधर्ममूढनीति प्र
योगात्मोक्षधर्मे भारभृक्कथितोयोगीतिव भर्तासनस्थि
यमागोविभर्तीतिचश्रुतिः धर्मोवाइदमग्रग्रासीत् न
पृथिवीनवायुर्नाकाग्नौनब्रह्मानरुद्रोनदेवानरुषयः
साध्यायदितिच सामवेदेवाभव्यप्रारवाया प्रत्यक्षावग
मप्राहेनापरोक्षज्ञानसाधनत्वमुक्तं तद्वानायाद १

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

भाषा अनुवाद

केवल भक्ति हीके द्वारासे परमेश्वर पाये जाते अर्थात् ईश्वरका तत्त्वज्ञान भक्ति विना कोर उपायसे सलभ नहोहे यही अष्टम अध्यायमे स्थिर कियोहे सोई ईश्वर का अद्भुत ऐश्वर्य औ अपनी भक्ति की सर्व अष्ट महि मा अब नवमे अध्यायमे विस्तारसे भगवान आप कहतेहैं कि जिस से परमेश्वर जाने जाय सोई विज्ञान कहे उपासना तिस के सहित ईश्वर विषयक जो यह ज्ञान गुह्यतम अर्थात् शास्त्रोक्त धर्मज्ञान गुह्य कहे गोपनीयहे और उसकी अपेक्षा देहादिसे भिन्नजो आत्म ज्ञान सो गुह्य तर कहे अधिक गोपनीय फेरि आत्मज्ञानसे भी परमात्मज्ञान गुह्य त महे अत्यन्त गोपनीय हे सो अस्त्रया रहित अर्थात् बार बार अपना म हात्म उपदेश करते इये मेरेमे दोष दृष्टि रहित तमहो इससेमे अब दयाकरि तमसे कहंगा कि जिसको जानिकारि इस अशुभ रूप संसार से बन्धनसे छुटिजायगे १ ॥

टीका

तो कह भक्तिपुक्तको कहें मनों प्रतिगुप्त ज्ञानसहितविज्ञानकेसु
 दें अशुभनिदुष्य १ उदितसदा जयपुक्तरणवीरचंद्र अदभूत
 संतद्वेदविकसंकमल जो अर्थसुधादेस्त १॥

**राजविद्याराजगुह्यपवित्रमिदमुत्तमं
प्रत्यक्षावगमं धर्मं सखावे कर्तव्यं २**

शंकरभाष्य

तच्च स्तौति राजविद्येति राजविद्या विद्यानो राजा दीप्तिशयत्वात्
दीप्यते हीयमतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानो राजगुह्यं तथा गुह्यानां
राजा पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणानामिदं
ब्रह्मविज्ञानमुक्तं एतन्ममनेकजन्मसहस्रसंज्ञितमपि धर्म्मधर्म्मादि स
मूलं कर्म क्षणमात्रादस्मीकरोति यतोऽतः किंतस्य पावनत्वं वक्तव्यं
किञ्च प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण साक्षादेति वावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावग
मं अनेकगुणवतोपि धर्म्मविरुद्धत्वं दृष्टं श्रेयसागमं न तथा आत्मज्ञा
नं धर्म्मविरोधि किन्तु धर्म्मधर्म्मादनपेक्षं एवमपि स्यात् दुःसंपाद्यमि
त्तत्तद्ग्राह सखावे कर्तव्यं यथा रत्नविवेकविज्ञाने तत्रात्पायासानां अनेषां
कर्मणाः सावसंपाद्यानामल्पफलत्वं दृष्टं दुष्काराणाञ्च महाफलत्वं दृष्ट
मितीदन्त सखावे संपाद्यत्वात् फलक्षयाद्येतीति प्राप्तौ तत्राहावयं ना
सफलतः कर्मवद्ययोजीति प्रत्ययं अतः अद्वेयमात्मज्ञाने २

आनंदगिरिकृत

तदाभिप्रायसिद्धये तज्ज्ञानं स्तौति तच्चेति ब्रह्मविद्या विद्यानो राजा
श्रेष्ठ इत्यत्र हेतुमाह दीप्तिं कुतो ब्रह्मविद्यायाः विद्यान्तरेभ्यो दीप्ति
तिशयित्वं तदाह दीप्यते हीति दृश्यते हि विद्वदन्तरेभ्यो लोके रज्जाति
रेको ब्रह्मविदामिति भावः उक्तं एतन्मं शुद्धिकारणं ब्रह्मज्ञानमित्येतदु
पपादयति अनेकेति तत्र प्रातिस्नितिप्रमाणयित्वे तत्राहैकगम्यमि
दं ज्ञानं किन्तु प्रत्यक्षप्रमेयमित्याह किञ्चेति प्रत्यक्षमवगम्यमानमि
त्तिमिति तथा यदावगम्यत इति अवगमः फलं प्रत्यक्षोवगमोऽस्येति
दृष्टफलत्वं ज्ञानस्योच्यते धर्म्ममित्येतद्व्याकरोति अनपेक्षमिति धर्म्मस्ये
व तस्य क्लेशसाध्यत्वमाशङ्क्याह एवमपीति रत्नविषयं विवेकज्ञानं
सम्प्रयोगादुपदेशोपेक्षादनायासेन दृष्टं तथेदं ब्रह्मज्ञानमित्याह यद्ये

श्री गी.
टी
न

ति प्रययमिति विशेषणमाशंकासर्वकं विहणोति तन्नेत्यादिना व्यवहार
भूमिः समस्यर्थः तान्मत्तयफलमेफलितमाह अत इति २

सामिहृत

राजगुह्यं

किंच राजविद्येति इदं तानं राजविद्याविद्यानां राजागुह्यानां च राजाविद्यास
गोप्येषु चातिश्रेष्ठमित्यर्थः राजदेतादितादुपसर्जनस्य परमं उन्नमं पवित्रमि
दममेतपावनं इदं प्रमत्तावगमं च धर्मादनपेतं सर्वधर्मफलमात्रं कर्तृसस
खचसखेन कर्तृशक्यमित्यर्थः अयं चातयफलतात् २

राजाविद्या रा
जागुह्यमिति च

वेदोक्तसर्व

पेशाचभाष्य

राजविद्येति विद्यानां राजा राजविद्येयं ब्रह्मविद्याराजगुह्यं विवस्वदादि
भिः राजमिश्रितत्वात् पवित्रं पावनं प्रमत्तावगमं सानुभवधर्मधर्मान
पेतं ससखं कर्तृसखेनानुष्ठेयं प्रययमविनाशि २

राजागुह्यभाष्य

राजविद्येति राजविद्याविद्यानां राजा राजगुह्यं गुह्यानां राजा राजा विद्या रा
जविद्येति च राजानो दिविस्तीर्णागाथमनसः महामनसा मियं विद्येत्यर्थः
महामनस एव गोपनीयगोपनकुशला इत्यर्थः तेषामेव गुह्यमिदं प्रमत्तमं पवि
त्रं मत्स्यामि विरोधशेषकल्मषापहं प्रमत्तावगमं प्रवगम्यते इत्यवगमो विष
यः प्रमत्तभूतो वगमो विषयो यस्य तानस्य तत् प्रमत्तावगमं भाक्तिरूपेणो
पासनेनोपास्पमानो हं न दानीमेवोपासितः प्रमत्तानुपगतो भावामोत्यर्थः
अथापि धर्मधर्मादनपेतं धर्मं च हि निःश्रेयससाधनत्वं सद्रूपेणोपास्यर्थं प्रि
यत्वेन तदानीमेव दर्शनापादानतया च सयं निःश्रेयसस रूपमपि निरतिश
यनिःश्रेयसद्रूपान्तिकमत्स्यामि साधनमित्यर्थः अत एव ससखं कर्तृसस
खोपादानमत्यर्थं प्रियत्वेनोपदेयं प्रययमद्वयं मत्स्यामि साधयित्वा पिसयं न
दीयते एवं द्रुपदुपासने कुर्वतो मत्स्यादनेह तेपि न किंचित्कृतं मया स्मृतिमे
प्रतिभातीत्यर्थः २

राजतेसर्वविद्यामध्यदीप्यते अभिनवगुह्यकृत या इहैवमुच्यते

अथात्मविद्याविद्यानां इति राजा जनकादीनामत्राधिकारस्तेषां रहस्यं प्रति
गुह्यतात् तत्रियसलभेन वीरभावेनाविकल्पतात् कर्तृमनुष्ठानं ससखं

तः साष्टो वगमो
गोप्येषु तन्मत्त
वगमं दृष्टफल
मर्थः धर्म

नचास्यप्रलोपासात्मनः कर्मणोऽप्यकर्मवदुपभोगादिनावयोक्तिः २

परमार्थप्रपाटीटीका ३

अथप्रतिपाद्यप्रमेयस्याति दुर्लभत्वं तारकत्वं चार राजविद्येति विद्यानाम
ध्यात्मविद्यानां राजा तथा गुह्यानां गोपनीयार्थानां राजा अति श्रेष्ठमि
त्यर्थः पवित्रं शोधकं उन्नम्य शुक्लं तमे आत्मप्राप्ता संतरेण कारणं प्रत्य
क्षावगमं प्रत्यक्षेण प्रतीत्या अवगमयिते योग्यं धर्मधर्मादनपेते सर्व
धर्मफलत्वात् कर्तुं अशुभं ससत्त्वं सत्त्वं नत कायद्वय क्लेश
जनकं अथय मलय फलत्वात् २

वनमालीटीका ८

प्रतस्तदाभिधाय पतज्ञानं स्तोति रामेति सत्त्वयोगीश्वराणां विद्यारजविद्या
विद्यानां राजा प्रधानं धृतिरिति वा सत्त्वज्ञानेन देदीप्यमानानां योगीश्वराणां सत्त्व
मारादीनां गुह्याणां राजगुह्यं गुह्यानां राजेति वा राजदंतादिताडभयत्र सर्व
निपातः पवित्रमिदं शुभं प्रोक्षितैर्हि किंचिदेकमेव पापं निवर्तते निवृत्तं च
वासनाशेषातिशयेन यतः प्रतस्तत्पापं करोति इदं तत्तेकजन्मकृतानामपि
पापानां सवामानां सकारणानां जातमात्रं स डहेदकमतेः सर्वोत्तमं पावनमिदमेव
अलेखिदिये पुनियामकतया प्रतिस्थित इति प्रसन्नो भगवान् सप्रसन्नः प्रति
दिमोक्षमिति श्रुतेः सोऽवगम्यते प्राप्यते येन तत्पदावगमं प्रथमं प्राप्नुज्यते ३ नन्तरं
मेतालपस्य परोक्षज्ञानं ततो निदिध्यासनेनापरोक्षज्ञानं ततो मोक्ष इति भावः
यदा प्रसन्नमवगम्य फलं यस्मात्तत् ओतिशेमादीनामिवैतस्या विच्छिन्नमेव प्र
वारं सर्वक सर्वोत्तमं परोक्षसंकाशान्तरेण फलं किंतु तस्मिन्नेव काले सत्त्वा
विर्भाव रूपो मोक्षो भवतीति भावः सर्वजगतो धारकत्वाद्दमो हरिस्तद्विषयकं
धर्मधर्मादनपेते वा धर्मं अनेकजन्मसंचितनिःकामकर्मशोधितसंतया सा
त्त्वान्ता गतार्हिः संपादनेन च ससत्त्वं कर्तुं गुरुपदर्शित विचारसद्वृत्तवे
दोतवाक्येन सत्त्वं परमानंदवनं तैरनेकजन्मनिःकामकर्मशोधितमनसा
सात्त्विकारः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः भगवद्गुणादिप्रवणकीर्तन ध्यानापरोक्षेणां
सकाल एव परमानंदकरत्वेन सत्त्वार्थिनस्तज्ज्ञानापासेन प्रवृत्तिः स्यादिति भा
वः मोक्षाख्यं यत्फलकत्वादयं सफलं मोक्षमविद्यातिवृत्तिर्येव कानेदा
विर्भाव रूपं प्रसाध्य संयंत्येति मोक्षोऽपि तिष्ठतीति वा मुक्तानामपि सर्वोत्तम

दंस्यात्तर्हि न केनाप्यङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राह धर्ममिति धर्मधर्मोदनपेते
 सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्यादिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं आचार्यवात्सरुषो वेद
 आचार्यदेवो भवेत्सादिशास्त्रोक्तगुरुमुपश्रुत्वा दिधर्मैर्नित्ययुक्तं न तत्कथ
 मस्येतिः श्रेयसवत्तुपेतिः श्रेयससाधनं च भवतीत्यर्थः नन्वेवमपियदिम
 दद्यत्तेनापि दुःसंपाद्यं स्यात्तर्हि कोपि जनस्तर्कतः कथमुक्तो भविष्यतीत्य
 पेक्षायामाह ससत्त्वं कर्तुमिति पुरुषस्येदं कर्तुं करणाय पादरेण साधयि
 त्वं ससत्त्वं सष्टु सत्त्वोपादानमत्यर्थं प्रियतेनात्मायासेन चोपादेयमित्यर्थः
 ननु यथा रत्नजातिविशेषतो जनः केनापि सत्त्वोपायेन महारत्नं प्राप्नोति
 पश्चाद्यदि चोरा नलादिदेवयोगेन तत्र प्राप्नोति तर्हि तस्य तत्त्वसाध्यामपि
 सफलं सयं चेद्भक्तिरूपकं सावसाध्यामपि निष्फलमित्याशं क्त्वा ससाध्या
 साध्यात्वेन सत्त्वोपादित्याह अथयमिति अथयं ययश्च ससाध्याकारिणो
 जने मत्प्राप्तिकारयित्वापि सयं न दीयते मोक्षोपपत्तौ ननु तत्त्वत् नत्वीदृशं
 कर्मादिकं भवेत् यतो यावदुच्चफलप्राप्तिसाध्यां सुवैश्यामिहामिति व
 त्यासतया तत्त्वोपादे तस्मादिदं सुपासनाख्यं भक्तिरूपं कर्तव्यं तजनेनेवाहं
 वश्यं भवामिनामैः कर्मज्ञानानि साधनकृद्भिरित्यर्थः २॥

पुनस्तदाभिप्रायान्न ज्ञानं लोति ॥ मधुसूदनी टीका १॥

राजविद्या सर्वासा विद्यानां राजा सर्वाः विद्यानां शकत्वात् विद्यानां र
 साविद्यैकदेशविरोधित्वात् तथा राजगुह्यं सर्वेषां गुह्यानां राजा अने
 कजन्मकृतसकृतसाध्यात्वेन बद्धभिरज्ञानत्वात् राजदेतादिवाङ्मयसर्ज
 नस्य परनिपातः पवित्रमिदमुत्तमं प्रायश्चित्तेर्हि किंचिदेकमेव पापं निव
 र्त्तयेति तद्वत्तत्त्वकारणसूत्ररूपेण तिष्ठेत् यतः पुनस्तथाप्युपचि
 तोति पुरुषः इदं त्वेकजन्मसदसं चित्तानां सर्वेषामपि पापानां सूत्र
 सूत्रावस्थानात् तत् कारणस्य चाज्ञानस्य सद्योत्पेदकं अतः सर्वोत्तमं पा
 वनमिदमेव तच्चातीदृये धर्मश्चात्र कस्यचित्संदेहः सत्त्वपतः फलतश्च
 प्रत्यक्षादित्याह प्रत्यक्षावगमं अवगम्यते नेनेत्यवगमो मानं अवगम्य
 तेषां पतश्च अवगमः फलं प्रत्यक्षमवगमो मानमस्मिन्निति स्वरूपतः सा
 तिप्रत्यक्षं प्रत्यक्षो वगमोः स्येति फलतः सातिप्रत्यक्षं मयेदेविदित
 मतोनष्टमिदानीं ममाज्ञाज्ञानमिनिहिसार्वलोकिकः सादृश्यभवः एवं

श्री
गी टी
न

लोकानुभवसिद्धते पितृतत्त्वानं धर्मधर्मादनपेते अनेकजन्मसंचितानि
कामधर्मफलं तर्हि दुःसंपादंस्यान्नेत्याह सुसंख्यं कर्तं गुण्यदर्शितवि
चारसहस्रतेन वेदांतवाक्येन खलेन कर्तेशाक्यं न देशकालादिसवधानं ^{तानस्य}
मयेक्षते प्रमाणवत्स्यते तत्राह एवमनायाससाध्यत्वे सत्यफलसंसा
दनायाससाध्यान्मैव कर्मणां महाफलवददर्शनादिति नेत्याह अथ यमे
वमनायाससाध्याप्यस्य फलतो व्ययो नास्तीत्यवयमस्य फलमित्यर्थः
कर्मणां त्वतिमहतामपि क्षयि फलतमेव यो वापतदक्षरं गार्पविदिता
स्मिलोके नरो नियजते तपस्तपति दहनिवर्षसहस्रापंतवदेवास्तद्व
तीति श्रुतेः तस्मात् सर्वोत् कृष्टताच्छुद्ध्यमेवात्मज्ञाने ~~तस्मात् सर्वोत्~~
~~कृष्टताच्छुद्ध्यमेवात्मज्ञाने तस्मात् सर्वोत् कृष्टताच्छुद्ध्यमेवात्मज्ञाने~~
~~तस्मात् सर्वोत् कृष्टताच्छुद्ध्यमेवात्मज्ञाने तस्मात् सर्वोत् कृष्टताच्छुद्ध्यमेवात्मज्ञाने~~
तस्मात् २

सदानदीटीका ११

अनस्तदाभिमुखाय तज्ज्ञानं स्तौति माधवः राजा हि सर्वविद्यानां सर्वा वि
द्याविनाशकः १ दीप्यते ति शयेनेयं ब्रह्मविद्याय तस्ततः रहस्यानां समस्ता
नां राजा गुह्याणि रोमणिः २ अनेकजन्मसङ्घर्षः साध्यते नाति दुर्लभं को
टिजमार्जितानेककोटीनां पापकर्मणां ३ तदेतौ रप्यविद्यायाः सद्यो ह ^उ
कृततः पावनं पावनानां च सर्वेषां मिदमुत्तमं ४ नातीदियेथ मर्शवकस्या
प्यज्ञाति संशयः स्रष्टा फलतश्चास्य प्रसदादितीर्थते ५ मानं प्रत्यदा
मेवास्मिन्नातिप्रसदायतः प्रसदावगमोऽस्येति सातिप्रसदाता फलात्
६ मानं करणयोगेन कर्मयुग्मसितः फलं अर्थो वगमशब्दाभिप्रेतः श्री
रमापतेः ७ मयेदेविदितं तस्मान्नष्टमत्र ममाधुना अज्ञानमिति सर्वप्रसादि
प्रसदाश्नते ८ कोटिजमार्जितैः पुण्यैः प्राप्यतादृश्यमुच्यते गुण्यदिष्ट-
मार्गेण कर्तेशाक्यं सखेन तत् ९ अनायासेन साध्यं सदक्षयं फलतो महत्
सर्वोत्कृष्टतया तानं अद्वये सर्वथा ततः १०

नीलकंठीटीका १२

पतद्देवस्तौति राजविद्येति विद्यानां राजा इति राजविद्यायां ध्यात्मविद्या
गुह्यानां राजा इति राजगुह्यं राजदेतादिषु परमिषु परमार्जनस्य पर
निपातः पवित्रं पावनं इति मं शर्वापरद्विरितनाया शेषहेतुत्वात्

शायस्त्रिणापेक्षयाप्रेष्टं प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षं नित्यापरोक्षं यत्प्रमाणात्
 वस्तुतदेव याथात्म्येनावगम्यतेऽनेनेति प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण साक्षा
 दिवदगमो यस्येति वा असिद्धौ वितानसहितमिति विशेषणस्योक्तं
 तस्य तान्त्रिकेन पौनरुक्त्यदोषः तर्हि प्रश्रवताभावमिच्छलं सादतग्राह
 यमर्थमादिनपेतं तथाहि क्षणमपि प्रत्यगात्माकारवृत्तौ ससंश्रयते
 क्षणमेकं कृतशतस्य चतुः सप्तम्यायत्कलं तदवाप्नोतीति तर्हि दुःसाध्यं
 स्यात्तस्याह ससंश्रयं कर्तुमिति कर्तृसंपादयितुं आविष्कर्तुं ससंश्रयं अना
 याससाध्यं अज्ञानापनयमात्रसिद्धत्वात् तर्हि आश्रयविनाशिफलं चेत् अ
 व्ययं वस्तुमात्रविषयत्वात् अनेन फलं नतकर्मफलवन्नश्यति २

ज्ञानं दीदीका १३

गतामुपपत्ताविद्यामोक्षसाधनम् अत्यन्तमत्तादिद्यानो राजा वाराजभिर्गु
 णैर्गोप्यं वाङ्मयमंत्रवदहसं उतमं पवित्रं सर्वदोषापहं न त्वन्यपवित्रवस्तु
 वक्तिं चित्मात्रदोषं प्रत्यक्षं सिद्धेव जन्ममवगमः सिद्धिर्यस्य नतकाला
 न्तरात् धर्मधर्मशास्त्रोदितं सर्वेषु वर्णाश्रमेषु तान्त्रिकं कर्म समुच्चयेन विहि
 तं कर्तुं ससंश्रयं न ताभ्यं तरसं यमवत्कृच्छ्रसाध्यं अथ यमव्ययस्यैव स
 स्काराणां तात्

अत एवास्मात्तान्त्रिकप्रशंसासार्थमाह रामकं दीदीका १४

इदं वत्समाणात्तान्त्रिकमुत्तममनससामास्यं पवित्रं पावनं सर्वकिल्बिषकलं
 कपंकमंतालनहेतुमंति हि पवित्राणि तीर्थमंत्रतपोयत्तदानादीनि त
 तान्तरहितत्वादेन वेति यदि परमेतज्ज्ञानसंस्कृता मनस्तफलतममशुवीर
 त्रतपवोत्तमं पवित्रमित्युक्तं यतो राजविद्येष्टारात्तोजनकाश्चपतिप्रभृ
 तीनामुग्रं कर्मापनुतिष्ठतामेवाविद्यात्तानमपवर्गफलत्वेन श्रयते तत
 श्रुतेषां रात्तोगुह्यं रहस्यमेतत् यतः प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षः ससंवेदनवेद्यो
 वगमो बोधो यस्य तत्र याविध्यं अत्येवा हि पवित्राणां कालान्तरे देहा
 न्तरे लोकान्तरे च फलावगमो भविष्यति तथा धर्म्यं धर्माच्छास्त्रोदिता
 दृष्टांश्च मन्त्रमविभक्ता ज्ञदाचारादनपेतमतपवकर्तृसंपादयितुं ससंश्रय
 मयं तस्यैव करं सहजसभा वकर्ममात्रसाधनत्वात् तथा विधेः सदप्य
 व्ययमविद्यमानत्वं तस्याप्यस्य फलस्य मत्समापत्तिलक्षणस्य नित्यत्वा
 त

श्री
गी टी
न

किंच इदमीश्वरविषयज्ञानम् राजविद्या राजगुह्यं विद्यानां गुह्यानां च राजा
विद्यासात्मविषयरोधेषु गोप्येष्टात्ममननेषु चातिश्रेष्ठमित्यर्थः अनेने
वैश्यात्मोपलम्भात् राजदेतादिताडपसर्जनस्य परनिपातः तथोक्त
मंपवित्रमिदमपन्नपावनं सर्वविकल्पकलंकशोधकम् तथा प्रत्य
क्षावगमं स संवेदनवेद्यबोधम् तथा धर्मधर्मादनपेतं धर्मधारावाध
कम् सस्रविकर्तृसत्वेन कर्तृशक्यम् अयं चाक्षयफलत्वात् ~~पुनः~~
~~आदिगुणसंपन्नमपि न भवेत्तन्मना न विचार्यते २~~

पंचोलीटीका

तशब्दस्त्वचितं पतङ्गानगतवैशिष्ट्यमाह राजविद्येति इदेतानेकिं
लक्षणं राजविद्याविद्यानां राजा गुह्यानां गोप्यानां राजा राजगुह्यं पा
वनानामपि पावनमुत्तमं पवित्रं प्रत्यक्षेण सखादिवज्ज्ञातं शक्यं
र्मादनपेतं धर्मं कर्तृसस्रविस्रवसंपाद्यमविनाशिफलत्वात् अ
यमक्षयफलं २

रत्नावीरसमिहोत्थिन्यां ॥

अथेतदाभिसुख्यायवक्ष्यमाणलक्षणाज्ञानेतावत्प्रशंसति राजवि
द्येति इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानं स्वधर्माचरणविषयकनिष्पद्योत्पादकं वाका
मुत्तमं पवित्रमनन्यसाधारणं सर्वोत्तमं पावनं तीर्थयज्ञतपोमंत्रा
नादिभ्यः पावनोत्तरेभ्यः सुसूक्ष्मपापोंपावशेषेषु पावयितृभ्यः सका
शात्साकल्येन सद्योनेकजन्मसहस्रसंचितपापोक्तेदकत्वात् य
तो राजविद्येपाराज्ञाजनकाश्चपतिप्रभृतीनां सुमहोग्रं प्रजापालना
यदिपुवद्वृष्टदमनादिदृष्टं कर्माप्याचरतां विद्याज्ञानं निष्पद्योप
वर्गफलकत्वेन श्रूयते अथ च विद्यानामन्यासोमंत्रतंत्रादिद्वाराणां
सर्वसाराज्ञातोत्तमवत्फलाप्यापुनरपवर्गात्मकनित्यफलक
त्वेन तासां प्राधान्यस्थिता तथाराजगुह्यं तेषामेव जनकादीनां रर

स्यमेतत् अथव उमानां ब्रह्मादिसमपदार्थप्रभृतिरदस्यानां राजा
 रदस्यतमं परोपनिषदित्यर्थः राजदंतादिता उपसर्जनस्य परनि
 पातः तथाप्रत्यक्षावगमं अवगम्यते प्रमीयते नेनत्यवगमः प्र।
 माणां अवगम्यते प्राप्यते सावित्यवगमः फलं तेहे अपि प्रत्यक्षे।
 यत्रतत् एतेनचकालांतरे देहांतरे लोकांतरे च फलत्सु पावनेषु
 धर्मांतरेष्विवारसंदेहो न विधेय इति तेभ्यो व्यतिरेको स्यदर्शितः
 तथा धर्म्यं धर्माच्छास्त्रोदितादृणां अमविभक्तात्सदाचारादवये
 तं पराशरादिभिः क्षत्रियमुदिष्य संश्रामाभिसुखगमनं स्वध
 र्मतया यथोक्तं तथैवदित्प्रतिपादितं धर्मादियुद्धाच्छेद्योन्यत्
 त्रियस्य न विद्यते इति पयव्याख्यानेन वैतदत्यायाससाध्यत्वादुःसं
 पादमित्याह ससुखं कर्तुमिति अतिसुखेन संपादयितुं प्राक्कम
 नायाससाध्यमितियावत् तथा व्ययं मत्सायुज्यप्राप्तिलक्षणस्य
 फलस्य नित्यतात्पर्यरहितं अक्षयफलमित्यर्थः २॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद

यह अर्जन की इच्छा बढावनेके हेतु जो ज्ञान कहेंगे उसकी प्रशंसा क
रतेहैं कि यह जो ज्ञान सो सकल वियोंका राजा और मोपनीय जो कुछ
है उनका भी राजा अर्थात् सबसे श्रेष्ठ है और यह अत्यन्त पावन तथा
उत्तम है ओं ज्ञानियों को प्रत्यक्षावगम कहे जिसका बोध सबभ हैं औ
र धर्म कहे धर्मसे भिन्न नहीं अर्थात् वेद विहित सर्व धर्म का फल सरू
प है और ससार कहे अनायास साधन किया जाय सकें है और जिस हेतु
अत्य फल है इस से अत्य अर्थात् बाण रहित है २ ।

दोहा

यह पवित्र नृपगुण नृपविद्या उत्तम जो प दे प्रत्यक्ष करण दुःख सम
धर्म अनखर सो प २॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ श्रीमद्भगवद्गीतायां अध्यायः ॥
॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
॥ युयुत्सवः पाण्डवश्चैव ॥ १ ॥

॥ ॥

॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ द्रुपदः पाण्डवः ॥ २ ॥

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप
अप्राप्यमां निवर्तते मत्सु संसारवर्त्मनि ३

शाङ्करभाष्य १

ये पुनः अश्रद्धधाना इति अश्रद्धधानाः अज्ञाविरहिताः आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य सत्त्वे तत् फले च नास्तिकाः पापकारिणोऽसुराणां सुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्ना असन्तः पुरुषाः परन्तप अप्राप्यमां परमेश्वरं मत्प्राप्तौ नैवाशङ्केति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदभक्तिभात्वमप्यप्राप्येत्यर्थः निवर्तन्ते निश्चयेन आवर्तन्ते क्व मत्सु संसारवर्त्मनि मत्सु युक्तः संसारो मत्सु संसारस्तस्य वर्त्मनः कतिर्यगादिप्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्त्मन इत्यर्थः ३

आनन्दगिरिकृतटीका २

आत्मज्ञानाद्ये धर्मे अज्ञावतां तन्निष्ठानां परमपदप्राप्तिमुक्त्वा ततो विमुक्तानां संसारप्राप्तिमाह ये पुनरिति आत्मज्ञानतत्फलयोर्नास्तिकानेव विशिनष्टि पापेति उक्तानामात्मभरीणां भगवत्प्राप्तिसम्भावनाभावादप्राप्य मामित्यप्रसक्तं प्रतिषेधः स्यादित्याशंकार मत्प्राप्ताविति ३

स्वामिकृतटीका ३

ननु एवमिति स करतैकेनामसंसारिणः सुस्तत्राह अश्रद्धधाना इति अस्याभक्तिसहितज्ञानलक्षणस्य धर्मस्यैतिकर्मणि षष्ठी ३ मं धर्ममश्रद्धधाना प्रास्तिको नासी कुर्वतः उपायांतरेण मत्प्राप्तये कृतप्रयत्ना अपि मामप्राप्य मत्सु युक्ते संसारवर्त्मनि निमित्ते निवर्तते मत्सु या ते संसारमार्गे परिभ्रमन्तीत्यर्थः ३

पेशाचभाष्यटीका ४

अश्रद्धधानाः अज्ञाविरहिताः पुरुषाः धर्मस्यास्य ज्ञानलक्षणस्यानुशाने

श्री
गी टी
न

अश्रद्धधाना इति संबंधः अश्रद्धासोपरमात्मानं निवर्तते प्रत्यागच्छति
मत्स्युक्त संसारपववर्त्मतत्र मत्स्यसंसारवर्त्मनि ३

रामानुजभाष्यटीका ५

अश्रद्धधाना इति अस्मोपासनाख्यस्य धर्मस्य निरतिशयप्रियमद्वि
षयतयास्य निरतिशयप्रियरूपस्य परमनिःश्रेयससत्त्वं मत्स्याति
साधनस्यावयवस्योपादानयोग्यदशां ये प्राप्य अश्रद्धधानाः विश्वासपूर्
वक अश्रद्धाहिताः पुरुषाः ते मामप्राप्य मत्स्यरूपे संसारवर्त्मनि नि
तरो वर्तते अहो महदिदमाश्चर्यमित्यर्थः ~~सुपातनानाजनासम~~
~~नाचिंतनमहिमानं~~ ३

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

निवर्तते पुनः पुनर्जायते प्रियं ते च ३

परमार्थप्रपाटीटीका ७

एवं चेत्तर्हि सर्वेऽपि मुक्ता भवेरन्नित्याह अश्रद्धधाना इति अस्मधर्म
स्येति कर्मणि षष्ठीद्वये इमे धर्म अश्रद्धधाना नास्तिका दत्तवशात्तारः
पुरुषा मामप्राप्य मत्स्यसंसारवर्त्मनि निवर्तते भूयः संसरेति ३

वनमालीटीका ८

कृतोऽत्र प्रवर्तते तत्राह अस्मभगवदपरोक्षारजस्य धर्मस्य हृषेसाधने फले च शास्त्रप्रतिपाद्यतेऽप्य
दृष्टानां चैदविरोधिकृतकं दृष्टिनांतःकरणतया प्रमाणमन्यमानाः पापकारिणोऽसुरसंपदमाहूजाः
स्वमतिकल्पितोपायेन विद्यमानां ~~पुनः पुनर्जायते~~ ~~प्रियं ते च~~ ~~मत्स्यरूपे~~ ~~संसारवर्त्मनि~~ ~~निवर्तते~~ ~~भूयः संसरेति~~ ~~३~~
कुसुमवैजयंतीटीका ५ नात्र पिशाचविहितोपायाभावादप्रा

नन्वीदृशे सावसाधेत उपासने स्थिते सति कस्मादिमे जनाः संसरेतीति चे
मत्राह अश्रद्धधाना इति हे परंतपे सने न ये मद्भक्तिविरोधिनाः अश्रद्धादयः
प्रात्रवः सन्नियदितां स्वेतापयिष्मसि तर्ह्येव तव परंतपत्वेनेतरेषां दुर्गोप
नादीनां तापने इति सूचितं यद्दामद्भक्ते मत्परममित्रो यदित्थमसि तर्हि
मत्प्राप्तिविरोधिना इत्यामित्रं मोघासुरिनां चेतवमित्रत्वादिहानिर्भविष्यती
त्येवमर्जतं स्वप्राप्तौ अश्रद्धावन्तमकरोदिति संबोधनाशयः अस्मधर्मस्येति क
र्मणि षष्ठी इममउपासनाख्यं भक्तिलक्षणं सावसाधमवयवं धर्मं अश्रद्धा
नाः विश्वासपूर्विकया अश्रद्धया नष्टकृतः केवलमेतत्कृतिमात्रमेवेति यम

युक्ते संसारवर्त्मनि निव
र्तते निष्पद्येन वर्तते स
दा जननमरणवर्तीषु
कृमिकीटादियानि एव
धर्मेतीत्यर्थः ३ ॥

संतेते पुरुषामस्यास्येसाथनांतरं कुर्वतोपि तानवैराग्यादौ तिष्ठतोपि मोसर्वे
 अरे सकलमंगलकरुणादिगुणालयं सर्वकारणमस्मदर्थभिन्नसंश्रुपेसर्व
 वेदवेद्यं वसुदेवनंदनं अग्राप्यमद्रूपवहेलनात्मदिशुवाभूतामृत्युसंसारव
 र्मनिमृत्युपुक्तं यत्संसारवर्त्ममार्गस्तस्मिन्निवर्तते नितरां वर्तते मद्रक्तिं विना
 कर्मज्ञानवैराग्यादिसाधनबलेन प्राप्तुं वंतीत्यर्थः ३

एवमस्य सुकरत्वे सर्वोक्तं एते च मधुसूदनीटीका १० सर्वोपि कुतो न प्रवर्तते तथा च न कोपि संसारी स्या
 दित्यत आह ॥

अस्यात्मज्ञानाख्यस्य धर्मस्य संश्रुपे साधने फले च शास्त्रप्रतिपादितेपि अत्र
 अध्यानाः वेदविरोधि कुहेतुदर्शनद्विधाः करणतया प्राप्ता अपमममा
 नाः पापकारिणोः सूरसंपदमाश्रुताः समनिकल्पितेनोपायेन कथं विद्यत
 माना अपि शास्त्रविदितोपायाभावादग्राप्यमोमत् प्राप्तिसाधनमप्यलक्षा
 निवर्तते निश्चयेन वर्तते कर्मस्य पुक्तं संसारवर्त्मनि सर्वदा जननमरणप्रव
 येन नारकितिर्यगादियोनिष्वेव भ्रमंसेत्यर्थः

सदानदीटीका ११

आत्मज्ञानाख्यधर्मस्य संश्रुपे साधने फले नास्तिकाप्रप्रमात्वादिशोकयापा
 पकारिणः १ आसुरीसंपदं श्रुत्वा वेदमानविरोधि नः मत्प्राप्तिसाधने भेदभक्ति
 मप्यनवाप्य च २ ते मां भूमानमग्राप्य संसारे मृत्युसंश्रुते नारकीयातनादौ च भ्र
 मंसाकलमासुराः ३ अतस्ते मनुजाकारा वानरा गर्दभाश्च वा उपेक्षाः सर्वथा
 सद्भिरिति हार्दं मापते ४ । ३

नीलकंठीटीका १२

तर्हि कुत एतज्ज्ञानं सर्वे न संपादयंतीत्याह अत्र अध्याना इति स्पष्टार्थः श्लोकः ३

एतच्च मद्रक्तैः अद्रयाप्राप्यं नूत् आनेदीटीका १३

धर्मस्य ज्ञानस्य मृत्युमरणसंसारः संसराणं जन्मतयोर्वर्त्मनि विनिवर्तते पुनः
 पुनर्भ्रमन्ति

एतच्च मद्रक्तैः अद्रयाप्राप्यं नूत् आनेदीटीका १४ दिशुणसंपद्विरेव सलभं यतः ॥

अस्याक्तवक्ष्यमाणज्ञानरूपधर्मस्याः अत्र ध्यानाय योक्तफलासभावनाप
 राः पुरुषा मां यथोक्तसंश्रुपं परं ब्रह्माप्राप्य मत्समापत्तिमनासाद्यैव मृत्युसं
 सारयोर्भूतेषु नित्यपरिवर्तिनोर्मरणजन्मतो वर्त्मनि विनिवर्तते पुनः पुनराप

श्री
गी टी
न

तन्नि किञ्चकं भवति मदनग्रहसथासागरसमुद्रतश्चासुरतरुमञ्जरी
सकलसिद्धिप्रसवेकहेतुर्धैरुपास्यते तैरेवाः नेनसलभोनामैरिति नानि

एतच्च अष्टादिगुणसंपन्नलसिकी नानि टीका १५

नामेवसलभं नान्येषा
मित्याह ॥

अस्येश्वरस्यविषयसत्तानभक्तियोगात्प्रत्ययधर्मस्योक्तलक्षणप्रभावमश्रु
थानाश्रमभावयन्तः पुरुषाः मामाश्रमश्राप्यसमतिकल्पितेनोपायान्
रेणाकृतप्रयत्ना अपि मत्समापत्तिमनासाद्यमरणजननयोर्वर्त्मनि निव
र्तन्ते पुनः पुनरापन्तन्तीत्यर्थः नानि टीका १५
जगत्सर्वानां श्रवणं चोच्यते इति श्रुत्वा मन्त्रिभिरुक्तं प्रतिपादयति ३

पंचोलीटीका

अतिसलभमपि एतज्ज्ञानेन प्राप्तुं वेति तानाह अश्रुदधाना इति
हे परंतप अस्याज्ञानधर्मस्य स्वद्वेषे फले च अश्रुदधानाः पुरुषाः अ
ज्ञारहिताः पुमांसः मामश्राप्य मम भक्तिमात्रमपि अश्राप्य मृत्युसं
सारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारः तस्य वर्त्ममार्गः नरकादिशामिस्त
स्मिन्निवर्तते ३

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

एतच्च ज्ञानं मदनग्रहोद्भूतभक्तिश्रद्धादिगुणसंपद्धिरेवसलभमतो
स्यसर्वात्कष्टवेतिसुकरवेचसत्यपि सर्वेषां साधारणेनास्मिन्प्रवृ
त्तिनुभावात्मात्मापुज्यानधिगमे सति संसारितोपपत्तिवित्याह अ
श्रुदधाना इति अस्याक्तवक्ष्यमाणलक्षस्य मद्भक्तिसदकारिणोयु
द्धयस्य धर्मस्याश्रुदधानाः प्राप्तादितेपि फले विरुद्धत्वं मन्वाना
जन्मांतरीयपापराशिप्रावत्येन संजातबुद्धिभ्रमादिति शेषः पुरु
षाः पौरुषप्रालिनः दात्रियाः मामश्राप्य कोऽर्थः मांसवैश्वरं प्रारण
मप्रतिपाद्यत एवमात्मापुज्यं बालव्या मृत्युसंसारवर्त्मनि मरण
जननयोर्वर्तमाने निवर्तन्ते पुनः पुनरापन्तन्ति अयं भावः पूर्वजन्म
सदससचितपुण्यसमुदायपरिपाकेन मदनशृङ्गीतैरतपवैतजन्म

न्यपि संजातश्रद्धैः पौरुषप्रणालिभिः क्षत्रियप्रवर्धैर्मोक्षेभ्योति
धर्म्यमेतादृशं महावीरपुरुषप्रतिदंष्ट्रिकं पुदं मांशरामायणे
वसंयायते ततश्च महापिलभ्यते तेः ये पुनः पापकारिणः
कथं वित्पौरुषप्रणालितया महाराथनव्यतिरेकेण यतमाना अपि
ते स्वर्गादिलोका न्यायापि पुण्यक्षये सति पुनः संसारमासादयं
तीति एष एव चार्थोऽस्मिन् न्याये प्रतिपादयिष्यते ३॥

मधुभाष्य

३॥

13

भाषा अनुवाद

जो इस ज्ञान से ऐसा सख्त सबल भूँ है तो फेरि कौन ऐसा अभागि जो
संसारो होगा इस शङ्कापर कहते हैं कि यही भक्ति सहित ज्ञानस
रूप धर्मको न करिके दूसरी उपाय से मेरी प्राप्ति के लिये जो लोग
यात्र करते हैं वे मनुष्य हम को न पायके मृत्युशून्य संसारमार्ग में
प्रवृत्त होते अर्थात् मृत्यु के अर्थ संसार में बार बार आते और जाते
हैं ३।

दोहा

अहो विनय सधर्म में पुरुष परंतप जोय विनाशम सोहि परतहे
मृत्यु भवमग सोय ३॥

14

ਸਿਮਰਨ ਨਾਮ

ਜਿਹਿ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿ ਭਾਖਿ ਸੀਰੀ ਜਿਹਿ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿ ਭਾਖਿ ਜਿਹਿ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿ ਭਾਖਿ
ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ
ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ
ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ
ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ॥

ਭਾਖਿ

ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ
ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ ਭਾਖਿਐ

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ४

शाङ्करभाष्य १

इति ज्ञानं सत्प्राज्ञतममभिमुखीकृत्याह मयेति मया मम यः प
रो भावस्तेन ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगदव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः
सत्त्वं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिस्तेन मया व्यक्तमूर्तिना करणा
गोचरसत्त्वेणेत्यर्थः तस्मिन्मयव्यक्तमूर्ते स्थितानि मत्स्थानि सर्व
भूतानि ब्रह्मादीनि सत्त्व पर्यन्तानि नहि निरात्मकं किञ्चिद्भूतं व्य
वहारयावकस्यतेऽतो मत्स्थानि मयात्मनात्मवत्त्वेन स्थितानि अतो
मयि स्थितानीत्युच्यते तेषां भूताना महमेव आत्मा इत्यतस्तेषु स्थित
इति मूढबुद्धीनामवभाषतेऽतो ब्रवीमि न चाहं तेषु भूतेष्ववस्थितो
मूर्तेवत् संसृष्टाभावेनाकाशस्याप्यन्त समो ह्यहं ४

ग्रानन्दगिरिकृतटीका २

सुतिनिन्दाभ्यां ज्ञाननिष्ठं महीकृत्य ज्ञानं व्याख्यातमारभते स
मेति सोपाधिकस्य व्याप्तसम्भवमभिप्रेत्य विशिनष्टि ममेति ग्रान
वच्छिन्नस्य निरुपाधिकत्वमेव साधयति करोति व्याप्यव्यापकत्वेन
जगतो भगवतश्च परिच्छेदमाशङ्क्याह तस्मिन्निति तथापि भगवतो
भूतानां प्राध्यायेयत्वेन भेदः स्यादित्याशङ्क्याह न हीति निरात्मकस्य व्य
वहारानर्हत्वे फलितमाह अत इति ईशस्य भूतात्मत्वे तेषु स्थितिः
स्यादित्याशङ्क्याह तेषामिति तस्य तेषु स्थितभावं व्यवस्थापयति मू
र्तेवदिति ४

भगवद्रूपस्य

स्वामिकृतटीका ३

तदेवंवक्तव्यतया प्रकृतस्य ज्ञानस्य सत्त्वा श्रोतारमभिमुखीकृत्य त
देवज्ञानं कथयति मयेति दाभ्यां अव्यक्ताग्रंतीन्द्रियामूर्तिः सत्त्वं तादृशे
नमयाकारणाभूतेन सर्वमिदं जगत् ततं व्याप्तं अत एव कारणभूते मयि
निष्ठं नीतिमत्स्थानि सर्वाणि चराचराणि भूतानि एवमपि यदादिषु सर्वे

यस्य

तत्तद्वत् तदेवानु
प्राविशदित्यादिषु

श्री
गी टी
न

प्रकारेण मरितिके वते भूतेषु नाहमवस्थितः असंगतात् ४

पेशाचभाषटीका ४

मया तत् व्याप्तमिदं सर्वजगत् अयक्तामूर्तिर्यस्य सोऽयक्तामूर्तिस्तु
नमयेऽप्येता इन्द्रियागोचरसंश्लेषोऽस्यः मस्यानि सर्वभूतानि सर्वप्रा
णिनः न चाहं ते भूतेषु अवस्थितः ४

मृत्प्राक्कृत्यापभूतस्य रामावजभाषटीका ५ ममावित्यमहिमानम्

मयेति नचेति इदं चेतना चेतनात्मकं कृत्स्नं जगदयक्तामूर्तिना अप्र
काशितसंश्लेषेण मया तर्क्यामिणा तत् असजगतो धारणार्थं नियम
नार्थं च शेषितेन व्याप्तमित्यर्थः तर्क्यामिवात्मनो यः पृथिव्यां तिष्ठ
न् यं पृथिवीं न वेदय आत्मनितिष्ठन् यं आत्मानं वेदेति चेतना चेतनव
स्तु जाते रदृष्टेनां तर्क्यामिणा तत्र तत्र व्याप्तिरुक्ता ततो मस्यानि सर्वभू
तानि मयि संतर्क्यामिणि स्थितानि तत्रैव ब्राह्मणेयस्य पृथिवी शरीरैः
पृथिवी मंतराय मयति यस्यात्मा शरीरं यस्यात्मानं मंतराय मयतीति
शरीरत्वेन नियामकत्वं प्रतिपादनात् तदायमेति स्थितिः नियमने प्रति
पादिते इति शेषितं न चाहं तेषु अवस्थितः अहं च न तदा यत्र स्थितिः
मस्थितौ न तैः कश्चिदुपकार इत्यर्थः ४

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

मस्यानि भूतानीति सचिरमपि गतात्मस्य प्रतिशयाच्च विद्यमान
त्वात् भूतस्य बोधात्मकप्रसिद्धतदीय जडस्य पुरः सरीकारेण तदव
भासे तदपि परीत बोधसमाव तिरोधान मित्यतदाह ४ न चाहं तेषु तिष्ठति

परमार्थप्रपाटीटीका ७

तदेवं वक्तव्यतया प्रकृतस्य राजविद्या राजगुह्याख्यधर्मस्य स्तुत्या श्रोता
रमभिप्रायीकृत्य तदेव ज्ञानं कथयति मयेति हाभ्यां ४ इदमिदं तेन
भासमानं पुनर्जगत् गतं सर्वनामरूपकर्मात्मकं दृश्यजातं मया अथि
करणरूपेण कृत्वा तत् विलारं प्राप्तं किं भूतेन मया अयक्तामूर्तिना नय
क्ता ज्ञातामूर्तिः सृष्टं यथैवं विधेना ज्ञातेन मया निमित्तभूतेन मदत्ता
नात्मयेवा विभूतं प्रज्ञांतया अज्ञां रजत मिवेत्यर्थः तदुक्तं वाशिष्ठे म

दज्ञानोदितं विश्वं मयेवल्लयमागतमिति अथ मयेति तृतीयया परमा
त्मनो जगत्कारणत्वे प्राप्ते नष्टतिरेकेण निषेधयति मत्स्यानीति का
रणं हि कार्यमभि व्याप्य तिष्ठतीति म्यायेन यद्यपि सर्वभूतानि मयि
तिष्ठतीति प्रतिभाति तथापि तेषु भूतेषु अहं न व्यवस्थितः यथा यद्यपि
शुक्लो रजतं प्रतीयते तथापि रजते शुक्लो शोभ प्रतीयते यदि प्रतीये
ततर्हि स भ्रम एव न स्यादित्यर्थः ४

वनमालीटीका ६

तदेवं वक्तव्यतया प्रतिलाते सा साधारणेऽर्थे तानंस्तत्वाश्रोतारमभिमु
खीकृत्य तदेवाह भयेत्यादिना चराचरात्मकमात्रात्मनो वमिदं सर्वं जग
त्मयांतर्यामिणा सर्वाधारेण च तत्तत्तत्त्वं ननु सर्वनियामंश्चेत्सर्वं कृतो नो
पलभ्यते तत्राहाय कर्मश्रुतिना अथ क्ता इदियाद्यगोचराश्रुतिर्यस्य तेन यः
श्रुतिव्यांतिष्ठन् यं श्रुतिवीनवेदय आत्मनितिष्ठन् मात्मानवेदेति श्रुतेः मत्स्या
निसर्वभूतानि अहं स्थानमाधारेण येषां तानि न चाहं ते सुवस्थितस्तदाथेयः
यस्य श्रुतिवीशरीरेयः श्रुतिवीमंतरायमयतियस्यात्मा शरीरेय आत्मानमेत
रायमयतीति श्रुत्या शरीरवमियस्य तेन जीवजडयोः प्रतिपादनात् भूताना
अस्य स्थिति नियमनादिकर्ताहं मदीनस्थित्यादिकानि तानि न चाहं ते
सुवस्थितो न चाहं तदीनस्थितिकः नियमं प्रजादिभिर्नियामकस्य रास
वसर्वनियामकस्य नियमैर्न कश्चिदुपकार इत्यर्थः ५

कुसुमवैजयन्तीटीका ६

एवं स भक्तेर्मादात्म्यं तां विना संसारानि वृत्तिंचोक्ताः येदानीं मत्प्राप्त्यर्थं स
भक्तुदीपकं सैष्वर्थमाह मया ततमिदमिति अथ कर्मश्रुतिना अथ क्ता ३
काररहिताश्रुतिसंरूपं यस्यासावयक्तमश्रुतिस्तेनांतर्यामिसंरूपेण मया त
त्सारयिता इदं यक्तं मत्प्रकृतिद्वयात्मकं सर्वं प्राब्रह्मस्तत्सु पर्यंतं समग्रं ज
गदास्थिरस्वभावं तत्तत्तत्त्वं अथ साधारणयापालननियमनाद्यर्थमात्मत्वेन व्या
प्तमित्यर्थः यः श्रुतिव्यांतिष्ठन् यं श्रुतिवीनवेदय आत्मनितिष्ठन् मात्मानवेदे
त्यादिश्रुतिभिरपि चेतनाचेतनपदार्थेषु मया मिश्रकृत एत एव सर्वभूतानि
सर्वाणि समस्ता भूतानि चराचरात्मकानि मत्स्यानि मयि व्यापके धारके नि
यामकेऽन्तर्यामिनि तिष्ठतीति मत्स्यानि मदीनस्थितिप्रशक्तिकानि भवं
तीत्यर्थः चकारो निश्चयवाचीनकारार्थकः तेषु चराचररूपेषु भूतेषु पुरु

घातमोहनावस्थितः चेतनाचेतनरूपभूताधीनस्थितिप्रवृत्तिकोऽहंभ
वामीत्यर्थः ४

नदेवंवक्तव्यतयाप्रतिज्ञातमधुसूदनीटीका १० स्पृष्टानस्पविधिमुत्वेनेतरनिषेधमुत्वेनचस्तुत्या
भिमुत्तुष्टीकृतमर्जुनेप्रति

इदं जगत्सर्वं भूतं भौतिकं तत् कारणं रूपं दृश्यं जातं मिदं मदत्तानकल्पितं
मया यिष्टानेन परमार्थसत्ता सद्वेषेण स्फुरणं रूपेण च तत् व्याप्तेरज्ञात्वे
नेव तदत्तानकल्पितं सर्पादित्यवासादेवेन परिस्त्रिजेन सर्वजगत् कथं
व्याप्तं प्रत्यक्षविरोधादिति नेत्याह अथ क्ता सर्वकरणा गोचरी भूता स प्रका
शाद्दयचैतन्यसदानंदरूपा मूर्तिर्यस्य तेन मया व्याप्तं मिदं सर्वं न त्वनेन देह
नेत्यर्थः अतएव संतीव स्फुरंतीव मद्वेषेण स्थितानि मत्स्यानि सर्वभूतानि
स्यावराणि जंगमानि च परमार्थतत्त्वनचनेवाहंतेषु कल्पितेषु भूतेषु व
स्थितः कल्पिता कल्पितयोः संबंधायोगात् अतएवोक्तं यत्र यदप्यस्ते तत्
कृतेन गुणेन दोषेण वा एउमात्रेणापि न संबद्धत इति ४

स्वप्नादिनामहीकृतत्तानं व्याख्यातमीश्वरः सम्यग्गर्भतेवैदसिर्दे तेन
 दुतोपमं १ भूतभौतिकतदेतत्तत्पेष्टमिदं जगत् मया यिष्टानृपेण
 व्याप्तं सच्चिन्मयात्मना २ कथं व्याप्तं त्वया सर्वं परिच्छिन्नेन हीति चेत् मैवं
 सर्वेन्द्रियातीतसप्रकाशो कस्यर्तिना ३ मया व्याप्तमिदं सर्वं परिच्छिन्नेद
 दिना संतीर्षांतः स्फुरंतीवमइपेण स्थितानि भोः ४ मस्यानि सर्वभूता
 नि जंगमानि स्थिराणि च तेषु अस्तेषु भूतेषु नैवाहं समवस्थितः ५ ब्रह्मा
 दि सर्वभूतानि स्वात्मवन्मात्मनामया स्थितानि मया यिष्टाने सतां स्मृतिप्र
 देहरो ६ आकाशादपि सूक्ष्मत्वादसंमर्गितया कलः प्राथेयत्वेन भूतेषु
 तच्चाहं तेषु वस्थितः ७ नाथस्तगुणादेषाभ्यां लोपो यिष्टानगोप्यणः ८ न
 खंडेत दत्तानाथस्तेः सर्पादिभिर्यथा ९ इह भगवति शुद्धे मायिकं विश्व
 मेतत्प्रभवति न हि जातस्य ह्युमीषदि भूति क्वचिदपि गगते नोतीलि मस्य
 शर्गयोगुणा इव भुजगाद्यारोपितं चापित १० ४

एवं कृत्वा भिमुत्वीकृत्य यद्वक्तव्यं तदाह मयेति मया इदं सर्वं जगत् तत्
 यामं उपादानत्वात् कतकेनेव कुंडलादीनि ननु प्रागेवैतदुक्तं ग्रहं सर्व
 स्रजगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति तथा च राजविद्येत्यादिकृतिरस्यानेपवक्त्र

तास्यात् वक्रव्यविशेषाभावादिति चेत् अत्र ब्रूमः यथा यतो वा इमानि भू-
 तानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्तमिह संविशन्ति तदिजिज्ञास-
 स तद्विज्ञेतीति ते यस्मिन् ब्रह्मणो लक्षणां जगज्जन्मादिहेतुत्वमुक्ता तस्यानु-
 गमं अनादिशब्दशब्दितेषु विराडादिषु दर्शयति अत्राद्यो वैवर्त्तिमानि
 भूतानि जायन्ते प्राणादयो वेत्यादिना तस्य निर्णयवाक्येन आनंदाद्यो वैव-
 र्त्तिमानि भूतानि जायन्ते इति सैषा भार्गवी वारुणी विद्येति तत्रैव विद्यायाः
 पर्यवसानाभिधानात् एवमिहापि समीचीनं भूमिरापो नलो वायुरित्यादि-
 ना सर्वभूतात्मकस्य विराजो जगज्जन्मादिहेतुत्वं प्रदर्शय पश्चादहं सर्वस्य ज-
 गतः प्रभवः प्रलयस्तथेत्यनेन मायाशब्देन पितृदृष्टिर्दानोऽशुदे प्रत्यगा-
 त्ममेव तद्वर्णयति स्थूलारूपं तीक्ष्णमायेन प्रतिपत्तिरसौ कार्यार्थमिति गम्यते
 राजविद्येत्यादिना स्तुतत्वात् यथा कश्चिदुल्लेखोऽस्मात् मरुतं यतीति दर्श-
 यिषुस्तत्समीपस्थोऽस्मत्प्रान्तं गमरुतं यतीति ग्राहयति प्रतिपद्यते चानेनैव क्र-
 मेण प्रतिपत्ता एवमिहापि कार्यकारणप्रतिपत्तिद्वारा प्रकार्यकारणस्य
 शुद्धस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता अतएव भगवान् भाष्यकारो मया तत्तमिदं सर्वमि-
 त्यत्र मयाममयः परोभावस्तेन तत्तं व्याप्तमिति व्याचक्ष्वो न तदहं सर्वस्य ज-
 गतः प्रभव इत्यत्र ममयः परोभावः स सर्वस्य जगतः प्रभव इति सच भगवतः
 कारणत्वनः परोभावः परमानंद एव तेनैव वेदं तत्तं आनंदाद्यो वेत्सु दाह-
 त्मकृतेस्तस्यैव जगदुपादानत्वेन तदीयसमास्फूर्तिभ्यां जगतो व्याप्तत्वात्
 अतएव व्यक्तभूतिरिति विशेषणं मायाशब्दो हि कारणोऽदिग्राह्यत्वा-
 करणगोचरः शुद्धिर्बुद्धेः परत्वात् कारणगोचर इति किं भूताकारेणानंदः
 परिणामतश्चाह मत्स्यानीति मयि प्रत्यगानंदे रज्जांस्तद्वत्सर्वदंडधारा
 दय इव सर्वभूतानि स्थितानि अतो मत्स्यानीत्युपचारादुच्यते अथि शानाथपे
 ययोर्वास्तवसंबंधायोगात् एतदेवाह नचेति नचाहं परमानंदस्तेषु भूतेषु
 वस्थितोऽस्मि चरादाविवरत अपरिणामित्वादेव ४

आनंदीटीका १३

ज्ञानमेवाह अथ व्यक्तभूतिना वाच्यं न सा गोचरेण परब्रह्मसंरूपेण मया इदं दृश्यं स्थूलस-
 र्वजगदिष्यं तत्तं सृष्टिसमये विस्तारितं यथा पणिकेन रात्रौ संहृतं वस्तु
 प्रभाते पुनर्विस्तार्यते तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थान्यनेपि मत्स्थानि

श्री
गी टी
न

भवंतिच पुनरहं सर्वकारणंते पुनास्मिबहिरंतश्चयास्या अथचायकमृ
र्तिना परप्रकृतिसरूपेण जीवात्मनामयाहंशब्देनवाचेनगच्छतिपरि
णामंजगदितिसुमत्ताभूतेंद्रियादिसंचातत्रपंशरीरंततंयाप्तंमत्स्यानि
मदधिष्ठितामेवसर्वभूतानिशरीरारंभकाणिष्टथियादीनिनचाहंतेषु
वस्थितः यथाभूतानिजीवाधीनप्रवृत्तीनितयाजीवस्तदधीनप्रवृत्तिर्ना
स्ति ४

तदिदानींज्ञानं प्रतिपादयि रामकंदीटीका १४

तमाह ॥ ममसंबंधिनमेषरमीश्वरे सर्वथास्मात्सिमेकस्मिन्भवंयोगमनन्याधिकर
णं समाधिपश्यप्रतिपद्यस्यतश्चदेवेद्यत्वेनसर्वप्रमात्राणां सर्वसंदेयत
श्चराचरभावरूपमवान्तरभेदपरिकल्पनयानिष्पत्त्यंतं वस्तुमयोपादान
सहकार्यादिकारणान्तरनिरपेक्षेणानित्यनिर्विकारसामान्यसंविन्मा
त्रसमावाप्रच्युतेनानन्यानुकार्यनित्यनिरतिशयनिजक्रीडामात्रैकप्र
योजनेनसेच्छेकसाधनेनैकेनकर्त्राततमित्यमनेताश्चर्यावभासरूप
तयाविस्तारितंजगदुवनमव्यक्तमूर्तिना सत्मायोत्पापितैः सर्वैः प्रमात्र
भिरिदन्तयापरिच्छेदमशक्यताद्वयकाव्यपदेशपद्यक्तिविरहितामूर्तिरा
कृतिः सरूपंयस्यसतयातेनतादृशेन किमुक्तंभवति ब्रह्मादेराभ्यप
रमत्तद्रजंतुपर्यंतस्यसर्वस्यप्रमात्रयत्संवेद्यं वस्तुयेनयेनप्रकारेणयदा
यदायत्रयप्रकाशतेतत्संवेद्यमानंलभतेसंवेद्यमानताचसंवेदितःकर्म
भावापत्तिः संवेदिताचपरमार्थतः मदैकपवभवितमर्हति योनकथं
चित्रकदाचित्रकत्रचित्संवेद्यतलदाणविशेषणसम्यक्सहेते ततोम
त्स्यानिमयेकस्मित्संवेदितरिस्थितानिसर्वाणिनिविलानिस्थावरजंग
मानिसंवेद्यानिभूतानिपवंसर्वकर्तासर्वशक्तिहेतुरहं नचतेषुभूतेषुय
वस्थितः ४

अथभक्तियोगस्यवि लासिकी टीका १५ अथभूतंराजविद्याराजयसयोगशब्द

वाच्यमेषरूपंश्रोतार
मभिप्रायीकृत्यप्रतिपा
दयति ॥

मयेश्वरेणाधिष्ठानभूतेनसाक्षिरूपिणाश्चमिदन्तयावभासमानं सर्वका
र्यकारणात्मकंप्राकृतंजगतंतंवाप्तम् इदमहमितीदंताम्यक्कारेणाहन्त
याच्छादितम् ननुत्वयावासदेवेनपरिच्छिन्नेनसर्वजगत्कथंवाप्तम्
प्रत्यक्षविरोधात्तेत्याह अथक्तमूर्तिना अथक्तातीन्द्रियासप्रकाशादयस

चिदानंदरूपमूर्तिर्यस्य तेन तथा विधेन ननु जीवेनैव तत्संवेदनं दृ-
 षेतादात्म्यमापन्नेन सर्वमिदं ततमिति श्रूयते तदुक्तम् यस्यात्स
 र्वमयोजीवः सर्वभावसमुद्भवात् तत्संवेदनरूपेणादात्म्यप्रति-
 पत्तिरिति तत्कथं तयैश्वरेणाततमित्याशंकाजीवानामपि अहमे-
 वापिशतमित्याह मत्स्यानिसर्वभूतानि मयि बोधरूपे हन्ता प्र-
 तेयसामात्म्यसन्देसमष्टिरूपाणि सर्वाणि चराचररूपाणि भूता-
 नि स्थितानि स्थितिभाजि भवन्ति अन्यस्य प्रतिशयाश्रोविद्यमान-
 तात् न हि निरात्मकं किंचिद्भूतं व्यवहाराय कल्पते ननु तमेव चे-
 तेषां प्रतिशया मतर्हि भूतामेव सदाश्रयेण वेदकतया तद्रूपाणि
 जगद्यामुवन्ति तत्राह न चाहं तेषु वस्थितः अहमीश्वरत्वेऽप्युभे-
 देन प्रतीयमानेषु भूतेषु नैव स्थितः कुतः तेषां भूतरूपबोधात्म-
 कप्रसिद्धतदीयजडरूपपुरःसरीकोरेणातद्विपरीतबोधसभाव-
 तिरोधानात् बोधधारणेन नु यद्यपि भूतानि भूतात्मके जडरूपे-
 शुद्दीताहभावहेवाकानितथापि तेषां तद्रूपताया अहंतायाः स्फु-
 रणात्कृतस्तेषु त्वं न स्थित इत्याशंकाह ४

पंचोलीटीका

एवं ज्ञानं स्तुत्य अर्जनमभिमुखीकृत्य तदेव ज्ञानमाह मये-
 ति इदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना इंद्रियागोचरस्वरूपेण म-
 या परमात्मस्वरूपेण तत्तत्त्वात्तं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्था-
 वरां तानि मत्स्यानि मयि स्थितानि च पुनः अहं निरवयव-
 त्वात् असंगत्वाच्च तेषु संश्लेषरूपेण नावस्थितः ४

रणावीरसमिद्धोधिनी॥

एवं प्रतिज्ञातस्योक्तवक्ष्यमाणालक्षणास्य ज्ञानस्य प्रशंसया
 नूनमभिमुखीकृत्य स्वविषयकभक्त्युद्भवनिमित्तात्मेस्वरूपा
 यनाभिन्नप्रतिज्ञातज्ञानस्वरूपतावदाह मया ततमित्यादि-
 नास्मिन्नेन ग्रथेन इदं प्रत्यक्षत उपलभ्यमानकृत्स्नक्रियते ३

१४/ तिष्ठत कर्मतस्मातीति कृत्स्नं कर्म तृष्टानमग्रं कर्म थिका
 सीतियावत् यद्वा कृत्स्नं साधामिति यावत् तस्मात् कृत
 दिंसा दुष्टरिपुदमनलक्षणा तस्मान्नमभिषिक्तं कृत्स्नं
 दुष्टदमनेधिकृतं जगत्त्रियलक्षणो जंगमवर्गः मया
 सर्वेष्वेणा ततमाक्रांतं दंतमारब्धमिति यावत् ननु प्रति
 पत्नीययोथादिमारणवजं मत्सारथिमात्रावरणं प्रतिज्ञात
 वतो निराशुथस्य तवैतं दारः कथं कारं कर्तव्य इत्यत आह
 अव्यक्तमूर्तिनेति येन कालरूपेणादं जगद्भूतं प्रवृत्तं
 स्मि साममभिन्नैव मूर्तिस्त्वमवत्तुभिर्मदननुगृहीतैश्च दृष्ट
 मशक्नोति भावः साक्षात्पार्थीयदर्शयिष्यते भगवता अने
 नैवाभिप्रायेण मयैवैते निदता पूर्वमेव निमित्तमात्रं भवस
 व्यसाविन्नित्यादिनाशे विवृत्य कथ्यते अथ वेदं कृत्स्नं सर्वज
 गदव्यक्तमूर्तिना मया सूक्ष्मांशेन ततं व्याप्तं पृथक् पृथक्
 प्रामेध्यायै यथा न्याय्यं विवृत्य यद्यदि भूतिमत्सत्वं श्रीमदृजि
 तमेव वा ततदेवावगच्छत्वं मम तेजो प्राप्तिं संभवं अथवा ब्रह्म
 केन किं ज्ञानेन तवार्जुन विष्टभ्यादमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थि
 तो जगदित्यनेनाध्यायार्थो यसं दारपयहयेन संगृहीतो बोध्यः
 किमुक्तं भवति एतत्संन्युहय मध्ये यस्य बलायाधिक्यं
 दृश्यते येन चित्ति तमात्रेण विमुक्ती भूयते भवार्थोः तत्र स
 र्वशब्दं सूक्ष्मांशेन स्थितोऽस्मि न च भवदं प्राणान् प्राणानेन ते वा
 मवध्यते सति मम तत्र प्रेरणं व्यर्थमिति वाच्यं मया कालरू
 पेणा तेषां प्रसिद्धमारब्धत्वात् अतो वश्यं भाविनितद्वयमात्रं
 भयेन पाया प्राकयावानिवर्तिष्यति एतेन प्रतिज्ञातं निश्च
 यात्मकं ज्ञानमेष्वर्थे निरूपितं ननु यदीदं कृत्स्नं जगद्भूतं
 मेव प्रवृत्तोऽसि तदस्माभिरप्यवश्यं मर्तव्यमिति मदाभयस्या
 नं कस्य नाम विष्टोत्पन्नस्य कीदादेरपि स्वमरणं रोचते ततश्च

२१॥ त्रिवृत्तिरेवतावन्तीति विद्विषिष्टस्तत्प्रतीकार इत्यर्जुनस्य मरण
 प्रसक्तिभयेन रणान्निवृत्तिमाशंक्य तज्जीवनं युत्साप्रमाण इति स
 त्स्थानीति सर्वाणि भूतानि ह्येवमपि मेनयोर्विषये समवेताः सकलाः
 सैनिकाः मत्स्थानि मयि सर्वे सन्ति इति प्रारणमयमिति धियामा
 माश्रयंतीति मया श्रयणि न भवंति अतो दमपितेषु विषये वस्थितो
 भवामि तत्पक्षेनावलंबितवानस्मीत्यर्थः वशाद्दृष्टान्निषेधं समु
 च्छिनोति काकादिन्यायेन देहलीदीपन्यायेन वानशब्दस्योभयान्न
 योवातादृशश्चेते मया वप्रपंसंहरिष्यंत इति भावः ४॥

मधुभाष्य

मयेति तर्हि किमिति न दृश्यत इत्यत आह अत्यक्तमूर्तिनेति
 मस्य ते पि यथा दृष्टिभ्यां स्पष्टा स्थितानि न तथा मयीत्याह ४॥

18/2 ✓
[Faint, illegible text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

भाषा अनुवाद

इस प्रकारसे अवसरशाय जो ज्ञानकाण्ड तिसके आता अर्जन को उ
त्साह युक्त करि के सोई ज्ञान दो श्लोक से कहते हैं कि जिसका स्वरूप
अव्यक्त करे इन्द्रियों का अगोचर ऐसा कारणरूप जो मे सो मेरे से
सम्पूर्ण जगत व्याप्त है कों कि कृति कहती है कि सोई ब्रह्म संसार
सृष्टि करिके उसके बीच जीवरूप होय प्रविष्ट है इस कारण चराच
राल्लक भूत मात्र कारण रूप मेरे ही मे स्थित हैं परन्तु ऐसा भी है तो
भी सकार्य बुद्धादिसे सृष्टिका के तत्त्वमें भूतों मे नहीं हैं जिस हेतु
मे आकाशके समान संग रहित अर्थात् अलग हों ४ ।

टीका

अलष रूपसे मोहिसे यह समभयो संसार मो में स्थित समभूत दे
नाहों तिनहि आधार ४॥

5158. 1905

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script.]

1947

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

नचमत्स्यानिभूतानि पश्यमेयोगमैश्वरं

भूतभृन्नचभूतस्यो ममात्माभूतभावनः ५

शाङ्करभाष्य १

नह्यसंसर्गि वस्तु क्वचिदाधेयभावेनावस्थितं भवत्यत एवासं
सर्गित्वात्मन न चेति न च मत्स्यानिभूतानि ब्रह्मादीनि पश्य मे
योगं युक्तिः घटने मे ममैश्वरं योगमात्मनः ईश्वरसिद्धमैश्वरं माहा
त्ममित्यर्थः तथा चात्मनो या श्रुतिरसंसर्गित्वादसङ्गतां दर्शयत्य
सङ्गो न हि सङ्गत इदञ्चाश्चर्यमन्यत पश्य भूतभृद्सङ्गोपि सन् भू
तानि विभर्ति नच भूतस्यो यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतस्य
त्वात्तुपपत्तेः कथं पुनरुच्यते असौ ममात्मेति विभज्य देहादिसंघातं
तस्मिन्नहंकारमध्यारोप्य लोकवृद्धिमनुस्मरन् व्यपदिशति ममात्मेति
न पुनरात्मन आत्मा अस्म्य इति लोकवदजानेस्तथा भूतभावनोभूता
नि भावयति उत्पादयति वर्धयति वाभूतभावनः ५

ग्रानंदगिरिकृतटीका २

संश्लेषाभावेपि किमिति नाधेयत्वमत आह न हीति परमेश्वरस्य
भूतेषु स्थित्यभावेपि भूतानां तत्त्वस्थिति रास्थितेति कुतोऽसंगतं न
त्वाह अतएवेति नचेत्तत्र चकारोऽवधारणार्थः भूतानामीश्वरेणैव
स्थितिरित्यत्र हेतुमाह पश्येति आत्मनोऽसंगतसंश्लेषमित्यत्र प्रमाण
माह तथा चेति असंगत्वेदीश्वरस्तर्हिकथं मत्स्यानि भूतानीत्युक्तं
कथञ्च तथोक्तांश्च मत्स्यानीति तद्विरुद्धमुदीरितमित्याशङ्क्याह इदं
चेति तर्हिभूतसम्बन्धः स्यादिति नेत्याह न चेति यथोक्तेन न्यायेन
असंगत्वेनेति यावत् असंगतया वस्तुतो भूता सम्बन्धेपि कल्पनया
तदविरोधात् मिथो विरोधोऽस्तीतिभावः आत्मनः सकाशादात्मनोऽ
यत्नायोगात् कुतः सम्बन्धोक्तिरित्याशङ्क्याह असाविति यथा लोको
वस्तुतत्त्वमजानन् भेदमारोप्य ममायमिति सम्बन्धमनुभवति न त
थैव सम्बन्धव्यपदेशः आत्मनि सतो भेदाभावादतो भेदे सत्येव लो

श्री
गी टी
न

के सम्बन्ध उद्दिष्टानमनुसरन् भगवानात्मनो देहादिसंघाते विभज्या
हंकारे तस्मिन्नारोप्य असौ ममास्मेति भेदे व्यपदिशति तथाच संघात
स्य ममेति व्यपदेशात्ततो निष्कृष्टस्य सत्त्वपस्यालशब्देन निर्देशात् भू
तस्योसावित्यर्थः श्वोक्तासंगतांगी कारेणैवात्मा भूतानि भावयतीत्याह
तथेति ५

सामिहृतटीका ३

किंचनचेति नच मयि स्थितानिभूतानिअसंगतादेव ननुतर्हि व्यापकत्वं
माश्रयत्वंच श्वोक्तं विरुद्धमित्याशङ्क्यार मेपेक्ष्य ममाधारणं योगेयु
क्तिमद्यदने चटनाचातर्यमिदं पश्यमदीय योगमायावैभवस्यातर्क्यता
न्न किंचिद्विरुद्धमित्यर्थः अतदपि आश्रयं पश्येत्पार भूतभृदिति भू
तानिविभर्ति धारयतीति भूतानि भावयति पालयतीति भूतभावनः
एवंभूतोपि ममात्मासत्त्वं भूतस्यो नभवति अयंभावः यथा जीवो देहं
विश्रमालयंश्चाहंकारेण तत्संस्मिष्टं तिष्ठति एवमहंभूतानिधारयन् नपि
तेषु तिष्ठामि निरहं कारतादिति ५

पेशाचभाषटीका ४

नच मत्स्यानि भूतानि मयि तिष्ठंतीति मत्स्यानि न चेमानि भूतानि म
त्स्यानि असंगोनहि सज्जत इति श्रुतेः पश्चात्लोकयसे योगमैश्वर्यमीश्व
रसंबन्धिनं भूतानि विभर्वतीति भूतभृत् नचभूतस्यः नचभूतेषु ममेस्य
स्यात्मा भूतभावनः भूतास्यत्वादयतीतिभूत भावनः ५

रामानुजभाषटीका ५

नच मत्स्यानिभूतानि नचदादीनां जलादेरिव ममाधारकत्वं कथं मत्सं क
त्वेन पश्यममैश्वर्ययोगं अतत्र कुत्रचिदसंभावनीयं मदसाधारणमाश्रयं
योगं पश्यकोसौयोगः भूतभृत् नचभूतस्यो ममात्माभूतभावनः सर्वेषां
भूतानां भर्ताहं नचतैः कश्चिदपि ममोपकारः ममास्मैव भूतभावनः
मममनोमयसंकल्प एवभूतानां भावयिता नियंता च

अभिनवगुप्तटीका ६

ननु ह्येतेदिति नचमस्यान्वविद्यांथानांतत्वादृष्टेः नहि मूढा अविधि
 नसंविस्वभावं परमेश्वरं समस्त वस्तु परिच्छेद प्रतिष्ठास्यानेमस्येते
 अपितृकृशो देवदत्तो ह मिदं वीर्योदं स्थित मिति मितमेव स्वभावं प्रति
 शानतया पश्यंति ननु कथमेतद्विरुद्धमित्याह पश्यमे योगमैश्वरमिति
 योगः शक्तिर्युग्ममानत्वात् एतदेव ममैश्वर्यं यदेवं निरतिशयादुत
 निस्सातंममित्यर्थः ५

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथ तदेव प्रकटयन्नाह नचेति ५ चपरं भूतानि मत्स्यानि नभवंति त
 याच शर्वं मत्स्यानि सर्वभूतानीति यदुक्तं तत्रनचेति निषेधेन प्रातिभा
 सिकत्वं योतितं यथाभ्रम निवृत्ति काले शक्तिकार्यं रजतं नास्तेव तदु
 क्तं अथ भस्मि यथा वीचिर्न चास्ति नचनास्तिच तथा जगद्व्याप्योदं
 मत्स्यामप्यपदं गतमिति अथाधिकरणं विनाभ्रमोत्पत्तिर्नास्तीत्याह पश्ये
 ति दृश्यत्वात् प्रतीतेपि मप्येश्वरयोगे ईश्वरेण सहजात ऐश्वरो योगाया
 सिकः संबंध इति पश्य तदेवाह भूतभृदिति ममात्मा मत्स्वरूपं भूतभृत्
 अधिकरणरूपेण भूतानि विभर्ति परं न भूतस्यः असंगत्वात् नह्यकाशे
 भूतानि तिष्ठन्त्याकाशावाभूतेश्चिती केनापि प्रतीयते तथा ममात्मा भूत
 भावनः भूतानि भावंते कल्प्यंते यस्मिन् स तथा ५

वनमालीटीका ८

अथ दण्डुतमैश्वर्यमाह नचेति यथा दृष्टिबोस्थितानि भूतानि दृष्टिबोस्थ
 र्शनादिक मिंदियेण तात्त्विकोत्पत्तिमसंक्रांतिं चासाद्य स्थितानि ततथा मयि
 स्थितानीत्यर्थः तत्र हेतुरेश्वरमीश्वरसभावं योगं सामर्थ्यं पश्य युज्यते तेन
 योगोच्चदवदनापदीयः सामर्थ्यमित्यर्थः आत्मनि चैव विचित्रा महीति सू
 त्रात् विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराण इति श्रुतेः असंगो ह्ययं पुरुष इत्यादि
 श्रुत्या सर्वोदयादिकर्तृनिर्लेप रूपा संगतवोधनाच्च भूतभृत् भूतानां प्रा
 णिनां धारक पोषक आहं नभूतस्यः भूतेः कृतोपकारो न भवामि कृतो
 यतो ममात्मा स्वरूपा भित्तो देहो भूतभावो भूतोत्पादकः ताभ्यां प्राप्ती
 दंतरी तमित्यादि श्रुतेः नित्यः कर्मादिना चित्रश्रुतिः अवं समनतिदि
 ध्यासनादिना गत्यतमत्वेन प्रतिसातं वर्णितं च हरेरुत्तमैश्वर्यस्यापरोक्षं

श्री
गी टी
न

ततोऽनुक्तिरिति भावः ५

कसमवेजयनीटीका ५

ननु यथा च तादयो जलादिकं धारयंति तथैव तमपि भूतानि धारयसि अथ
वा केनचित्प्रकारेण तेषां शंका येनाहं भूतानि धारयामि तन्महदुत्तम
मैश्वर्यं तं श्रुत्वा न च मत्स्यानीति च शब्देन धारणार्थकः मत्स्यानि
मयि धारके च तादौ जलादीनी वा स्थितानि भूतानि नैव भवंति ममासंगत्वात्
नन्वेवं चेत्तर्हि पूर्वोक्तविरोधोऽस्मादित्याशंका ममाचित्प्रशक्तिमात्मसंकल्पे
नैव धारयामीत्याह पश्येति ते ममैश्वर्यमौश्वर्यममायं ममैश्वर्यमिमं यो
गं अद्यत्मानेषु कार्येषु पुज्यतेऽनेनेति योगः सत्यसंकल्पपक्षपक्षपक्षपक्ष
मदसाधारणलक्षणसंकल्पते पश्यजानीहि नन्वसौ योगः किमाकारः स्या
दित्यपेक्षायामाह भूतभृदिति भूतानि चराचरात्मकानि विभर्तीति भूतभृ
त भूतानां धारकः पोषकश्चाप्यहं न च भूतस्य ते भूतलादिभिश्च तादिरिव सं
स्थिते नैव भवामियतो मम सर्वेश्वरस्यात्मा सत्यसंकल्पात्मकं मन एव भूतभा
वनः भूतानां भावयितानियंता भवति अतः सर्वद्यदनेन विरुद्धशंका व
काशः ५

मधुसूदनीटीका ५

अतएव—दिविष्टरवादित्येकस्मितानि जलचलनादीनि मयि कल्पितानि भूतानि
परमार्थतो मयिन संति तमर्जनः शक्यं मनुष्यबुद्धिं हि तापश्यपर्यालो
चयमेयोगे प्रभावमैश्वरे अद्यत्मानं च दत्ताचार्यमायाविनाशवममालोक
येत्यर्थः नाहं कस्यचिदायेयोनापिकस्यचिदाधारः तथाप्यहं सर्वेषु भूतेषु
मयि च सर्वाणि भूतानीति महती ये माया यतो भूतानि सर्वाणि कार्याण्य
पादानतया विभर्ति धारयति पोषयतीति च भूतभृत् भूतानि सर्वाणिक
र्तयतोऽप्यादयतीति भूतभावनः एवमभिन्ननिमित्तोपादानभूतोऽपि म
मात्मा मम परमार्थसत्त्वभूतः सच्चिदानंदचनः सत्तासंगादितीयसत्त्व
पञ्चात्रभूतस्यः परमार्थतो न भूतसंबंधी स्वप्रवृत्तिवत् परमार्थतः स्व
कल्पितसंबंधीत्यर्थः ममास्मितीति गदोः शिर इति वक्तव्यमनयावष्टी।

सदानदीटीका ५

मण्यपस्तानिभूतानिनसंतिमयिवस्ततः दिविष्टेर्केयथापस्तजलकं पा
दिकं न हि १ हितात्तंशकृतीवृद्धिप्रभावंमेविलोकय आयेयोहेनकस्यापि
नाधारः कस्यचित्तथा २ तथाप्यहंसमस्तेषुसमस्तानिमयीतिच भूतानी
हास्तिमायेयंमहतीतैश्चरंमम ३ यतोभूतानिसर्वाणिसर्वोपादानभाव
तः विभर्तिधारयसेषपोषयतीतिभूतभूत ४ उन्मादयतिभूतानिक
र्तुवाइतभावतः ममात्माभिन्नदेतपादानभूतोपिवस्ततः ५ विद्वानंद
चनोसंगसत्पत्वात्रभूतगः वस्ततोभूतसंबंधीनासौवात्माभमेतिच
६ राहोः शिरतीवात्रषष्टीकल्पनयोरितः भगवान्लोकदृष्ट्याचरोप्यात्र
हं कृतिंतनौ ७ ममात्मेसाहभगवद्वाप्यकारैरितीरितं ८।५

नीलकंठीटीका १२

एवमभ्युगतं ज्ञानंदस्यजगद्विवर्तायिषानंततदप्यपवदति नचम
स्यानीति अयंभावः अस्पष्टैतैर्दृजालस्यउपादानकारणे अज्ञानंत
उपाश्रित्यब्रह्मकारणमुच्यत इतिवार्तिकोक्तेरज्ञानमेवजगत्कारणं
तच्चतच्छे अहंवासंगः ततश्चतच्छतरेणतत्कार्येनभूतसंघेननम
मासंगस्य आधारायेयभावसंबंधोः निर्वचनीयोप्यस्ति आहृतं हि रज्ज्वा
दिकर्मनिर्वचनीयेन सर्पादिनासंबध्यते अहंत सर्वदानाहृतः सादि
रूपवातसंबंधश्चरतिनचमस्यानिभूतानीत्युक्तमिति ननु सात्त्विका
स्तव ब्रह्मणोपवासवीचेतिप्रतीत्यैवभूतसंबंधात्तुभवात्कथंनचम
स्यानीत्युक्तिरित्याशङ्क्यार पश्यमेयोगमेश्वरमिति मेममभूतैः सह
योगंयुक्तिचटनांपश्य ऐश्वर्येश्वरेणमायाविनानिर्मितं गगनेगंध
र्वनगरमिव अतएवममकारणशरीरस्य आत्माप्रसगानंदोभूतभू
दपिभूतस्योन चकारोप्यर्थेभिन्नक्रमश्च त्वमिवगंधर्वनगरभूदपि
तस्योन तस्यतदाकारेणपरिणामासंभवात् एवंरूपोपिपरानंदरू
पोममात्मासभूतभावतः भूतानां वृद्धिकरः एतस्यैवानंदस्यात्मानि
भूतानिमात्रासुपजीवंति कोस्यैवात्माक्लः प्राणपात्र यदेवप्राकाश
ज्ञानंदोनस्यादित्यादिश्रुतिभ्यः आकारोप्रवाहतात्वेसाथिषान
भूतज्ञानंदोः नृस्यतो न स्यात्तर्हिप्राणापानक्रियांकश्चिदपिन कुर्यात्

श्री
गीटी
न

कारणागतं जायं कार्यं पिप्पलात् आकारोऽग्रानंदानुबन्धेन कारणास्पृशे
ननत्वाकार्यमपि चेतनावत्स्यादिति प्रसक्तः वृद्धाणां केपि यदर्थं
गार्गिदिवो यदवाक्यं यथायदंत राधावा यथिवीरमे यदुतं च भवच्च
भविष्येत्मा च दत्त आकाश पवन दोतं च प्रोतं चैतिमाया विनि सर्वस्यो
तप्रोततमुक्ता कस्मिन्नुत्पत्त्या काशप्रोतश्च प्रोतश्चैतस्योत्तरं पतस्मिन्
त्वत्त्वदो गार्गि आकाशप्रोतश्च प्रोतश्चैतस्योत्तरादितत्ताणां सारस्या
काशाधारत्वमुक्तं तस्यामुक्तमुक्तं आकाशशरीरेण भगवता कर्मणो
पाधिनिष्कृष्टविन्मात्राभिप्रायेण ममात्मा भूतभावन इति ५

ग्रानंदीटीका १३

पेशरं योगमेश्वर्यसम्बन्धं सर्वशक्तिमत्तं मे परब्रह्म सत्त्वं पश्य विचारय समं
तरोत्तममस्यानीत्युक्तामपि न च मध्येव तिष्ठेति मत्तायुजं विना पुनः पुन
रुत्पद्यंते विलीयंते चेत्यर्थः एतदेव स्पष्टयति मम परब्रह्मण आत्मा परमा
त्म संतः भूतभावनः भूतानि महाप्रलये ससूक्ष्मकारणात्मना व्याकृत्याष्ट
यष्टयगवस्थितामपि भावयति सर्गादौ पंचीकरणक्रमेण संयोजयति
मिश्रयतीदृशः भूवो कल्कने इति धातोः सक्तभावयतीति व नि आणा
र्यं स्पेदं रपं भूतभूतभूतानि विभर्ति धारयति पोषयति च न च भूतस्यः निर्वि
कारस्य निर्लेपस्य तेभ्यः एतद्गेवस्थितः तथा मे जीवात्मरूपस्याप्येश्वरं यो
गमीश्वरसंभावो पश्यतं तपदव्यायेन सर्वभूतानि मयि कारणो स्थितानि
यतो मम परमेश्वरसंभवी आत्मा परप्रकृतिरूपो जीवः भूतभावनः इदं
शरीरारंभकारणं भूतानां संयोजकः शरीरारंभकारि भूतानि जनय
ति पोषयतीति भूतभूत न च भूतस्यः केवलमेतत् शरीरारंभकेषु भूते
ष्वेव न स्थितः किंतु कर्मभोगार्थं समावस्थायो योगावस्थायो च व्यापक
तादृहिः पराणपि शरीराणां विशतीत्यर्थः ५

रामकंदीटीका १४

यथानित्यं संवेदितव्यमात्रसंभावाः यमिचारिणो मम व्यवस्था संवेद्या
नां सर्वभूतानां व्यवस्थितिहेतुर्न तथा सर्वभूतव्यवस्थामवस्थितिहे
तुरित्यर्थः सर्वाणि हि भूतानि संवेद्यतादेवोत्पादिविनाशरिधर्मसंबन्धं

आदित्यानि ममतसंवेदितमेकलक्षणमिति कथं मम भूत
 स्थितयो नावस्थितिर्भवेत् इत्थं मदधीनस्थितिकामपि भूतानि
 नमस्त्यानि मयि संवेदितरिसृष्टपतयेव नास्थितिर्भजंते वेद्यतया
 स्फुरणात् भूतस्थितिहेतुरहं यथा संवेदिततयेव नित्यं स्फुरामि
 नतया न्यायपि भूतानि संवेद्यते नैव ते वा प्रतीतेः एवं यथोक्तप्रका
 रेण ममात्मा स्वभावो भूतभृद्भूतानि विभर्ति धारयति तेन तेन ह
 पेणावस्थापयति न च भूतस्थः न च भूतस्थितयो नास्थितिकरस्य
 क्रमेव अतश्चानेन क्रमेण भूतभावो भूतानि भावयति सृजती
 त्वर्थः

लासिकी **आसक्तटीका** १५

भूतानि जीवामस्त्यानि मयी चरे समष्टिरेषा मात्मस्य देस्यितानि प्रति
 ष्ठितानि नैव भवन्ति तेषामविद्यान्यानां तत्त्वदृष्टेरन्यथा भूतत्वापाया
 दीश्वरत्वं निर्देशः स्यात् न हि सृष्टाश्च न वच्छिन्नसंविद्भावपरमेश्व
 रसमस्तवस्तुपरिच्छेदप्रतिष्ठास्यान्तमन्यन्ते अपि तत्कृशो देवदत्तो
 ह मिदं चेमि इदं स्थितमिति मितमेव स्वभावं प्रतिष्ठास्यान्तया पश्यं
 ति ननु कथमेतद्विरुद्धमित्याह पश्य मे योगमेश्वरम् योगोऽयुक्तिर
 च दमानवदनाचातर्यम् एतदेव ममैश्वर्यं यदेवं निरतिशया दुतत्त्वं
 तिस्रा तन्मम् ननु कृतस्तर्हि भूतानां स्थितुमश्रीरत्यत आह भूतभृ
 दिति चोवधारणे ममैवेश्वरस्योन्नमपुरुषस्यात्मा परमार्थसत्त्वं
 भूतः सञ्चिदानंदचनः भूतभृत् भूतानि स्थापनेन विभर्ति धारय
 तीति भूतभृत् तथा भूतभावनः नानाकृतिकर्तृतया भूतोत्पाद
 कः ममैवात्मा भूतानां स्थितुमतिविधायकः नक्षरपुरुषोऽश
 कत्वात् नाप्यक्षरस्य संगत्वात् नापि ब्रह्मतत्त्वनितरामवल
 नसभावत्वात् एवमभिन्नमिति सोपादानभूतोऽपि ममात्मा परमा
 र्थतो न भूतस्यः अयं भावः यथा देहं जीवो विभ्रदहे कोरेणा तत्सं
 श्लिष्टमिति एवमहं भूतानि धारय सृज्य वयन्नपि न तेषु तिष्ठामि
 निरहंकारत्वात् अतो मया सर्वजगततमिति ममात्मेति राकोः
 शिर इति वक्तव्यं नयावष्टी

श्री
गी टी
न

इमं वेदं विना कार्यं विना साक्षात् प्रमाणं न विना यदस्ति
तेभ्यो वा तन्मया विस्मयं भूतानां तन्मया विस्मयं भूतानां तन्मया विस्मयं भूतानां
इति तन्मया विस्मयं भूतानां तन्मया विस्मयं भूतानां तन्मया विस्मयं भूतानां ५

पंचोली टीका

असंगत्वात् मम आत्मनः मत्स्यानि त्वमपि भूतानि काल्पा-
निक त्वमेवेत्याह नचेति च पुनः नमस्यानि भूतान्यतएवा
संगत्वात् नमयि स्थितानि मे ममैश्वर्ययोगमात्मनो याथात्म्येन
एव ममात्मा भूतभूत असंगोऽपि भूतानि धारयति असंगत्वात्
भूतस्यः भूतभावनः भूतानो उत्पादयितुः ५

रणवीरसमिद्धो धिनी

मत्स्यानि मदाश्रयाणि पुनः भूतानि पुक्तेस्मादाह ते भूतं प्राणिनी
ते समे विधित्ति कोशादतीतानि मृतसंज्ञां जीतियावत् न भवि
ष्यं तत्र संगमेश्च शेषः अतश्च मदाश्रयेण प्रवर्तमानस्य तव
नमुरागभयमस्तीति भावः चेन्नैवं प्रत्येयितं ममैश्वर्ययोगे
भावपश्य मत्स्यरूपं विलोकयत्तद्वत्तं प्रत्यक्षं दर्शयिष्यामीति
भावः सैन्यापेक्षया वाक्कीवत् पतं देवसमर्थयति भूतभूदि
ति भूतानि विद्याविनयेत्यत्र प्रतिपादितस्वरूपसाध्ययोगादृष्टा
नि विभर्ति धारयति पोषयति वा तेजोऽप्यगो नानुप्राणयतीति
भूतभूत तादृशोऽपि सन् ममायमात्मा वर्ष्मदेहस्वीकाश्रितिया
वत् भूतस्यो भूतस्यैव धीनो न भवति किं पुनः भूतभावनः भू-
तान् सत्यपरात्मा वयति तपयतीति भूतभावनः यद्वा ममात्मा
यत्नः स्वीकृतशरीरानुगतवर्ष्ममविभागानतिक्रमेणैवा
भिप्रीतेऽप्येवधादिकमपि प्रवृत्तिरितियावत् भूतभूत एषि
व्यादिभूतमयजगत्परिपालनप्रयोजन इत्यर्थः अथ च भूत

स्युक्तस्य व्यवहारस्य संस्थापनार्थ इति त उपद्रवकारकाणां
तलोपकारकाणां च संहरण इति भावः यत्तादृशोऽपि न भूतस्यः
भूतप्राणिपुनरिति स्मृतीति भूतस्थित्यधीनो न भवतीति यावत् भू
तेषु सर्वत्र समदर्शिषु सत्यपरेषु चानतिष्ठतीति वा संहरणरूपो
ममयत्नो न तान् विषयीकरोतीत्यर्थः किंपुनः भूतभावनः भूतस्य
सत्यस्य धर्मस्य भावयतीति तादृशः भूतेन सत्येन न सत्यात्परमोऽयं
र्म इति स्मृतेर्यमपरायणतया भाति प्रोभंते इति भूतभा सत्यध
र्मपरायणाः साधवः अथ च भूतस्य सत्यधर्मस्य भाविस्मृतिर्भूत
भाः तांश्च तां चावतिरक्षति उद्देभ्य इति भूतभावनः यद्वा भूतात्सता
दिभ्य इति त्रयं त्रियेते भूतभाः चेत्सत्यमोर्गोरावयं च रामस्तदिगत्या
दिकं रिपुभिर्गृहीयते ततश्च तदनुचारिणो वयं क्लेशभाजः स्याम
त्येवं प्रकारेण कोयं धर्मो दृढा लब्धविषयसुखानां विनाशक इत्ये
वं प्रकारेण च धर्माद्भीरवः अथर्मतत्परा इति यावत् तानवति अव
क्षणादि स्थितिधातुसारात् दिनस्तीति भूतभावनः एतेन च य
दा यदा हीति परिश्रान्तयसाधुनामिति च पयदयोक्तोऽर्थः प्रतिज्ञा
तार्थसमर्थकतया पुनरपि संगृहीतः अयं वागभिप्रायः उद्योयना
दयो सत्यपरतया धर्मसंस्थाविस्मावकाः सुयंत सत्यपापवहाः
सत्यपिसामर्थ्येन न वा सादिः खंसोऽखंतः स्य प्रतो धर्मसंस्थाप
नार्थमेव पुष्पाकं प्रवृत्तिः मद्वतराणं वतदर्थमेव ततश्च मक्त
व्यसं पादनात्मदीयानां पुष्पाकं न मरणाद्रयमस्तीति यद्वा भूतानि
एषि व्यादीनि विभर्ति धारयतीति भूतभूत न च भूतस्यः तेन धार्येदं
निगधारं स्वमदिस्त्रैव स्थित इति यावत् यद्वा भूतानि प्राणिनः प्रत्यक्ष
व्यवहारदर्शनात् सामीप्याश्च रथ्याश्च प्राणाः तान्येवादे धारयामिन
पुनस्ते मां धारयंति यतोऽहं भूतभावनः भूतस्वभावो न भवामि
यदेव दिभूतमयं तदेवाधारं विना प्रायः स्यात्तं न प्राप्नोति अयं तु म
मात्मा तयोत्तेनाधारनपेक्षपवति स्तुत्येतदपि ममैष्यमिदानीं प्र

२३/२
त्यक्तमेव पश्येति भावः यदा भूतभृदिति कोऽर्थः यद्यप्यदं युद्धं
नावरणं प्रतिज्ञानवानस्मि तथापि भवादयोऽपुस्वांशं समर्प्येदं
नगद्वसिष्याम्येवेति ननु भूताधीनकर्तव्यस्य तव कीदृशोऽस्वातं
यमित्यत आह नवभूतस्य इति भूताधीनस्थितिको न भवामीत्य
र्थः तत्र हेतुमाह भूतभावन इति भूतसत्यं भावयतीति सत्यानु
रोधात् स्वयमिदानीं न करोमीति भावः ५॥

मथुभाष्य

न चेति नटपश्यत्तथावा सौ न स्पृशः स्पर्शने न चेति हि मोक्ष
धर्मसंज्ञा संज्ञेति च ममात्मा देहे पवभूतभावनः मदाविभू
ते मादात्स्यशरीरेति हि मोक्षधर्मं मस्यानि न च मस्यानीत्य
स्य दृष्टान्तमाह ५॥

भाषा अनुवाद

और देखो कि हम सबसे अलग हैं उस हेतु स्थावर जड़म भूत हमारे में नहीं स्थित हैं और जो शङ्का करो कि पीछे तमने अपना सर्व स्थापित औ सब के आश्रय यह कहा है तो कहते हैं कि हमारी अ ब्रह्म चदनारूप चातुरी देखो कि मेरी योग मायाके विभव बलसे श्रमने के अयोग्य हैं पर मेरा कहना तो किसी अंशमें विरुद्ध नहीं है और आचार्य लोग भी भूत भावन पालनकर्ता कहते हैं तो भी हमारा उत्कृष्ट रूप भूत भावन नहीं है जैसे जीव देह धारण औ पालन करते इये अहङ्कारसे देह के साथ मिलत हैं तैसे निरहङ्कार है तैसे भूतों का लालन पालन करते इये भी हम उनसे श्रेष्ठ हैं यही मेरा ऐश्वर्य है ५ ।

दोहा

नामो मे स्थित भूत दे योग विभव सम देष भूत धरो ना भूत स्थि
त भूत भावन मो दिवेष ५॥

24

[illegible]

55

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगोमहान् तथा स
र्वाणि भूतानि मत्स्यानीत्युपधारय ६

शंकरभाष्य १

यथोक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तमर्थं दृष्टान्तं नोपपादयन्नाह यथेति यथा
लोके आकाशस्थितः आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छ
तीति सर्वत्रगः महान् परिमाणतस्तथाकाशवत् सर्वगते मय्य सं
स्पर्शेणैव स्थितानि मत्स्यानीत्येवमुपधारय जानीहि ६

आनन्दगिरिकृतटीका २

सृष्टिस्थितिसंहाराणामसंगात्माधारत्वं मया ततमिदमित्यादिस्लोकद्व
येनोक्तोर्थस्तद्दृष्टान्तेनोपपादयन्नाहौ दृष्टान्तमाहेति योजना सदेत्युपनि
स्थितिसंहारकालो गृह्यते आकाशादेर्महतोऽप्यधारत्वं कथमित्याशंका
ह महानिति यथा सर्वगामित्वात् परिमाणतो महान् वायुराकाशे स
दा तिष्ठति तथा आकाशादीनि महान्यपि सर्वाणि भूतामाकाशक
ल्पे शोणं प्रतीच्यसंगे परस्मिन्नात्मनि संस्पर्शमन्तरेण स्थितानीत्यर्थः ६

सामिहृतटीका ३

असंस्पर्शयोरप्याधारायेयभावं दृष्टान्तेनाह यथेति अवकाशं विनावस्था
नानुपपन्नेः नित्यमाकाशे स्थितो वायुः सर्वगतोऽपि महानपि नाकाशेन सं
स्पर्शते निरवयवेन संस्पर्शयोगात् तथा सर्वाणि भूतानि मयि स्थिता
नि जानीहि ६

पैशाचभाष्यटीका ४

यथेति यथा अयं दृष्टान्तः आकाशस्थितश्चलः नित्यं सार्वकालं वा
युः सर्वत्रगोमहान् महापरिणामः सर्वभूताधारत्वेन तथा तद्वत्स
र्वाणि भूतानि मत्स्यानि मयि स्थितानीति उपधारय अवगच्छ ६

सर्वस्यास्य संकल्पाय न स्थितिः रामानुजभाष्यटीका ५

निदर्शनमाह ॥

यथेति यथाकाशे तालवने महान् वायुः स्थितः सर्वत्र गच्छति स तालवायु
निर्गलं वनो मदाय न स्थिति रिति मयैव धृत इति विज्ञायते तथैव सर्वाणि
भूतानि तेन संस्पृष्टे मयि स्थितानि मयैव धृतानीत्युपधारय यथाऽर्धेद

श्री
गी टी
न

विदः मेवोदयसागरसन्निवृत्तिरिंदोर्विभागः स्मरणानिवायोः विद्युद्विहं
गागतयः स्मरन्मेर्विसोर्विचित्राः प्रभवन्ति माया इति विसो रनयसा
धारणानिसर्वेचर्याणि इत्यर्थः एतस्मात् अक्षरस्य प्रशासने गार्गिस
र्या चंद्रमसौ विष्टौ तिष्ठतः भाषास्मादातः पवते भीषोदेतिसूर्यः भी
षास्मादग्निश्चेदमृतसूर्यावति पंचम इत्युक्त सकलेतर निरपेक्षभग
वत्संकल्पात्सर्वेषां स्थिति प्रवृत्तिश्चोक्ता विद्यामत्तं कल्पयेत्सर्वेषां
वृत्तिरिति यत्तद्विदोऽनन्तरं

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

यद्वाकाशवाद्योरविनाभावानि अपिसम्बन्धेन जातु चित्रभः स्मृता
अयते एवं सकलसंसार विसार्यपि भगवत्तत्वेन सर्वजनविषयं यद्वा
तिनयन्तरेण ६

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथासंक्षिप्तयो रणाधारायेयभावं दृष्टान्तेन दृढयति यथेति ७ अवका
शं विना वक्ष्याता उपपत्तेर्निसमाकाशस्थितो महान् सर्वगोपि वायुर्निर
वयवेनाकाशेन सहनसंक्षिप्ततेनया सर्वाणि भूतानि मयि वर्तमानानामपि
जाय न संक्षिप्तं इत्युपधारयतीति तदुक्तं यथा विमुक्त आकाशे सहसैवा
भ्रमंडले भूता विलीयन्ते तद्वात्मनीहा विलंजगदिति ८

वनमालीटीका ८

तत्रतत्कृतमल्लेपशून्यत्वेन सर्वभूताधारतं दृष्टान्तेनोपपादयति यथेवा संग
सभावे आकाशस्थितो नित्यं सर्वदा उत्पत्तिस्थिति संहार कालेषु वातीति वायुः
सर्वदा चलनसभावः अतएव सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः महपरिमाणतः
एतादृशोपिन कदाप्याकाशेन सह संसृज्यते तया सर्वत्राभिमानशून्ये संग
ताद्युपपादका चिन्त्याने तशक्तिमतिमयि स्थितानि सर्वाणि भूतानि मद
धीनानि मदाधारका यद्वात्मनोपकाराय उपधारयजातीति अतिदुर्ज्ञेय
मसंभावना विपरीतभावना दिनाद्यादितमपि मत्तसादा जानीहीत्यभि
प्रायः ९

असमवेजयतीटीका ९

ननु निरालंबत्वेन संकल्पे सर्वाणि भूतानि कथं तिष्ठन्ति तदुक्तं तमेव

संभावितेव प्रतिभातीमाशंकायां सदृशं तमाह यथाकाशस्थित इति
यथाऽनवलंबनो महात्मा पुरनवलम्बने महत्याकाशे नित्यं सर्वदैवस्थितः
मत्संकल्पाधीनैव वासस्थितिर्भवेत् यथाच सर्वत्रगः मदधीनैव स सर्व
त्रचराचरभूतानां बाह्याभ्यंतरेयंगच्छति तथा सर्वाणि समग्राणि तानि चे
तनाचेतनात्मकब्रह्मादिस्थावरोतानि मस्यानिमयि तिष्ठन्तीति मस्यानि
निरालम्बे मदीयसंकल्पे सदा मयि स्थितिप्रवृत्तिकानि भूतानि मत्संकल्पे नै
व तिष्ठन्तीत्यर्थः इमेवं तमुपधारय जानीहि एवं वेदविदोऽप्याहुः मेवोदय
स्मागरसनिवृत्तिरित्येवं विभागस्फुरणानि वायोः विद्युदिहंगागतयस्त्रयमे
र्विसोर्विचित्राः प्रभवन्ति माया इत्यत्र मायाशब्दात्संकल्पवाची सत्तत्त्वपवन
नैन्द्रजालिकवन्मिथ्या उपलस्य समसंकल्पविस्मयनं तसाधारणोऽस्य ता
त् तथाकृतयोऽप्याहुः एतस्य प्रशासने गार्गिसूर्याश्चंद्रमसो विधुतोति
इतः भीष्मास्मादातः पवते भीष्मो देति सूर्यः भीष्मास्मादग्निश्चंद्रमस्त
स्रधावति पञ्चमश्मादयोऽमेत्यनुसंधेया इत्यर्थः ६

प्रसंक्षिप्तयोरप्याधाराधेयभा **मधुसूदनीदीका १०** स्थिति

वदंते नारदः यथेवासंगसभावे आकाशस्थितो नित्यं सर्वदा उभयसिंहारकालेषु वा
तो निवायुः सदा चलनसभावः अतएव सर्वत्रगच्छतीति सर्वत्रगः महा
त् परिमाणतः एतादृशोऽपि न कदाकाशेन सह संसृज्यते तथेवासंगसभा
वे मयि संसृष्टमंतरेणैव सर्वाणि भूतामाकाशादीनि महोति सर्वत्रगानि
वस्थितानि इत्युपधारय विमृश्यावधारय **सदानदीदीका ११**

आधाराधेयभावं श्रीभगवानाह सर्वगः दृष्टं तेन प्रबोध्यार्थमसंक्षिप्त
योरपि १ यथासंगसभावेऽपि वायुः स्थितः सदा सदा चलनसभावो
पिमहोऽप्यपरिमाणतः २ इदृशोऽपि नैव वायुसिंहसंसृज्यते कदा तथेवा
संगविद्रूपसभावे मयि सर्वगो ३ संसृष्टमंतरेणैव सर्वगानि महोऽपि
आकाशादीनि भूतानि स्थितानीत्युपधारय ४ गगनकुसुमसामं विष
तां वै मधुप्रसमीशो ब्रजति विविधयुग्मं भिन्नसमस्तं किरणजलमसत्परजस
र्पो यथास्याद्रगवति परमात्ममहितीयेतथेदं ५ । ६

श्री
गी टी
न

नीलकण्ठीटीका १२

लोकद्वयोक्तेर्यदृष्टान्तमाह यथेति यथा लोके आकाशस्थितो नित्यं
सदा वायुः सर्वत्रगः परिमाणतश्च महान् तथा सर्वाणि भूतानि सर्वग
तेमपि असंख्येवोवस्थितानि मेवमुपधारयेति प्राचः किंतु ब्रह्मेति प्र
श्नोत्तरं मुक्तं अतरेपरमंब्रह्मेति अतरे संतं सुदृष्टं पदार्थपरवतिरुपा
धिकं ब्रह्मेत्युक्तं तत्र निरुपाधिकं ब्रह्म लोकाद्वयेन व्याख्याते इदानीं तस्या
तत्त्वाख्येन जीवेन भेदं दृष्टान्तमाह यथेति वायुः सूक्ष्मा वायुर्वै गौतम
तत्त्वमिति श्रुतेः सर्वत्रग इति समष्टिर्लिंगात् तस्य सर्वगतत्वं महानिति
वाह्यवायुव्यावृत्तस्य सयथा आकाशस्थितः अवाकृताकाशे सकारणे
स्थितः नित्यमिति कालत्रयेपि तस्याकाशसंबन्धः सर्वानि भूतानि
उपाधिनिष्कृष्टं पदार्थरूपी चेत्तत्त्ववर्गः ब्रह्मलोकमिष्येति यथा का
र्यं सर्वउत्पत्तेः प्राकृताशादूर्ध्वमप्येव सकारणत्वाभेदेन तिष्ठति एवं सर्वो
पि जीववर्गः उपाधुत्पत्तेः प्राकृतमाशादूर्ध्वमप्येव च लोकाशो महाका
शादिव परस्माद्ब्रह्मणः कालत्रयेपि नातिरिच्यत इत्यर्थः एतेन जीवब्रह्मा
भेदकथनेन सभावो ध्यातुमसुच्यत इति यस्यायुक्तं ब्रह्मेव जीव इति तद्वि
वृत्ते ६

शान्दीटीका १३

अत्र सर्वत्र दृष्टान्तमाह यथा वायुः सर्वत्रगः अतएव महान् व्यापको नित्यमाकाशस्थित एव भवति
परममहत्परिमाणो आकाश एव लीयते तत्त्ववचोदेन तत्स्थित एव च प्रवर्त
तेन चाकाशे वा यो तिष्ठति तथा सर्वाणि भूतानि मत एव प्रथममुदितानि
प्रलये मप्येव स्थितानि पुनः सर्गमत्सेरितो मेव प्रवर्तते न चाहं तेषु भूतेषु व
स्थित इति दृष्टान्तमाह यत्तदेव निगमयति एवं सर्वेषु भूतेषु च राम्यन
मिलत्तितः भूतप्रकृतिमास्याय सदैव च विनैव च सदैव च नर्यामित्या
विनैवेति कैवेत्यन इति वा आकाशदृष्टान्तो दर्शित एव जीवात्मपदेन सदै
वेति जागरावस्थायां विनैवेति समावस्थादिषु ६

अत्र केन चित्तादृष्टान्तमाह नीलकण्ठीटीका १४

दृष्टान्तमाह एवमनेन प्रकारेण मय न वच्छिन्नमहिम्नि स्थिता म्यायेयत्तमापन्नानित्त
देशगतानि सूक्ष्माणि महानि च भूता सुपथारयवध्यस कथं यथाकाशे

निरवच्छेदव्याप्तौ नित्यं सदैव स्थितो वायुः कीदृशः सर्वत्र गत इति तत्र दे-
 शगतः कृतव्याप्तिः महांशान्यापेक्षया व्यापकः एवं मत्स्यानि भूता
 निवृत्तसत्त्वे दंत्यास्यं यथावा यो सर्वत्र सर्वगत महत्वादयो धर्मा अप-
 र्यंता काशावकाशौ कनिष्ठं यथास्तथा सर्वभूतानां सर्वधर्मा मत्स्यभावा-
 नुप्रवेशौ कनिष्ठं यथा इति तदेतन्निगमयितुमाह एवं हि सर्वभूतेषु च
 गम्यनभिलक्षितः भूतप्रकृतिमास्थाय सदैव च विनैव च एवमनेन
 वाद्याकाशसंबंधोपमेन प्रकारेण सर्वभूतेषु च गमितानि व्याप्नोमि अ-
 नभिलक्षित इदं तथा केन चिदप्यनवधारित सत्त्वः किं कृत्वा च रा-
 मि भूतप्रकृतिं प्रागुक्तचेतनात्मकभूतलक्षणं प्रकृतिं सभावमास्था-
 या पिश्याय कथं चरामि सहैव विनैव च नित्यमन्योन्यसंबंधत्वात् सहै-
 व वेदकलत्वात् सत्त्वभेदाद्विनाम्योन्यसृष्टकथं वा यो हि वेदकसत्त्वो
 मम सभावो मम सदिच्छो ज्ञातिनैवेयसत्त्वो

नन्वेवं चेत्तवात्मानासि की **पंचोलीटीका १५** नभूतस्यः तर्हि कारणानुप्रवेशं विना कार्यस्थितेरभावात्
 यथा सर्वत्र गतो महात्वा प्रनित्यमाकाशे आधारे स्थित आथे यत् यथा सृष्टनुप्रवेशं विना च दृष्टासि
 मापन्नः तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्यानि मयि शान्तिं हन्ता मये आथा तैरभावान्मत्स्यानि सर्वभूतानी
 रे स्थितानि आथीयत्वं प्राप्तानीत्युपधारय प्रमाणेन उपपन्नं अथ त्वाक्रिडैरुपपादेत्याशंका दृष्टा
 वायुददाकाशवाद्योरविना भाविमपि सस्वत्वेन जातचित्तमः तत्परः सरसाधारे यथा भावेन
 सृष्टाता अयते एवं सकल संसारविसार्य पि भगवत्सत्त्वेन सर्वज नकाप्यनुपपन्निरिति निगम
 नविषयमिति यति ॥

यथा सर्वत्र गतो महात्वा प्रनित्यमाकाशे आधारे स्थित आथे यत् यथा सृष्टनुप्रवेशं विना च दृष्टासि
 मापन्नः तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्यानि मयि शान्तिं हन्ता मये आथा तैरभावान्मत्स्यानि सर्वभूतानी
 रे स्थितानि आथीयत्वं प्राप्तानीत्युपधारय प्रमाणेन उपपन्नं अथ त्वाक्रिडैरुपपादेत्याशंका दृष्टा
 वायुददाकाशवाद्योरविना भाविमपि सस्वत्वेन जातचित्तमः तत्परः सरसाधारे यथा भावेन
 सृष्टाता अयते एवं सकल संसारविसार्य पि भगवत्सत्त्वेन सर्वज नकाप्यनुपपन्निरिति निगम
 नविषयमिति यति ॥

पंचोलीटीका

श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टं तेनोपपादयन्नाह यथेति यथा अ-
 संगसंभावे आकाशे महान् महत्परिमाणः सर्वत्र गोवायुः नि-
 त्यं सर्वदा काशमसंस्पृशन् आकाशे स्थितस्तथा सर्वाणि भूतानि
 निमत्स्यानि मयि स्थितानि मां न स्पृशन्ति इत्युपधारय जानीहि

ररावीरसमिद्धोधिनी॥

ननुभवदाश्रितानांकथंभवन्निर्वर्त्यनिर्वर्तनेशक्तिमत्त्वमि
त्याशंकामाकाशामरुदृष्टान्तेनायनोदितमाद यथाकाश
स्थितइति सदाकाशस्थितोवायुर्यथासर्वत्रविषयेप्रतिदत्त
गतिरप्यकत्वादियमवस्थवति तथैवमहाश्रयाणिसर्वा
णिभूतानिप्राणिनोमदुदकुं दितशक्तिकत्वेनसन्निर्वर्त्यनि
र्वर्तयेतीत्युपधारयबुद्ध्याप्रतोमदेकशरणेनत्वयाप्येत
द्दीप्तादिदत्तननस्वकरमेवितिभावः ६॥

मथुभाष्य

यथाकाशस्थितइति नदाकाशस्थितोपिवायुःस्पर्शा
यामोति ज्ञानप्रदर्शनार्थप्रलयादिप्रपंचयति ६॥

भाषा अनुवाद

अन मिल वस्तुभी आधार आधेय अर्थात् रहने की जगह औ रहने वाली वस्तु होसकें है यह दृष्टान्त देखाय कहते हैं कि आकाश के बिना रहने का असम्भव है इससे आकाशमे स्थित जो वायु सो सर्वगत औ महान होके भी आकाशके साथ मिलने की कोई उपाय न रहनेसे जैसे आकाशके साथ नहीं मिलते है जैसे भूत मेरे मे रह ते भी अलग जानों अर्थात् जैसे आधाररूप आकाशमे रहि कर वायु निर्लिप्त है जैसे भूतोंके रहते इये भी आधार स्वरूप ब्रह्म निर्लिप्त है ६।

दीक्षा

जिमनभ नित्यस्थित रहें वायुमहासभगांदि तेसैं जानहु सर्वय दभूतरहें सोमांदि ६

98

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतियान्निमामि कां कल्पदधे
पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहं ७

एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि स्थि
तिकाले तानि सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणामिकामपरां नि
कृष्टां यान्ति भूमिकां मदीयां कल्पक्षये ब्राले प्रलयकाले पुनर्भू
यस्तानि भूतास्तत्प्रतिकाले कल्पादौ विसर्ज्यन्त्यादयाम्पहं सर्ववत् ७

आनन्दगिरिकृतटीका २

आकाशेवाद्यादिस्थितिवदाकाशादीनि भूतानि स्थितिकाले परमेश्वरे
स्थितानि चेत्तर्हि प्रलयकाले ततोमत्र तिष्ठेयुरित्याशङ्काह एवमिति
प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववचनत्वं व्यावर्तयति त्रिगुणालिकामिति सा
चापरेयमिति प्रागेव सूचितेत्याह अपरामिति तस्याश्चेत्यशङ्कीयत्वेना
स्वानन्वमाहमदीयामिति प्रलयकाले भूतानि यथोक्तां प्रकृतिं यान्ति
चेदयन्निकालेपि ततस्तेषामत्यतिरीक्षणीयत्वं भूतसृष्टेर्न स्यादित्या
शङ्काह पुनरिति ३

स्वामिकृतटीका ३

तदेवमसंगस्यैवयोगमाययास्थिति हेतुत्वमुक्तं तथैवसृष्टि प्रलय हे
तत्तच्चाह कल्पत्रये प्रलयकाले सर्वाणिभूतानि मदीयां प्रकृतियान्ति
त्रिगुणामिकायां मायायांलीयन्ते पुनः कल्पादौ सृष्टिकाले तानि वि
शेषेणसृजामि ७

पेशाचभाषाटीका ४

सर्वभूतानि कौन्तेय मामिकां प्रकृतिं प्रसवयमिणीं यांति गच्छंति
तत्र लीयन्त इत्यर्थः कल्पक्षये कल्पते सृज्यते इति कल्पः महादादि
प्रपञ्चस्तस्य क्षयः महाप्रलयस्तत्र पुनस्ताति भूतानि कल्पांतरादीन्
विसृजामि ७

समानजभाषटीका ५

तथा तत्संकल्पा देवसर्वेषां उत्पत्तिप्रलयावपीत्याह ॥

श्री
गी टी
न

सर्वभूतानीति स्थावर जंगमात्मकानि सर्वाणि भूतानि मामिको मल्ल
गीभूतांप्रकृतिंतमः शब्दवाच्यो नामरूपविभागानर्हो कल्पक्षये च तर्जु
त्वावसानसमये मत्संकल्पाद्यो तितामेव भूतानि कल्पादौ विसृजाम्यहं
यथाहमनु आसीदिदं तमोभूतं सोमिधाय शरीरात् सादिति प्रकृति
रपि अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरे तमसि लीयते तमः परे ऐवेकी भवति
तम आसीत् तमसा मूढमये प्रकृतमिति च ७

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

परमार्थप्रवादीटीका ७

तदेवमसंगतेषु जगत्कारणत्वे जगत्तन्मिथ्यात्वे सहचरितं न सारत्वं च
मायया कृत्वा भवतीत्याह सर्वभूतानीति द्वाभ्यां ॥ भो कौन्तेय कल्पक्ष
ये प्रलये सर्वभूतानि मामिको मत्संबन्धिनी प्रकृतिं योति तथा कल्पा
दौ पुनस्तानि विसृजामि कुतः प्रकृतेर्वर्तते प्राचीनकर्मनिमित्तसभाव
बलात् अवश्यमनिवार्यं ७

वनमालीटीका ८
असंगतया सर्वजगद्धारकत्वेनाहु तमेवैश्वर्यश्रुत्वा विश्वलघोदयादिकर्तृत्वेना
पितृदार सर्वभूतानीति सर्वाणि भूतानि कल्पक्षये प्रलयकाले त्रिगुणानि
कांप्रकृतिं जगदुपादानभूतीं योति तत्र कारणो मूलरूपेण लीयते स्थूलाव
स्थाविहाय सूक्ष्मरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः ननु प्रकृतौ वैवभूतानां लयेन तव कोपयो
गस्तत्राह मामिको मदधीनां यत्र प्रकृतौ भूतानि लीयन्ते मामदधीना मयि
लीनाच्चातः सूक्ष्मरूपेण प्रकृतिरूपेण तानि मयो वसीनानीत्यर्थः प्रकृति
र्यामया एतावता यत्कायकसृष्टिणी पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयन्ते परमात्मनी
ति वेत्तव्यं क्लेशः सह सर्वतो विंशानेनाहु तशक्तिः पुनस्तानि सर्वाणि भूतानि
प्रकृतिरूपेण मयैव सस्मिन् संस्थाप्यते ते ह ह तः प्रातः पापं वाणि गिव
कल्पादौ विशेषेण सृजामि प्रकटीकरोमि ७

कसमवेजयतीटीका ९

सर्वेषां भूतानां स्थितिप्रवृत्तिर्मत्संकल्पादेव भवतीत्युक्ता येदानीं तेषां सुस

निलयावप्यसत्संकल्पादेवस्तथाह द्वाभ्यां सर्वभूतानोति हेकोंतेय
 कुंतीपुत्रकल्पत्येवमस्मादितानोतेसर्वभूतानिचराचरात्मकानिमामि
 कामच्छक्तिरप्यंशकृतिंतपःशब्दाभियेया अतएतमसिलीयतेतमः
 पुरेदेवे एकीभवतीतिश्रुतेः मत्संकल्पादेवयान्तिप्रामुवंतिप्रकृतिशक्ति
 केनपेवलीयंतेइत्यर्थः पुनःकल्पादौवस्तुदिनारंभेतामेवैवेविधानिभू
 तानिविचित्राननशक्तिमानहमेवविरजामिपकोबद्धस्याप्रजायेयना
 मशेषेयाकरवाणीत्यादिश्रुतिसिद्धेनसंकल्पेनाहमेवसृष्टिकरोमीत्यर्थः ७

एवमुक्त्यानिकालेस्थितिका मधुसूदनीटीका १० लेखकल्पितेनप्रपंचेनासंगस्यात्मनोऽसंश्लेषमुक्ताप्रलयेपि
 तमाह॥सर्वाणिभूतानिकल्पत्ये प्रलयकालेमामिकामच्छक्तितेनकल्पितां प्र
 कृतिंविगुणामिकामायांसकारणभूतांयांति तत्रैवसत्त्वशेषेलीयंत
 इत्यर्थः हेकोंतेयेत्युक्तार्थं पुनस्तानिकल्पादौसर्गकालेविरजामिप्रकृ
 तावविभागापत्रानिविभागेनयनमिग्रहंसर्वतः सर्वशक्तिरीश्वरः किं
 निमिन्नापरमेश्वरस्येयंरुष्टिर्नतावत् सभोगार्थातस्यसर्वसाक्षिभूतचेत
 यमात्रस्यभोक्तृताभावात् तथातेवासंसारित्वेनेश्वरत्वयाचातात् ताप्ययो
 भोक्तापदर्थेयंरुष्टिः चेतनांतराभावात् ईश्वरस्यैवसर्वत्रजीवशेषेणास्थि
 तत्वात् अचेतनस्य ~~तत्त्वात्~~ भोक्तृतात् अतएवनापवर्गार्था
 पिरुष्टिः बंधाभावादपवर्गविरोधित्वाच्चेत्याद्यनुपपत्तिः सृष्टेर्मायामय
 त्वेसाधयंतोनास्माकंप्रतिकूलेतिनपरिहर्तव्येनभिप्रेतमायामयत्वात्
 मिथ्यात्वेप्रपंचस्यवक्तृमारभतेत्रिभिः ७

सदानन्दीटीका ११

एवंरुष्टौस्थितौसंगाभावमुक्ताविलेज्जडैः असंगत्वमयेदानींप्रलयेप्राह
 चात्मनः १ लयेसर्वाणिभूतानिमच्छक्तितेनकल्पितां प्रकृतियोंतिमाया
 ल्यालीयंतेतत्रैवेयतः २ सर्गकालेविभागेनपुनस्तानियनमग्रहं सर्व
 तःसर्वशक्तिश्चाविभागत्वेगतामपि ३ । ७

नीलकण्ठीटीका १२

नन्वेवंउपाधिरहितस्यैवब्रह्मणिलयश्चेदुपाधेःकागतिरित्याशंकार
 सर्वेति सर्वाणिभूतानिस्थावरजंगमशरीराणिमामिकाममायाविनः
 प्रकृतिं विगुणामिकामपरांसत्त्वभूमाद्यामिकांयांतिप्रविशंतिकदा

श्री
गी टी
न

यांतिकल्पक्षये पुनश्चतामेवभूतानिप्रकृतौसुप्ताविवसंस्कारात्मना
स्थितानिप्रकृतांगतानिकल्पादौविसृजामिविविधरूपेणसृजाम्यहं
कारणात्माभायावी ७

ग्रानंदीटीका १३ ॥ तदेवप्रतिपादयति ॥

विविधंसर्गमेवाह ७

मदिहोद्भावितत्वेमेषांप्रतिपादयितुमाह ॥ - रामकंदीटीका १४

पुनश्चतानिचेतनाचेतनानिसर्वभूतानिमहाकल्पावसानेमदीयांप्रकृतिसभा
वंप्रतिमदिच्छयैवमयिप्रलीयंत इत्यर्थः तानिचकल्पादौकल्पान्तराभेदे
मेवविसृजामिचतुर्दशविधभेदेनैवाऽवभासयामि नतयामेवप्रलीना
नितामेवपुनःसृजामीत्यर्थः ईश्वरेच्छायाप्रपर्यनुयोज्यतात्वात्तत्रेपिच
तुर्दशविधमेवभूतसंगंप्रलयोत्पादाऽवस्थयोःसंहरतिसृजतिचपरमेष्ठिन
नितामस्येति ७

पवप्रत्यनिकालेस्थितिकालेच व्यासकृतटीका १५ भूतेषु स्वात्मनोसंसंगप्रकृताप्र
लयेपितमाह ॥ - हेकौन्तेय सर्वाणिचराचराणिभूतानिजीवाः कल्पक्षयेप्रलयकालेमाम
कीमदीयामेष्वरीसाधारणां त्रिगुणामिकोपात्मिकमव्यक्तद्रव्याणां तत्रै
वलीयन्ते इत्यर्थः तत्सामान्याभूतप्रवृत्तिसमिच्छादिज्ञात पुनर्भूयः ॥ लि
कल्पादौसृष्टिकालेतानिप्रकृतावविभागापन्नानिभूतानि विसृजामिविभा
गेनवनजि अहंसर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः ॥ लि
७

पंचोलीटीका

तदेवमसंगस्यैवयथायोगमाययास्थितिहेतुत्वमुक्तं तथैवसृष्टि
प्रलयहेतुत्वमपीत्याह सर्वभूतानीति हेकौन्तेयकल्पक्षयेसर्व
भूतानिब्रह्मादिस्थावरंगतानिमामकीमदीयां त्रिगुणामिको अप
रोप्रकृतिंयांतिकल्पादौपुनश्चतानिप्रहंविसृजामिविशेषेणसृजा
मीति ७

रणवीरसमिद्धोत्थिनी ॥

अथात्मैश्वर्यप्रकटयितुमाह सर्वभूतानीति कल्पक्षयेप्रलयकालेस

वाणिभूतानि च तद्विधा विधानि मामकी प्रकृतिं मत्सा पुज्यं यांति प्र
 दंतानि च तद्विधे नैव भेदेन कल्पादौ कल्पादौ भेदेन कल्पादया
 मिश्रतः पर्येते सर्वे ते मध्ये प्रलीयन्ते ततश्चावप्रयभा वित्यर्थे मा
 त्रं विमुखो भूरिति भावः अथ च सर्वभूतानि सर्वशक्तिमिमांसादौ भूता
 नि समवर्तीनि उक्तलक्षणसाम्ययोगादूहानीति यावत् मामकी
 मत्संबन्धिनी प्रकृतिं स्वभावं यांति कदा कल्पक्षये प्रप्रेषण्याय
 कल्पास्तु देशरूपसमंजसमिति कोशात् कल्पस्य पुक्तव्यवहारस्य
 क्षये हानौ सत्यां प्रतयवा दंतानि दृष्टान्येव कल्पादौ प्रादानमादि
 प्रदत्तं उपसर्गोचोः किरितिकिप्रत्ययः कल्पस्य पुहचनानाम
 स्यादावादानार्थं यद्वा कल्पस्य पुहकल्पस्यादावाभेदविस्तृजामि
 मि विनिर्मुने इत्यर्थः यद्वा कल्पस्य कल्पविधिक्रमावितिकोशात्
 विधेर्वेदवोदितस्य धर्मस्येति यावत् अथ च कल्पस्य पुक्तव्यवहार
 स्य क्षये हानौ सत्यां सर्वभूतानि सर्वत्र समदर्शीनि साम्ययोगादू
 हाः क्षत्रियप्रवरा इति यावत् मामकी मदीयां प्रकृतिं प्रकर्षणाव
 र्णां प्रमविभागानतिक्रमरूपेण क्रियते इति प्रकृतिः कर्मणि
 क्तिन् मया कर्तव्यं विपुवधादिकं यांति निष्पादयंति अथ चैव ल
 क्षणं मत्स्वभावं यांति प्राप्नुवंति कल्पादौ पुनः उक्तलक्षणकल्प
 स्यादौ जनैः कृते स्वीकारे सति प्रायद्वर्मस्थितौ सत्यामिति यावत्
 प्रदंतानि भूतानि विस्तृजामित्यागे विहाय तं दानमुत्सर्जनं न विस
 र्जने इति कोशात् प्रजा मिश्रयमत्र भावः धर्मदानौ सत्यां भवादौ
 प्रोषुस्वते जों प्रांसमर्ष्यते रेव करणभूतैः प्रायसंस्थापितायां म
 यादायां स्वते जों प्रांतेभ्यः प्रत्यादत्तामीति ॥

मधुभाष्य

सर्वभूतानीत्यादिना प्रकृत्यवष्टंभस्तयथा कश्चित्समर्थोपि
 पादेन गंतुं लीलायां मवष्टभ्यगच्छति सर्वभूतगणैर्पुक्तं नैव त्वं

30/2
ज्ञातमर्हसीति मोक्षार्थमे सर्वभूतगुणैर्गुणैर्देवमासातमर्ह
सीति च विदित्वा सप्तसूक्ष्माणि षडंगं च मदेस्वरं प्रधानविनि
योगस्यः परं ब्रह्माधिगच्छति इति च न कुरु विच्छक्तिरनंतं
याविदन्यते तस्य मदेस्वरस्य तथापि मायामधिकृत्य देवः प्र
वर्तते स्थिति विलापनेष्विति सृष्टेः स्थितेषु मय्यनंतगुणेन ते
गुणान्तेन तविग्रह इति भागवते अथ कस्मादुच्यते परं ब्रह्म
हृदति हृदयति च त्याग्यवगे परास्य शक्तिर्विविधेष्वभ्युपत
ति च विसृज्य कं विद्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि
न ते विसृज्यामानो न जातो देवमहिम्नः परमं तमायेत्यादेश
प्रकृतेर्वणादवशां तमेवैतत्सृजने सर्वकर्मण्यनंतशक्तोपि
स्वमाययेव मायावशां चावशां लोकमेतत्समात्सद्यस्यसि
पासीश विस्राविति गौतमखिलेषु उदासीनवन्न तूदासीनः
तदर्थमाह असक्तमिति अवाक्पनाद इति हि श्रुतिः इदं कर्म
चकालश्च स्वभावो जीवपवच यदनुग्रहतः संति न संतिय उपे
क्षये इति भागवते यस्यासत्सैव सर्वकर्मशक्तिः कुतस्तस्य
सर्वकर्मबंध इति भावः न कर्मणा बद्धं तेनोक्तनीयानिति हि
श्रुतिः यः कर्मापि नियमयति कथंचित्तत्वे भाति उदासीन
वदिति चेत्स्वयमेव प्रकृतिः सृजत इत्यत आह ॥

भाषा अनुवाद

इस से असङ्गरूप ईश्वर की योग मायासे चराचर की स्थिति ईश्वर
मे कही गई अब सोई योग मायासे सृष्टि औ पालन के भी हेतु ई
श्वर हैं यह कहते हैं कि प्रलय के समय मे सकल भूत सब रज
तम गुण मयी मेरी प्रकृति मे लीन होते फेरि सृष्टिके समय मे
सूक्ष्म सूक्ष्म नानारूप भूतोंको मे सिर्जन करता हूं हे कौन्तेय अर्जु
न ७ ।

दोहा

भूतसभीयदुर्जंतिसुतमसमायामेजाय कल्पक्षये मे फेरति न
कल्पप्रादुर्भावोभाय ॥

प्रकृतिं सामवष्टभ्य विरजामि पुनः पुनः भूतग्राममि
देकृत्स्न मवशं प्रकृतेर्वशात् ८

शाङ्ख्यभाष्यं १

एवमविद्यालक्षणां प्रकृतिमिति प्रकृतिं सां स्वीयामवष्टभ्य वशी
कृत्य विरजामि पुनः पुनः प्रकृतितोजातं भूतग्रामं भूतसमुदायं
इमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमसतन्त्रमविद्यादिदोषैः परवशी
कृतं प्रकृतेर्वशात् सभाववशात् ८

आनन्दगिरिकृतटीका २

तर्हि कीदृशी प्रकृतिः सा च कथं सृष्टावुपपत्तेरुत्पाशं क्वाह एवमि
ति संसारस्यानादित्वयोतनार्थं पुनः पुनरित्युक्तं भूतसमुदायस्य वि
द्यास्मितादिदोषपरवशात् हेतुमाह सभाववशादिति ८

सामिकृतटीका ३

नन्वसंगो निर्विकारश्च त्वंकथं सृजसीति अपेक्षायामाह प्रकृतिमि
ति स्वीयां स्वीयानां प्रकृतिमवष्टभ्य अधिष्ठाय प्रलये लीने संते चतुर्विधे
विधे इमं सर्वभूतग्रामं कर्मादिपरवशं पुनः पुनः विविधं विरजामि कथं
प्रकृतेर्वशात् प्राचीन कर्मणो निमित्तात्सभावबलात् ८

पेशाचभाष्यटीका ४

प्रकृतिं सामवष्टभ्य अश्रित्य विरजामि पुनः पुनः भूयो भूयो अवशं
परवशं प्रकृतेर्वशात्प्राधान्यात् ८

रामानुजभाष्यटीका ५

प्रकृतिमिति स्वीयां विविधपरिणामिनी प्रकृतिमवष्टभ्य अष्ट
धापरिणामयेमं चतुर्विधं देवतिर्यङ्मुखा स्यावरात्मकं भूतग्रामं
मदीयायाः मोहिन्याः गुणमय्याः प्रकृतेर्वशात् अवशं काले काले पु
नर्विरजामि

कर्मणोर्वशात् ८

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

सां प्रकृतिमवष्टभ्येति पतावता नरोपि सतोयं भावग्रामः परप्रकृत्यनुयात् प्रका
शतो प्राप्नोति

श्री
गी टी
न

~~ननु निमित्तं तत्तत्~~ ८

परमार्थप्रपाटीटीका ७

नन्वेवं नानाविधानिकर्माणि कुर्वतस्तवापि जीववदंथः कथं न स्या
दिमार्ह नचेति ८ तानि रूपादीनि कर्माणि मानवभेदेति कर्मासक्ति
हि बंधहेतुः अवाप्तसकलकामत्वात् ममनास्ति किंभूतं मां उदासीन
नु उदासीनं वर्तमानं न उदासीनत्वे कर्तृत्वा उपपत्तेः कर्तृत्वे च उदासीन
त्वा उपपत्ते रत उदासीनवदित्युक्तं ८

वनमालीटीका ८

सप्तकर्तृत्वरूपं प्रधानकारणत्वं प्रकृतेर्जीवाद्यृकालादेर्निमित्तमात्र
तन्मिमांशयेनाह प्रकृतिमिति सांमायां विचित्रपरिणामिनी प्रकृतिम
वष्टभ्य अष्टधा परिणामयेमं स्रष्टुं इति दे उज्जरायुजादिभेदेन चतुर्विधं
भूतसमूहं मदधीनाया प्रकृतेर्कार्यत्वात् प्रकृतिपदवाच्यायाः कर्मरूपा वि
द्याया वशादवशं पुनः पुनः सृष्टिकाले समागते सतंत्रो हं विशेषेण सृजा
मि ८

कसमवैजयन्तीटीका ९

किं प्रकृतिमिति सामात्म्यामपरायां प्रकृतिं त्रिगुणमयीं मवष्टभ्याधि
ष्टाय स संकल्पमात्रेणैव भूमाद्यात्मना अष्टधा विभजेत्यर्थः इमे नाम रूप वि
भागेन प्रत्यक्षं कृतं समग्रं भूतयामं वरावरात्मकं चतुर्विधं भूतसमूहं पु
नः पुनः काले काले विरजामि विशेषेण देवतिर्यगाद्यसमानाकारेण
हं परमेश्वरः सृजामि ननु भूतग्रामः सद्यमेव कृतो नोत्पद्यते इत्यपेक्षाया
माह अवशमिति मायाशब्दाच्चायास्त्रिगुणमयामदीयायाः प्रकृतेर्व
शास्त्रभावादवशमसतंत्रमित्यनेन सभावतो पास्तसमस्तदोषस्याचिंता
नंतशक्तिकसंसंकल्पेन ततः सृष्ट्यादिकर्म कुर्वतोऽपि ममनततस्तत्त्व
न्यगं यो नापि परिश्रमलेशश्च भवति सूचितम् ८

मधुसूदनीटीका ९

प्रकृतिं मायायामनिर्वचनीयां सांख्यस्मिन् कल्पितां अवष्टभ्य ससमास्त

स

निष्ठां दृढीकृतस्याः प्रकृतेर्मायायावशादविद्यास्मितागदेषाभिनि
वेशकारणावरणवित्तेपात्मकशक्तिप्रभावाजायमानमिमं सर्व प्रमा
णसन्निधापितं भूतग्राममाकाशादिभूतसमुदायमहं मायावीवपुनः
पुनर्विरजामिविविधं रजामि कल्पनामात्रेण समदृगिव समप्रपंचे

८

सदानन्दीटीका ११

किं निमित्तेश्च स्पेयं सृष्टिर्नो भोगसिद्धये सातिचिन्मात्ररूपताद्रोक्तं
नास्ति तस्यैव १ अतएव न मोक्षार्थावधाभावतये शितः न चाप्यसौ
स्ति भोक्ता तदस्य नास्ति चेतनं २ जीव रूपेण तस्यैव सर्वत्र स्थितभाव
तः प्रचितो नास्ति भोक्तृत्वमित्याद्यनुपपत्तिः ३ सृष्टेर्मायामयतये सा
धयेतोत्रवादिनः प्रातिक्कलानवाप्ताकं निराकारानते किल ४ इत्य
भिप्रेत्य मिथ्यातं जगतो मायिकस्य च वक्तुमारभते श्रीशशिभिः स्त्रोके
रुदारगीः ५ प्रकृतिं सामनिर्वाच्या माया सस्मिन्प्रकल्पितां ससत्तासू
र्तिदानेन दृढीकृत्याहमीश्वरः ६ मायायाः प्रकृतेस्तस्याः प्रभावादावि
लेजगत् साविद्याधिपराधीनं प्रमाणैः सन्निधापितं ७ भूतभौतिकसं
घं च मायावीवपुनः पुनः विविधं समदृग्वच्च संकल्पेन रजाम्यहं ८ ग
गनपवनतेजोवारिमहो विवर्ता भगवत् इति सिद्धं सर्ववेदोत्तजाले न हि
रणमपि विसोर्भिन्नसत्त्वो लभेत विधिज्ञानमपि तद्वदेव विसोर्विभिन्ने ९।८

नीलकंठीटीका १२

एतदेवाह प्रकृतिमिति एवमविद्यालक्षणां संप्रकृतिं अवष्टम्भा
श्रित्यां विना केवलस्य सृष्टत्वासेभवात् इमं भूतग्रामं पुनः पुनर्विविधं र
जामि किं भूते प्रकृतेर्वशात् सभाववशात् अवशं रागद्वेषाद्यधीनं ८

शान्दीटीका १३

अहंपरमेश्वरः इमं दृश्यमानं कृत्स्नं सचराचरं भूतानां ग्रामं समूहं चतुर्दश
विधं प्रकृतेर्वशादवशं प्रकृतेः सान्निकाराजस्यात्तामस्यावापरते त्रैलोक्ये
कृतियस्यासकीया प्रकृतिस्तामवष्टम्भ्य पुनः पुनरहं विरजामि निजनि
जकर्माशयानुरूपेण वैचित्र्येण संयोजयामीत्यर्थः तापसायतयो विप्राये
च वैमानिकागणः नक्षत्राणि च देवा आश्रयमासाविकीगतिः यज्ज्ञान

श्री
गी टी
न

शेषयोदेवावेदाजोतीविवत्सराः पितरश्चैवसाध्याश्चद्वितीयासात्तिकी
गतिः ब्रह्माविश्वरूपजोधर्मोमहानवक्तमेवच उमसोसात्तिकीमेतोगति
माइर्मनोविणः असत्कार्यरतोथीरशारम्भीविवयीचयः सराजसोमबुधे
पुनर्जन्माधिगच्छति मनुः कलामलानदाश्चैवपुरुषाश्चक्रुस्तयः
युतपानप्रसक्ताश्चप्रथमारजसौगतिः राजानःक्षत्रियाश्चैवरातांचैवपु
रोहिताः दानपुष्टप्रधानाश्चद्वितीयाराजसौगतिः गंधर्वोऽपत्यकाश्चैववि
विधाश्चराश्चये तथैवाक्षरसासर्वाराजसेशतमागतिः अथतामसल
ताणमाह निद्रालः क्रूरकुलव्योनास्तिकोयाचकस्तथा प्रमादवांभिन्न
वृत्तोभवेतिर्पुस्ततामसः निद्रालः निद्राशीलः क्रूरकुलपंडुः खकारीतव्य
कतास्तिकोप्रसिद्धोयाचकः सतिद्वयेभित्ताणीलः प्रमादः कार्यानादरः
भिन्नवृत्तोऽप्युत्तारः सतामसः सतिर्यस्तजायते मनुः स्यावराः किमिकी
दाश्चमत्स्यासर्पासरीरूपाः पशवश्चसृगालाश्चजवन्मातामसौगतिः
हस्तिनश्चतुरंगाश्चशूद्राश्चैवविगर्हिताः सिंहाद्याश्चावराहाश्चमध्यमा
तामसौगतिः अत्रचकर्मतारतम्येनफलतारतम्यं विनाशोऽपि विनाशो
विनाशोऽपि विनाशो ८

रामकंदीटीका १४

पतदेवनिगमयति- सांप्रकृतिं निजसभावंनामकिंचित्कारणान्तरमवष्टभावलस्येदंसर्वभू
तग्रामंप्राणिसमूहंपुनः पुनर्भूयोनादिप्रबन्धप्रवृत्तकल्पादिकालकल्पन
यासृजामेवसृजामिप्रकृतेरेववशात्सभावापारतंत्र्यादेवाः वशांस
तंत्रकल्पांतैवतथैवसंदरशामोत्यशानुवर्तनीयं विनाशोऽपि विनाशो ८

कथं विरजसीत्यपेक्षायामास्तिकी विनाशोऽपि विनाशो टीका १५

ह॥ सांप्रकृतिं निजमैश्वर्यसभावंवेद्योलासकंनामकिंचित्कारणान्तरमवष्ट
भपरांमर्शेतावलस्येदंसर्वप्रमाणसन्निधापितंकृत्स्नचतुर्दशविधंभू
तसमूहं विरजामि गुणवैषम्यविमर्शदिहेतुनाविविधैः स्थूलदेहैः संयो
जयामीत्यर्थः सस्याः सस्याः उक्तलक्षणायाः प्रकृतेर्वशात् सत्ताद्युदेका
वरोधेनविविधंरजामि कथंपुनः पुनरनादिप्रबन्धकल्पादिकालकल्पन
याभूयोभूयः कौटशमवशमविद्यादिदोषैः परवशीकृतम् ससभाव
मपिशयेवसृजामीत्यनेनसृष्टिपेकर्मण्यपिमथ्येनमससृष्टपविस्मर

एतच्चानवरतं मम कर्तव्यमित्याह प्रकृतिमिति स्वांप्रकृ-
तिं तत्र समर्पितं स्वकीयं तेजो ग्रामवष्टभ्यप्रत्याहृत्य इमं कृ-
त्स्नं भूतग्रामं पुनः पुनर्विस्तृजामि पुनश्च स्वीकरोमीति शेषः
कीदृशं प्रकृतेर्वशात् त्वभावस्य पारतत्यादवप्रयमस्वतं
त्रं प्रथमपूर्वपक्षस्यादिव्याख्या कल्यानुसारेणोत्थमर्थसंचट-
ना स्वांप्रकृतिं निजं स्वभावमवष्टभ्य ग्रंथं भवितव्यमर्थतया
लेखयित्वा इदं प्रत्यक्षत उपलभ्यमानं कृत्स्नं भूतग्रामं पुनः
विस्तृतं साम्ययोगादृष्टं त्रियसमूहं पुनः पुनर्विस्तृजामि
विनियुं जेदृष्टदमनपूर्वधर्मसंस्थापने इति शेषः कीदृशं
प्रकृतेर्मत्सभावस्य वशादायतत्वादवग्रामस्वतंत्रं ८॥

पंचोलीटीका

ननु असंगस्य निर्विकारिणस्तव कथं सृष्ट्यादिहेतुत्वमित्य-
पेक्षायामाह प्रकृतिमिति इमं कृत्स्नं भूतग्रामं भूतसमुदा-
यं प्रकृतेर्वशात् अवशं ग्रसतंत्रं अविद्यालक्षणं त्रिगुणामि-
कोत्वा प्रकृतिमवष्टभ्याश्रित्य पुनः पुनः विस्तृजामि उत्पाद-
यामि ५

शण्वीरसमिद्धोधिनी॥

एतच्चानवरतं मम कर्तव्यमित्याह प्रकृतिमिति स्वांप्रकृ-
तिं तत्र समर्पितं स्वकीयं तेजो ग्रामवष्टभ्यप्रत्याहृत्य इमं कृ-
त्स्नं भूतग्रामं पुनः पुनर्विस्तृजामि पुनश्च स्वीकरोमीति शेषः
कीदृशं प्रकृतेर्वशात् त्वभावस्य पारतत्यादवप्रयमस्वतं
त्रं प्रथमपूर्वपक्षस्यादिव्याख्या कल्यानुसारेणोत्थमर्थसंचट-
ना स्वांप्रकृतिं निजं स्वभावमवष्टभ्य ग्रंथं भवितव्यमर्थतया
लेखयित्वा इदं प्रत्यक्षत उपलभ्यमानं कृत्स्नं भूतग्रामं पुनः
विस्तृतं साम्ययोगादृष्टं त्रियसमूहं पुनः पुनर्विस्तृजामि
विनियुं जेदृष्टदमनपूर्वधर्मसंस्थापने इति शेषः कीदृशं
प्रकृतेर्मत्सभावस्य वशादायतत्वादवग्रामस्वतंत्रं ८॥

मधुभाष्य

This image shows a blank, aged, cream-colored page, likely an endpaper or flyleaf of a book. The paper has a slightly textured appearance with some minor discoloration and small dark spots, possibly due to age or handling. There is no text or other markings on the page.

भाषा अनुवाद

जो कहो कि तम असङ्ग निर्विकार सो कैसे सृष्टि करते हो इस अ
पेक्षापर कहते हैं कि मैं अपने आधीन प्रकृति को अंगीकार करि
प्राचीन कर्मों के सभाव वश पराधीन कर्म के वश भूत सक
लकों फेरि नाना रूप सिर्जन करता रहता हूँ ८ ।

दीक्षा

मे प्रकृतिनिज आश्रय कर विरचित वारहिं बार भूतनिकरइद
सर्वको अवशा प्रकृतिके द्वार ८

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगुरुदेव ! आपने जो आज्ञा दी है
 मैं उसी का पालन कर रहा हूँ।
 आपकी कृपा से मेरा जीवन
 सदा सुख और शान्त में बित रहा है।
 मैं आपका धर्म पूज्य करता हूँ।
 ॥ अथ श्रीगणेशोक्तं ॥

1913

...
...
...

नचमांतानिकर्मानि निवभन्ति धनञ्जय उदासीनव
दासीन मसक्तं तेषु कर्मसु ९

शाङ्करभाष्य १

तर्हितस्यैव परमेश्वरस्य भूतग्रामं विषमं विदधतः तन्निमित्ताभ्यां धर्मा
धर्माभ्यां सम्बन्धः स्यादिति दमाह भगवान् न च मामिति न च मा
मीशं तानि भूतग्रामस्य विषमं विसर्गनिमित्तानि कर्माणि निवभ
न्ति धनञ्जय तत्र कर्मणामसम्बद्धत्वे कारणमाह उदासीनवदासी
नं यथोदासीन उपेक्षकः कश्चित् तदुदासीनमात्मनोऽविक्रियत्वमसं
सक्तं फलसङ्गरहितमभिमानवर्जितमहङ्करोमीति तेषु कर्म सतोऽ
यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलसंज्ञाभावश्चावश्यककारणममथा
कर्मनिर्वध्यते मूढः कोशकारवदित्यभिप्रायः ९

ग्रानन्दगिरिकृतटीका २

यदि प्राकृतं भूतग्रामं स्वभावादविद्यातत्वं विषमं विदधासि तर्हि
तव विषमसृष्टिप्रयुक्तं धर्मादिमत्तमित्यनीश्वरत्वापत्तिरिति शङ्कते
तर्हीति तत्वेति सप्तम्या परमेश्वरो निरुच्यते ईश्वरस्य फलसंज्ञाभावा
त् कर्तृत्वमभिमानाभावाच्च कर्मासम्बन्धवदीश्वरादयस्यापि तदुभया
भावो धर्माय सम्बन्धे कारणमित्याह अतोमस्येति यदि कर्मसु कर्तृ
त्वाभिमानो वा कस्यचित् कर्मफलसंज्ञो वा स्यात्तत्राह अमथेति ९

सामिकृतटीका ३

नन्वेवं नानाविधानिकर्माणि कुर्वन्तस्तव जीववद्बन्धः कथं न स्यादित्य
तत्राह तानि सृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न निवभन्ति कर्मासक्तिर्दिवन्धहे
तः साचाप्तकामत्वात् मम नास्ति अत उदासीनवद्वर्तमानस्य मेवं बन्धोपा
दयन्ति उदासीनत्वे कर्तृत्वानुपपत्तेः कर्तृत्वे चोदासीनत्वानुपपत्तेः उदा
सीनवत् स्थितमित्युक्तं ९

पेशाचभाष्यटीका ४

किंचास्यत् नचमांतानिकर्माणि वभन्ति नेति प्रकृतेन संबंधः धनं

श्री
गी टी
न

जयजगदुत्पत्तिस्थापनसंहारकर्माणिबंधहेतवो भवन्तीत्यर्थः कुत
इत्यत्राह उदासीनः उपेतकस्तदुदासीनमक्षयपातेन आसीन मस
कैफलसंगरहितंतेषु सृष्टि स्थिति संहारेषु कर्मसु अतोव गम्यते
फला संगरहित कर्मणि न निवर्धेतीति ५

भगवंतं बध्नेतीत्य
त्राह ॥

एवंतर्हि विषमसृष्ट्यादीरमात्रजभाष्यटीका ५ निकर्माणि नैर्घृणापादनेन
नच मामिति विषमसृष्ट्यादि कर्माणि मां न निवर्धेति मयि नैर्घृ
णादिकं नापादयंतियतः क्षेत्रज्ञानां सर्वकृतान्येव कर्माणि देवादि
भावहेतवः अहं तत्र वैषम्ये अस्तु तस्तत्रोदासीनवदासीनः यथाह
सूत्रकारः वैषम्यं नैर्घृण्येन सापेक्षत्वात् न कर्मा विभागादिति चे
त् न अनादित्वात् इति ५

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

~~एतच्च न ज्ञेयं नैर्घृण्येन न च मे स्मिन् कर्मवत्तः वर्तमानो ह मोदासीन्येन यतः स्रत एवाहं जग~~
निर्माणो नाशित व्यापारत्वादेतः ५

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथ तदेवोपपादयति मयेति ६ मया यत्तेषां पिष्टाक्रुत्वा प्रकृतिः
सचराचरं विषं स्रयते जनयति अनेनैव मदपिष्टान्नरूपेण हेतवानि
मित्रभूतेन इदं जगद्विपरिवर्तते पुनः पुनर्जायते सन्निधिमात्रेणापिष्टा
रत्नं कर्तुं तमुदासीनत्वं चाविरुद्धमिति भावः अत्रैतदुक्तं भवति सत्या
अययतिरेकेणा सत्या वस्थानमेव नोपपद्यते शुक्तिकया विना रजतस्ये
व एवं सति रजतोत्पत्तिस्थिति विनाशान् शुक्तिर्न सृष्टाति तद्वत् प्रकृते
पिशत्यर्थः ॥ ५

वनमालीटीका ८

ननु विषमसृष्टिकर्तृत्वेन वैषम्येनैर्घृणादिकं भवतः स्यात्तत्राह नचेति ना
नाविषमसृष्ट्यादिकर्माणि मामचिन्त्यानेतशक्तिं न निवर्धेति नममवैष
म्यादिकमापादयंति प्रवाहानादिजीवाद्यनुसारेणाविषमसृष्टिकर्तृत्वा

नममवैषम्यादीतिभावः वैषम्यनैर्घुणैरसापेक्षत्वादितिसूत्रात् नचक
 र्माधीनतंहरेः शंका सपवसाधुकर्मकारयतीत्यादिश्रुत्याकर्मणामपित
 दधीनत्वोक्तेः नचविषमकर्मकारयित्वेनवैषम्याद्यापत्तिः श्वश्वकर्म
 पेक्षयोत्तरोत्तरकर्मकारयित्वेनदोषाभावात् नकर्माविभागादितिचेन्न
 ग्रनादिवादितिसूत्रात् नचविषमकर्मापितेनैवकारितमतः कर्मणांवि
 भागाद्वैषम्याकारकत्वान्नयुक्तंहरेः कर्तृत्वमितिचेन्नकर्मणांप्रवाहनादि
 त्वात् श्वकर्मपेक्षेवोत्तरकर्मकारयतीत्यर्थः जीवसाधारणानिर्लेपत
 हेतुमाह उदासीनवदिति यथाकश्चिदपेक्षकोदयोर्विवदमानयोर्जय
 पराजयासंसर्गोत्तत्कृतर्षविषादाभ्यामसंसृशेनिर्विकारप्राप्तिरदृ
 त्तिर्विकारतयासीने अतएवनिर्विकारत्वात्तेषुकर्मसंसृशे इदमहंकरो
 मीत्यभिमानस्यमं कर्माणिननिवभंतियथातथाभिमानस्यतयास्यो
 पियकश्चित् कर्माणिकरोतितमपिननिवभंतोतिभावः ५

कसमवेजयतीटीका ५

नन्वेवंचेतर्हि विषमाविरुद्धादीनि कर्माणि वैषम्यादिना जीवमिवेश्वरे
 तामपिवभीयुरितिचेन्नत्राह नचमामिति हेयनंजयार्जनतानिविषम
 जगत्सृष्ट्यादिश्रुपाणि कर्माणिमामीश्वरेननिवभंतिमयिवैषम्यादिदोष
 मापायतेनदोषेणजीववज्जन्ममरणालक्षणांबन्धनेनकुर्वन्तिचशशोत्सर्षे
 तस्यायमाशयः हियसाजीवानामनादिकालसंचितानिदेवतिर्यगादिवि
 षमाकारकराणिशुभाशुभश्रुपाणि कर्माणेवकाराणानिस्युरहन्ततन्म
 द्वैषम्यादिभावेभ्युदयादितारतम्येचहेतुर्नभवामितस्माद्वैषम्यादिदोषो
 मोत्सृशति तथासूत्रकारोप्याहवैषम्यनैर्घुणैरसापेक्षत्वात् नकर्म
 विभागादितिचेन्नानादिवादितिननुतर्हितंकेनप्रकारेणस्थितस्मन् क
 र्माचरसियतत्वांदोषानबाधते श्याशंकायांहेतुगर्भितेहेविशेषणोप्रा
 ह उदासीनवदिति यतोहेतोःकेषुकर्मसुदासीनवदौदासीनेनासीन
 स्थितोयतश्चतेषुसक्तोऽनासक्तोऽतोमोदोषानबाधतइत्यर्थः उदासीनस्य
 कर्तृत्वमसम्भवमत उदासीनवदित्युक्तं ५

मधुसूदनीटीका ५

अतः नचनैवसृष्टिस्थितिप्रलयाख्यानितानिमायाविनेवसमदृशेवचमया

क्रियमाणानिमांनिवभंति अथप्रहतिप्रहाभ्यांनसकृतडःकृतभागिनं
कुर्वन्तिमिथ्याभूततात् हेयनंजयपुथिष्टिराजसूयार्थंसर्वानराज्ञोजि
त्वाथनमाहृतवानितिमहाप्रभावः सूचितःप्रोत्साहनार्थं तानिकर्माणि
कुतोत्तवभंतित्राह उदासीनवदासीनं यथाकश्चिदुपेतकोदयोर्विव
दमानयोर्जयपराजयाऽसंसर्गात्तत्कृतद्वर्षविषादाभ्यामसंसृष्टोनिर्विका
रभ्यास्तेतद्विर्विकारतयासीनं दयोर्विवदमानयोरिहाभावादुपेततमा
त्रसाधर्म्येणावर्ति प्रत्ययः अतएवनिर्विकारत्वानेषुसृष्ट्यादिकर्मसुऽसकं
अहंकरोमीत्यभिमानलक्षणसंगेतरहितंमांननिवभंतिकर्माणानिपुक्त
मेव अथस्यापिहिकर्तृत्वाभावेफलसंगाभावेचकर्मणिन~~स्त्वभिमान~~
~~फललक्षितंनडावतनितर्कः~~ बंधकारणातीत्यक्रमेणततडभयसत्ते
तकोशकारश्चकर्मभि~~र्बध्यते~~चूडश्चमिश्रायः~~भूतमपिनिमित्तं~~
~~यदासीनंनितियापराजयवित्तमितिनिमित्तं~~यदासीनंनितियापराजयवित्तमितिनिमित्तं
~~यदासीनंनितियापराजयवित्तमितिनिमित्तं~~यदासीनंनितियापराजयवित्तमितिनिमित्तं

भूतवर्गमिमं कृत्स्नं तारतम्यान्वितं सृजन् नतकर्तृत्वसंबन्धं भजामीत्याह
मायतिः १ सृष्टिस्थितिलयास्यानिक्रियमाणानिमायया मायाविनेव कर्मा
णिता तिस्र्यदशेव च २ निग्रहाद्यग्रहाभ्यां वातनिवभंति मां हरिं मिथ्यात्वा
मेव कुर्वन्ति प्राणपापादिभागिनं ३ उपेतको यथा कश्चिद्भूयोर्विविदमा ४
नयोः जयाजयाद्यसंसर्गीतत्रास्ते निर्विकारधीः ५ निर्विकारतया तद्
दासीने निरहं कृतिं तेषु कर्मसु तस्मात्माननिवभंति तानिवेः ५ अयस्या
पि फलासंगभावो निरभिमानिता सर्वकर्मसंबन्धस्य कारणं हरितोरितं ६

ननुविषमोऽष्टिं कुर्वतस्तवैषम्यमैर्द्युतोऽप्येतामत्राह नचेति तानि
विषमरुष्टिं पाणि कर्माणि मां न निवर्धेति तत्र हेतुः उदासीनवदासीनमि
ति यथापर्जसो बीजविशेषे पुराणं केचिद्देवैर्वाकृता उदासीनः सन्वर्धेति
एवमीशरोऽपि प्राणवत्सरागं पापि प्रदेष्टुं वा कुर्वन् जगत्प्रजति तन्मदसाथा
राण कर्म बीजवशात्तेते विभिन्ने फले प्राप्नुवंतीति नैश्वर्यवैषम्यादीत्यर्थः ५

नमो कर्मणि लिम्प्यतीत्युद्दिष्टं लक्षयति ॥

तानि कर्माणि उत्तममधमाद्यमादिवैचित्र्येण विषमामपि कृता
निमामेन कर्तारं परमेश्वरं निबध्नन्ति एतदेवम् करणद्वितेन स
म्यादयेति अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह उदासीनवदित्वादियथास्यो
पियः कश्चन कर्मकुर्वाणोऽपि कर्मफलेषु तासक्तः उदासीनस्ति
^५ तितं कर्मानि निबध्नन्ति न वंथ कानि भवन्ति तथेत्यर्थः अपि चायम
ब्रह्मकार्यः जीवास्तु कवदप्यमाणनयेन ससकर्मभोगार्थमुत्पद्यते
विलीयन्ते च अहंत परमेश्वरः तेषां कर्मविपाकं विदित्वा तदवश्यं
पैर्जात्या पुर्णैः संयोजनाय तत्तत्सर्गकर्तृत्यर्थः

रामकंदोटीका १४

किंच तानि सर्गसंहारादि रूपाणि कर्माणि न पुनर्मानि निबध्नन्ति मन्मायो
द्रावितनानादोत्र तत्र त्रियमितविपाकारं भक्तादिना न परतंत्रीक
वन्ति यथा दोत्र तानां कर्माणि जात्या पुर्णैः गलदाण विपाकारं भक्
तेन संसारवंथकारणात्मापद्यते न तथा सर्गादिकर्माणि ममेत्यर्थः
कीदृशं संतं मानं निबध्नन्ति हेतुगर्भविशेषणमाह तेषु कर्मससक्त
तान्ममत्वादियदाभावेनाः निमग्नचित्तत्वा उदासीनवत्तदस्य वदासीनं
स्थितम् यथा परकीयकर्मसंपरोने तानि मम तत्तत्फलदात्रीति मम
मानस्तादस्य मवुभवंतौ तैः कर्मभिः सफलभोक्तृत्वादिना तनियम्य
ते तथा सर्गादिभिः कर्मभिर्न निबध्यो यतस्तानि सर्गादीनि कर्माणि
सचिंत्यैव भवसमायो द्रावितान्योऽयमेवात्ते त्रजान्ति मम सर्वतः
सेच्छामात्रेण तथा वभासकत्वमेव कर्तृत्वं दोत्र तापवद्विममाया मो
हिताः संतोऽयोऽयमेवेना वभासमानानां सर्गाद्यवभासावस्था योगि
वं प्रतिपद्यते मम पुनरेतैः सर्वैर्भावास्तत्तत्सर्गाद्यवस्था जषोऽप्यवि
न्मात्रलदाणां स्वभावावभिद्यते इत्यनेन प्रकारेण तेषु कर्मसु उदासीन
वदासीनं मामेता निन निबध्नन्तीत्यक्तं एष्वचार्थः प्रागेव पुनः पुनस्त
स कर्तारमपि मां विअ कर्तारमययमित्यादिना न मां कर्माणि लि
प्यन्ति न मे कामः फलेषु पीत्यादिना च प्रतिपादितः

श्री नन्वेवंनाना लासिकी **आलङ्कारटीका** १५ विधानिकर्माणि कर्तव्यतस्तवजीवव
 गी टीकयंनवं तानिरुद्धादीनिकर्माणि मामीश्वरं नैव निवर्धेति फलपरतन्त्रेन
 न-त्याशंका ह॥ कर्तव्यं अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह तेषु कर्मसु सत्त्वपि अस्मत्
 तान्ममत्वकर्तृत्वादिप्रहाभावेनाऽनिमग्रसंकल्पत्वात्तदस्य वदासी
 नंसस्रूपे विज्ञानम् एवमासक्तिरादित्येन कर्मनवत्यकारणमि
 त्यपदिष्टम् **आलङ्कारटीका** १५ विधानिकर्माणि कर्तव्यतस्तवजीवव
 योऽयमोक्तवचनमिति शिवादिशेषमप्युच्यते ५

पंचोलीटीका

ततएवभूतग्रामेविषमेविदधतस्तन्निमित्तयमीयमसंबंधः
 स्यादित्यत्राह नवेतिहेयनेजयचयुनस्तानिविषमसृष्टिकृता
 निकर्माणि माननिवर्धंति स्वमदृशेवचनेषुकर्मस्वशक्तफला
 पेक्षयारहितमुदासीनवदासीनेकर्तृत्वाद्यभिमानरहिते ५

रागवीरसमिद्धोधिनी

ननुयदिविलक्षणैवमूर्त्याजगद्भूतितंप्रवृत्तौसि तत्कथंतेषु
 स्वतंत्रेषुभूतेषुस्वयंस्थितोभवतेदंबलेसंक्षिप्यते तथाचप्रतिज्ञा
 भंगरूपदोषतादवस्थमित्यत आह नचमामितितानि तेर्मदनु
 प्राणितैः क्षत्रियप्रवरैर्निवर्तितानिचकर्माणिउष्टुदमनादीनिमा
 ननिवर्धंतिबहुनसंपादयंति मदनुष्ठितानिनभवति अतश्च प्र
 तिज्ञा न मेभवेतिभावः अत्रचहेतुगर्भविशेषणमाह उदासीन
 वतदस्यवदासीननिषसं तेषुचकर्मसंगरहितं यतेनदेरे
 नाकशणादितिभावः उदासीनवदिति वतेश्चायमर्थः यद्यप्य
 दमेतेषांदननेप्रवृत्तयव तथापि प्रतिज्ञापालनार्थंरूपांतरे
 एतथाकरोमिनपुनरेतेनदेरेनब्रह्मादिभिः स्वयमेवकादत्त
 वरानुरोधादित्युदासीनतेवममेति यतेनचकथंनस्वयमे
 वत्वमीश्वरः सन्नुष्टान्कसीत्याशंकापरास्ता ५॥

सुभाष

५॥

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि इस प्रकार नाना प्रकार कर्मकारी जो तम तो
तमारा जीवके समान बन्धन क्यों होय तो कहते हैं कि वे कर्म
हमको बन्ध नहीं कर सकते क्यों कि कर्ममे जो आशक्ति सोई
बन्धनका कारण है और हम पूरा काम हैं इससे वह आशक्ति
हमको नहीं है हम तो उदासीन के जैसे वर्तमान है इस उदासीन
के समान कर्म करो कुछ डर नहीं है कोई कर्म तम को भी न
लगेगा ५ ।

दोहा

नद्विधनं जय कर्मसो मोकट्ट बांधत कोय उदासीन ज्यों स्थित
हो कर्म प्रसंगी दोय ५ ॥

मयाप्रदोणप्रकृतिः स्रयतेसचराचरे हेतनानेनको
नेय जगद्विपरिवर्तते १

शाङ्करभाष्य १

तत्र भूतग्राममिमं विस्जाम्बुदासीनवदासीनमितिच विरुद्धमुच्यते
तत्परिहारार्थमाह मयेति मया सर्वतो दृशिमात्रसंश्लेषेणाविक्रियात्म
नाप्रदोण मम माया त्रिगुणामिकाऽविद्यालक्षणा प्रकृतिः स्रयते
उत्पादयति सचराचरं जगत् तथाच मन्त्रवर्णः एकोदेवः सर्वभूतेषु गृ
हः सर्ववापी सर्व भूतन्तरात्मा कर्माप्रदः सर्वभूताधिवासः साक्षी
चेता केवलो निर्गुणश्चेति साक्षिमात्रेण हेतनानिमित्तेनानेनाप्रदोणेन
कोनेय जगत् सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थासु
दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिरहमिदं भोले पशुणा
मीदं शृणोमीदं स्वात्मनुभवामि दुःखमनुभवामि तदर्थमिदं करिष्या
म्येतदर्थमिदं करिष्य इदं तास्यामीत्याद्यवगतिनिष्ठा अवगतिरवसा
नो योस्याप्रदः परमेवोमत्रित्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति तत्र
शैकस्य देवस्य सर्वाप्रदभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगान
भिसम्बन्धिनोऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तृत्वस्याभावात् किंनि
मित्तेयं सृष्टिरित्यत्र प्रश्नप्रतिवचनेनुपपन्ने कोऽद्या वेद क इह प्रावो
चत् कुत आयातः कुत इयं विरुष्टिरित्यादिमन्त्रवर्णोभ्यो दर्शितञ्च
भगवता अज्ञानेनाद्यते ज्ञाने तेन मुह्यन्ति जन्तव इति १

ग्रानंदगिरिकृतटीका २

इष्टो सृष्टवमौदासीनतश्च विरुद्धमिति शङ्कते तत्रेति पूर्वग्रन्थः
समन्वयः विरोधपरिहारार्थमुत्तरसूक्तमवतारयति तदिति तृतीया
द्वयं समानाधिकरणमित्यभ्युपेयं व्याचष्टे मयेत्यादिना प्रकृतिशब्दा
र्थमाह ममेति तस्या अपि ज्ञानत्वं व्यावर्तयति त्रिगुणेति पराभिप्रे
तंप्रधानं सुदस्यति अविद्येति साक्षित्वे प्रमाणमाह तथाचेति मूर्तित्र
यात्मनो भेदं कारयति एक इति आवागज्जादं प्रमाह देव इति आदि
त्ववगादस्य प्रत्यादिशति सर्वभूतेष्विति किमिति तर्हि सर्वेर्नोपल

श्री
गी टी
न

भूते तत्राह गृह्यति बुद्ध्यादिवत्परिचित्रितं व्यवच्छिन्नति सर्वव्यापीति
तर्हि नभोवदनात्मत्वं नेत्याह सर्वभूतेति तर्हि तत्र तत्र कर्मतत्फल
सम्बन्धितं स्यान्नत्राह कर्मेति सर्वाधिष्ठानतमाह सर्वेति सर्वेषु भूते
षु सत्तास्फूर्तिप्रदत्तेन संनिधिर्वाच्यते न केवलं कर्मणामेवायमभ्युक्तो
पि न तद्वतामपीत्याह साक्षीति दर्शनकर्तृत्वशब्दो ज्ञातयति चेतेति
अद्वितीयत्वं केवलत्वं धर्मा धर्मादिराहित्यमाह निरुणाति किं बद्धना
सर्वविशेषशून्य इति चकारार्थः उदासीनस्यापीश्वरस्य साक्षित्वमात्रं
निमित्तीकृत्य जगदेतत् पौनः पुन्येन सर्गसंहारात्तु भवतीत्याह हेतु
नेति कार्यवत् कारणस्यापि साक्ष्यधीना प्रवृत्तिरिति वक्तुं यत्काच
क्तात्मकमित्युक्तं सर्वावस्थासित्यनेन सृष्टिस्थितिसंहारावस्था गृह्यते
तथापि जगतः सर्गादिभ्यो भिन्ना प्रवृत्तिः साभाविकी नैश्वरायतोऽप्य
शङ्काह दृशीति तर्हि दृशा व्याप्यत्वं विना जडवर्गस्य कापि प्रवृत्ति
रिति दिशद्धार्यः तामेव प्रवृत्तिमुदाहरति अहमित्यादिना भोग्यस्य वि
षयोपलम्भाभावासम्भवान्नानाविधो विषयोपलब्धिं दर्शयति पश्या
मीति भोगफलमिदानीं कथयति सखमिति विहितप्रतिषिद्धाचरण
निमित्तं सखं दुःखञ्चेत्याह तदर्थमिति न च विमर्षपूर्वकं वित्तानं वि
नानुष्ठानमित्याह इदमिति इत्याद्या प्रवृत्तिरितिसम्बन्धः सा च प्रवृत्तिः
सर्वा दृक्कर्म तत्पुत्रीकृतेव विवृणोति इत्युक्तं निगमयति अवगती
ति तत्रैव च प्रवृत्तेरवसान मित्याह अवगतिरवसान इति परस्याप्यद
त्तमात्रेण जगद्वैद्येयच प्रमाणमाह योऽस्येति अस्य जगतो योऽप्यतो नि
र्विकारः स परमे प्रकृष्टे हार्दे योऽस्ति स्थितो निर्विकारः न परमे प्रकृष्टे
हार्दे योऽस्ति स्थितोऽविविक्तैय इत्यर्थः ईश्वरस्य साक्षित्वमात्रेण सृष्टे
स्थिते फलितमाह ततश्चेति किं निमित्ता परम्येयं सृष्टिर्न तावद्भेदार्था
परस्य परमार्थतो भोगासम्बन्धितान्नस्य सर्वसाक्षीभूतचेतनस्यमात्रमात्र
चान्योभोक्ताचेतनान्तराभावादीश्वरस्यैकत्वादचेतनस्याभोक्तृत्वाच्च च
सृष्टिरपवर्गार्था तद्विरोधित्वान्नैवं प्रमोवा तदनुत्तरं प्रति वचनं वा
युक्तं परस्य मायानिवन्धने सर्गे तस्यानवकाशत्वादित्यर्थः परस्यात्म
नोऽविविक्तैयत्वे अतिमुदाहरति कोऽहेति तस्मिन् प्रवक्तापि संसारम

एतत्ते नास्तीत्याह कश्चेति जगतः सृष्टिकर्तृत्वेन परस्य हेयमाशंक्य
कृतस्याप्ततो न सृष्टिर्जातेत्याह कृत इति न हीयं विविधासृष्टि
यस्यादपि कस्माच्चिदुपपद्यते अयस्य वस्तुनोभावादित्याह कृत इ
ति कथं तर्हि सृष्टिरित्याशङ्क्या ज्ञानाधीनेत्याह दर्शितुमेति १०

सामिक्ततटीका ३

तदेवोपपादयति मयाअथक्षेणाधिष्ठात्रानिमित्तभूतेन प्रकृतिः
सचराचरे विश्वसूयते जनयति अनेन मदधिष्ठानेन हेतुना इदं जगत्
विपरिवर्तते पुनः पुनर्जायते सन्निधिमात्रेणाधिष्ठात्रत्वात्कर्तृत्वमुदा
सीनत्वं चाविरुद्ध मितिभावः १०

पेशाचभाष्यटीका ४

आत्मन उदासीनत्वं दर्शयित्वा मयाअथक्षेणासाक्षिणा प्रकृति
सूयते सचराचरे स्यात्वर जंगम भूत सहितं हेतुनानिमित्तमात्रेणा
नेनेश्वरेणा जगदि परि वर्तते संस्पृश्यते संदीयते वेत्यर्थः १०

रामानुजभाष्यटीका ५

मयेति तस्मात् क्षेत्रज्ञ कर्मावगुणमदीया प्रकृतिः सत्यसंकल्पेण म
याअथक्षेणोदिताचराचरे जगत्सूयते अनेन क्षेत्रज्ञ कर्मावगुणमदीया
णेन हेतुना जगदि परिवर्तत इति मत्साम्यं सत्यसंकल्पत्वं नैर्घृणादि
दोषरहितत्वमित्येवमादिव सर्वदेवसूनो रेश्वरे योगपश्य यथाह प्रकृतिः
अस्मात्मायो रजते विश्वमेतन्नस्मिन् आत्मो मायया समिरुद्धः मायो
तत्प्रकृतिं विंश्यात् मायिनं तमहेश्वरमिति १०

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थः १० ॥

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथादितो निरूपितार्थे अस्मात्वीयप्रकृतिसंदर्भस्त किं सिदासीदधि
ष्ठानमारंभणं कतमसि कथासीत् यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा वि
गावैर्लोकां हरिना विश्वचक्षाः १ तासदासीन्नोसदासीत्तदानीनासीद्
जानो व्योमापरो यत् किमावरीवः ऊहकस्पशर्मन्त्रंभः किमासीद्गहनं

मयाअथक्षेणाधिष्ठात्रा कृत्वा प्रकृतिः सचराचरे विश्वसूयते जनयति अनेनैव मदधिष्ठानरूपेण हेतुनानि
मित्तभूतेन इदं जगदि परिवर्तते पुनः पुनर्जायते सन्निधिमात्रेणाधिष्ठात्रत्वं कर्तृत्वमुदासीनत्वं चाविरुद्ध
मितिभावः अत्रैतदुक्तं भवति सत्याश्रयवतिरेकेन सत्यावस्थानमेव नोपपद्यते अकिंकया विनारजत
स्यैवपवसतिरजतोत्यनिस्थिति विनाशवशात्किं न स्पृशति तद्वत्प्रकृतेरपि इत्यर्थः ॥+

श्री
गी टी
न

गभीरे २ नमस्तु रासीदमन्तं न चासीन्न रात्रिया अक्रुश्यासीत् प्रकेतः
आनीदवानं सथया तदेकं तस्माद्वायव्यपरः किंच नासेति ३ आसौ क्र
मेण रावणभाषं । किं सिदासीदिति सर्वमंत्रे जगत्प्रलयकाले जग
त्संहृत्य पश्चात्सिद्धतायां यावा एधि योरुपादानवेलायां प्रथि शानं किं
सिदासीत् किं नामाभूत् किंचिदित्यर्थः तथा आरंभणं कतमसित्
आरभ्यतेऽनेने सारंभणमुपादानकारणं कतमद्भवेत् तदपि तेत्यर्थः
यद्यपि संभवेदारंभणं कथासीत् कथमभूत् किंसदसदाभवेदित्यर्थः ३
भयमपि नोपपद्यते सचेदद्वैतत्वभंगः असचेत्तदात्मकयोर्घावा एधि
योरुपादानानर्हत्वात् तामकिंचनमिषदिस्मादिश्रुतेऽप्यतो यस्माद
थि शानादारंभणाच्च विषयचक्षाः सर्वदृष्टा परमेश्वरो भूमिं जनयन् वर्तते
तथा यो दिवं योर्णीत् यद्वाणोत्सृष्टवान् महिना समहत्वेन अथेत
स्य प्रसप्तोत्तरप्रतियादिकोऽश्रुतिमाह नासदिति अनया सृष्टेः प्राकृति
रस्तसमस्तप्रपञ्चप्रलयावस्थानि रूप्यते प्रलयदशायामवस्थितं यदस्य
जगतो मूलकारणं तदसत्पुनः विषाणवन्निरुपाख्यं नासीत् न हि तादृ
शाकारणादस्य सतो जगत उत्पत्तिः संभवति तथा नो सदासीत् परमा
र्थतः परमात्मनो यस्य सदस्तीत्युच्यमाने द्वैतत्वप्रसंगः नापि व्यवहारसत्
प्रत्ये व्यवहाराभावस्य वक्ष्यमाणत्वात् तस्मादुभयविलक्षणमनिर्वाच्य
मेवासीदित्यर्थः अथ व्यवहारिकसत्त्वं निषेधयति तदानीमिति लो
कार्जां स्पृच्यत इति यास्कः अत्र सामान्यापक्षमेकवचनं एवं व्यवहार
मतां एधियादीनामभावादित्यर्थः तथा यो मां तरितुं तदपि नासी
त् पर इति सकारांतं परस्तादित्यर्थे वर्तते योत्रः परस्ताद्युलोकप्रभृ
ति समलोकांतं यदस्ति तदपि नासीदित्यर्थः अनेन ब्रह्मात्मपि ति
विद्भवंति यत्तत्तद्भासमानं भूतजातं सर्वं नासीत् किंतु शुक्तिकारज
तवत्प्रपञ्च एवोत्पन्नमिति श्रुत्या निरुक्ते नन्वस्यासीदिति यातोस्तदानी
मित्यवयवस्य च भूतकालवाचिना यो मादीनामसंभवेपि किंकालासी
दिति चेन्न आनीदवानमिति श्रुत्या तस्यापि निषेधात् अतः सकल
मपि दृश्यजातं प्राद्विष्टपित सदसद्विलक्षणे पादानकं प्रातिभासिक

मितिपर्यवसन्नं अथेतस्यज्ञानैकनाशपत्तेन प्रातिभासिकत्वं दृढीकर्तव्यं
ह किमावरीवति प्रागुक्तं दृश्यजातं शर्ममिति शर्माणपवायिते ब्रह्मणि
किमावरीवः किमावरकं भवति वानेत्यर्थः अनेन यत्सद सद्विलक्षण
मासीत् तत्साश्रयाऽव्यामोहकमित्युक्तं यथा कृत्स्नसैदजालिकस्माद्
नं गभीरमसौभ्यमंभः तेन मायया रचितमंभः मध्यपवोत्तमं सत्कृत्स्नकस्या
वरकं भवति वानेत्यर्थः किंचन मत्सुरिति तदानीं शर्मणि केवलसत्
पेम्सुर्जन्ममरणान्मकोवधः अमृतमोक्षो वानासीत् यथासूर्यराश्याश्च
रुद्रप्रकेतो ज्ञानेनास्ति तद्वत् तर्हि किंच आनीदिति एकं अवातम
प्राणमुदं ब्रह्मैवासीत् अथाहो ह्यमना इति श्रुतेः तथा अशाणमना
मागोत्रमिति च एवं तत्स्थया सस्मिन् प्रियते कल्पते सा सधामाया तया
कृता आसीत् कर्तृरूपेणासीदित्यत्र आनीदिति धातुः प्रयुक्तः एवं माया
शवलितं सत्त्वात्मसंज्ञमासीदित्युक्तं हेति निश्चयेन तस्मादस्य किंचकि
मपि नास नासीत् परस्तादग्रेऽवसानेपितदेव १०

वनमालीटीका ८

ननु जगत्प्रकृत्यधीनं तदुदासीनम्येत् प्रकृतेरेव सातं मंसादत आह
मयेति मया सर्वे श्रेणाधदेण सामिना प्रकृतिस्त्रिगुणामिका सचरा
चरसहितं विश्वं स्रयते जनयति न केवलं प्रकृतिसामितेन तद्द्रष्टेन च
प्रयोजकत्वं किंच कर्तृत्वं परं हेतुत्वमपीत्याह हेतुनेति अनेन सर्वेष्वेकेन
सर्वान्तर्यामिणामया सचराचरं जगच्चक्रवत्यविवर्तते पुनः पुनरुत्पद्यते
नश्यति चेत्यर्थः एतादृशं मदुक्तैश्चर्यज्ञानमतिगोप्येन केनापि दुःश्रापं
तिरतिशयानंदविर्भावस्वरूपमोक्षकारणे महता प्रयत्नेन संपाद्यमिति ।
भावः ११

कुसुमवैजयन्तीटीका ५

नन्वजामेकां लोहितमुक्लृक्कृष्णं वक्षी प्रजां जनयन्ती स्रष्टा मित्यादिश्रु
तिभ्यः प्रकृतेरेव प्रजोत्पत्तिः स्रयते तत्तत्तत्केन प्रकारेणोत्पाशं कस्य मदीक्ष
णसंकल्पादिना प्रेरितैव सा जगज्जनयति नाम येत्याह मया अधदेणोति
मया सत्यसंकल्पेन परमपुरुषेणाधदेण प्रकृतिप्रेरकेणोत्पावतात्ते
ब्रह्मकर्मानुगुणतया वीक्षिता प्रेरिता प्रकृतिर्माया सचराचरं देवतिर्यगा

श्री
गी टी
न

दिविषमाकाराभांचराचराभांसहवर्तमानंचेतनाचेतनात्मकंजगद्व
लांउंसयतेजनयति हेकौन्नेयकुंतीपुत्रेयनेनयथापांडुनाप्रेरितैवप
तिब्रताकुंतीत्वमजनयतया ~~प्रकृतिरपिमत्तेरितैवजगज्जनयतीतिरूचितं~~ अनेनसेवत
प्रकृतिरपिमत्तेरितैवजगज्जनयतीतिरूचितं अनेनसेवत
सर्वकर्मावगणमदीतणप्रकाररूपेणहेतुनाकारणोनजगदिवर्ततेपुनः
पुनरुद्भवति इमेवेप्रकारेणवैषम्यादिदोषवर्जितात्मसंकल्पात् पर
मपुरुषात्मनोजगदुत्पत्तिः स्यान्नतकेवलायाः प्रकृतेरितिभावः ९

भूतग्राममिमंविस्तृजामि मधुसूदनीटीका १० उदासीनवदासीनमितिचूपरस्परविरुद्ध
मयासर्वतोदृक्मात्रसंश्लेषणाविक्रियेणाधत्तेणनियंत्राभासकेनावभा
सिताप्रकृतिसिगुणामिकासत्तासत्तादिभिरनिर्वाच्यामयासूयतउत्पाद
यति सचराचरंजगत्माया विनाधिष्ठितेवमायाकल्पितगज्जतरगादि
कं नतहंसकार्यमार्याभासनमंतरेण करोमियापारंतरे हेतुनानिमित्ते
नानेनाधत्तेनहे कौन्नेय जगत्सचराचरं विपरिवर्ततेविविधंपरिव
र्ततेजन्मादिविनाशांतंविकारजातमनुवरतमासादयतीत्यर्थः अतोभा
सकत्वमात्रेणाव्यापारेणविरजामोत्सुकं तावताचादिस्मादेरिवकर्तृत्वा
भावाउदासीनवदासीनमित्सुकमितिनिविरोधः तदुक्तं अस्यैतैदृजाल
स्यउपादानकारणं अज्ञानेतदुपासम्बलकारणमुच्यतेइति श्रुति
स्मृतिवादाद्वाशार्थेसहस्रशउदाहार्याः ~~द्वितीयं चउदयमस्तमाद~~
~~तत्रैतन्नास्तमानस्यैवदृक्कालमपिस्मृतं ९~~

मित्याशंकापरिहारा
र्थपुनर्मायामयत्वमेव
प्रकटयति इति ॥४॥

सदानन्दीटीका ११

भूतग्रामंरजामोतितयोदासीनवस्थितिः इममोत्पत्तिरुद्धंस्यादित्याशं
क्याहमाथवः १ मयादृष्टानरूपेणाधत्तेणविक्रियात्मना नियंत्री
प्रकृतिर्मायाभासकेनावभासिता २ सत्तादिभिरनिर्वाच्यात्पादयत्य
विलंजगत् मायाविनाशितामायायथाधत्तेगजादिकं ३ रजसहं
तथाधत्तेरजामोदंचराचरं नतहंसर्वकार्यात्ममायाभासनमंतरेण ४
व्यापारंतरमप्यत्रविद्येविक्रियातिगः अनेनाधत्तभावेननिमित्तेनच
राचरं ५ जननादिविनाशांतंविकारमनुयायदः अतोहंभासकत्वात्
व्यापारेणरजामितत् ६ तावतासूर्यवन्नास्तिकर्तृत्वेममसर्वथा उदा

經
此
五

ननु विस्जामि उदासीनवदासीनमिति परस्परविरुद्धमुच्यत इत्याशंकाह
मयेति मया क्लृप्तस्येन अथ दत्तेण अयस्कांतकल्पेन प्रवर्तकेन प्रकृतिः
चराचरं जगत्सूयते उपादयति अनेन अथ दत्तेनैव हेतुना हेतौ नैव ज
गद्विपरिवर्तते जन्माद्यवस्थासु भ्रमति अयस्कांतवदहमुदासीनश्च सृष्टि
प्रवर्तकश्च भवामीति भावः तथा च मंत्रवर्णाः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माथक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केव
लो निर्गुणश्चेति एकस्यैव देवस्य सर्वाथक्षत्वं साक्षित्वं च प्रतिपादयति ९

आतंटीटीका १३ सर्व

मयाध्यक्षेन सर्गादिकरणाधिकृत्य तेन सतंत्रेण नियंत्रा प्रेरिता प्रकृतिः सप्त
माध्यायोक्ति प्रत्यापरापरामिका प्रकृषप्रधान संज्ञा प्रवर्तिता सकीयाशक्तिः
सचराचरे विश्वं स्रयते जनयति मदीष्टानं विना परतं आयाः प्रकृतेर्नाधिष्ठा
तत्वं पतेन निजनिजकर्मभोगार्थं मम सर्वज्ञस्य प्रेरणाया हेतुना जगद्विपरि
वर्तते नाना रूपतां भजते संसारचक्रे च परिश्रमति ॥ १ ॥

यथेवं वस्तुस्थित्या परमेश्वरो नेदं जगत्सर्गकंदीटीका १४ साक्षात्सर्गादिकर्मणा विद्युनक्ति तत्केनेदं जगत्
मया परमेश्वरेण नित्यसमावसावस्थितेनैवाप्यदोषाणाधिष्ठात्रा हेतुभूत
नमस्कृतिः सममाध्याये चेतना चेतनप्रविभागेन प्रतिपादितपरापरसह
पासभावसृष्टिरेवाऽपर्यंतस्यावरजं गमभेदयुक्तं जगत्सृजते जनयत्यनेन
हेतुनानिमित्तेनेदं जगद्विपरिवर्तते सर्गस्थिति संहारप्रबंधचक्रे परिश्रम
ति

श्री
गी टी
न

नवदासीनलेक लासिकी **कापटलीटीका** १५ ^{मेतद्वचनसंगतिरित्याशंकोपपादयति ॥}
मयेच्छेणसर्वतोदृशिमात्रसंश्लेषणाध्यक्षेणप्रविष्टनेनसाक्षिणाचदेत
भूतेनप्रकृतिसिगुणसाम्यामिकासंज्ञाच्छादनरूपाशक्तिःसचराचरेषा
वज्रजंगमात्मकभोक्तृरूपजीवभेदयुक्तंजगज्जज्ञातंभोग्यरूपंसूयतेजनय
ति हेकौन्तेयानेनाध्यक्षत्वेनहेतुनाजगद्भोक्तृभोग्यभेदभिन्नविपरिवर्तते
सर्गस्थितिसंहारप्रबन्धचक्रेपरिभ्राम्यति यथाशुक्तिकथाप्रविष्टनेनत
त्त्वानवधारणरूपासयाप्रतिपत्तिः सजतत्त्वमुत्पादयति यथावारात्ताक
र्मासाक्षिभूतेनसत्तासैमंजयपराजयादिकंविदधाति तद्वत्प्रकृतिरपि
तद्वत्कम् असद्वैतेनजालस्ययदुपादानकारणं अज्ञानेतदुपाश्रित्यब्रह्म
कारणमुच्यतेति **पंचोलीटीका** १५

पंचोलीटीका

तत्रभूतग्रामंविस्तृतमिदंदासीनवदासीनमितिचविरुद्धंभातीतिन
हिरोथपरिहारार्थमाह मयेतिहेकौन्तेयप्रकृतिःत्रिगुणामिका वि
द्यामयाचेतन्यरूपेणाविक्रियेणग्रथ्यक्षेणसाक्षिणाचराचरेजगत्सूय
तेउत्पादयतिअनेनाध्यक्षत्वेननिमित्तेनसचराचरेजगद्विपरिवर्ततेउ
नःपुनःजायते १.

रागावीरसमिद्धेधिनी

मयेति अनेनैवदेतना प्रतिज्ञाभंगदेतूतिदृष्टवयादीनिकर्माणि
मांनिबद्धमाकारुणित्यभिप्रायेणैवदेतभूतेन ग्रथ्यक्षेणप्रत्यक्षा
भूतेनाधिष्ठाशवासयाप्रकृतिः सप्तमाध्यायप्रतिपादितायरायर
भेदेनद्विविधास्ववर्णोचितकर्मसाधनीभूतासचराचरेचराचरेः
गज सुग रथादिभिः सदैवसूयते उत्पाद्यते ततपवचजगद्विप
रिवर्ततेविपरीतोभवति १॥

मधुभाष्य

मयेति प्रकृतिसूतिदृष्टाकर्ताब्रह्मेवेत्यर्थः तथाचश्रुतिः यतः

प्रसूताजगतः प्रसूतीतोयेन जीवान्वाससर्जभूभ्यामिति
तद्विकेविकथं तामवजानंति कावतेषां गतिरित्यत आह

१०॥

1989

$$\frac{43}{2}$$

भाषा अनुवाद

सोई कहते हैं कि अविद्या का कारण सृष्टि मेरे बलसे यह प्रकृति चरा
चर विषय की बार बार उत्पन्न करती है तात्पर्य यह कि मेरी सामर्थ्य
से प्रकृति सृष्टि करने को समर्थ होती है इससे हमको कर्तव्य औ
उदासीनता दोनों असम्भूत नहीं हैं कों कि माया हमारे सहारे विलय अ
समर्थ है १० ।

दोहा

मोहिपतिकर चतुर्दे प्रकृति चराचर कोय दे अर्जुन इह देउ
सें जगत दिवर्तत सोय १०॥

अवज्ञाननिमोशूढा मानुषीन्तनुमाश्रितं परंभावम
ज्ञाननो ममभूतमहेश्वरं ॥

शंकरभाष्य १

एवं मां नित्य शुद्ध मुक्तसभावे सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तं अवेति
अवज्ञानन्पवत्तो परिभवं कुर्वन्ति मां शूढा अविवेकिनो मानुषी म
नुष्यसम्बन्धिनी तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत्
परं प्रकृतं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पाकाशादप्यन्तरतमम
ज्ञाननो मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं समात्मनं त
तश्च तस्य ममावज्ञानभावेनरताः वराकालो ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासो नित्यमुक्तश्चेत्तं तर्हि किमिति तामेवा
त्मनेन भेदेन वा सर्वे न भजन्ते तत्राह एवमिति विपर्ययस्तु बुद्धि
तं भगवदवज्ञायां कारणमित्याह शूढा इति भगवतो मनुष्यदेह
सम्बन्धात्तस्मिन् विपर्ययः सम्भवतीत्याह मानुषीमिति अस्मदादि
वदेहतादात्म्याभिमानं भगवतो व्यावर्तयति मनुष्येति भगवन्तम
वज्ञानतामविवेके मूलात्मानं हेतुमाह परमिति ईश्वरावज्ञानात्
किंभवतीत्यपेक्षायां तदवज्ञानप्रतिबन्धबुद्धयः शोच्याभवन्तीत्याह
ततश्चेति भगवदवज्ञानादेव हेतोरेवज्ञानततो जन्तवो वराकाः शो
च्याः सर्वपुरुषार्थवाह्याः सूरिति सम्यन्तः तत्र हेतुं सूचयति तस्येति
प्रकृतस्य भगवतो वज्ञानमनादराणं निन्दनम् तस्य भावनं पौनः
पुन्यं तेन हता सज्जनित इति प्रभावात् प्रतिबन्धबुद्धयश्च नार्थः ॥

स्वामिकृतटीका ३

नन्वेवंभूतं परमेश्वरं तां किमिति केचिन्नाद्रियन्ते तत्राह द्वाभ्यां स
र्वभूतेषु महेश्वररूपं मदीयं परंतत्तं अज्ञाननो मूर्खाः सत्ययं दुःख
यमिति मामवमन्यन्ते अज्ञाने हेतुः शुद्धसत्त्वमयी मपितर्तुं भक्ते च्छा
वशात् मनुष्याकारमाश्रितवत् ॥

श्री
गी टी
न

पेशाचभाष्यटीका ४

अवजानेति मांशूढाः अज्ञाः मानुषी मनुष्योचितान्तं शरीरमाश्रि
त मयिष्ठितं परं प्रकृष्टं भावमनु भाव मजानेतः अनवगच्छन्तो
ममेश्वरस्य भूतस्य महेश्वरं भूतानि प्राणिनस्तेषां वा महोत्तमोऽयं ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अवजानेतीति मांभूतमहेश्वरं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं निखिलजगदेक
कारणं परमकारुणिकतया सर्वेषा माश्रयणीयत्वाय मानुषीत
नुमाश्रितं एवं लक्षणं मिदं परं भावमजानेतो मनुष्यतः समाश्रयण
मात्रेण मामितरं समजातीयं मत्वातिरस्कृवंतीत्यर्थः ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

सोऽहं सर्वजनान्तःशायी सर्वस्यात्म पररूपतया वक्ष्यामि यन्मनुष्या
दि चतुर्दशविधं सर्गव्यतिरिक्तं ईश्वरो योनोपलभ्यते सकथमस्तीति ॥

परमार्थप्रवादीटीका ७

अथ प्रागुक्तं सकीयमध्यक्षतत्त्वं प्रकटयन् जगत्कारणीभूतमायागतमौ
ळं जीवेश्वरवर्तत इत्याह अवजानेतीति प्रमपरशुक्लं भावंतत्त्वं प्रक
टमपि अजानेतोऽमूढाः सर्वभूतमहेश्वरं अवजानेति अवमम्येते महत्
त्वेन सर्वभूतनिवासते सतितदंतर्यामित्वेनेश्वरं नियंतारं न गणयन्ति
कथमवाह्यतः गोचरं चित्मात्रं ज्ञास्यंतीत्याह मानुषीमिति किंभूतं मां
मानुषीतनुमाश्रितं भक्तानुकंपया ज्ञातं सलभां सुदुस्तमयो मनोहा
रिणी मनुष्याकारो मूर्तिमपि शया विभूतं तडक्तं विषयकाशमपि
योजनघट्टसरसविस्तारमुक्तमविभिर्यदिहार्कविं वंमर्सेर्वितस्ति
मितमीक्ष्यत एतदेवं पश्यन्ति मर्ममिव विषयविभुं विमूढा इति श्रुति
रपि श्रुतेऽहं मया सोऽहं मयि यो विपश्यति यः प्राणितियं ईश्वरोऽसुक्तं
अमंतवो मां तउपाभियन्ति श्रुतिश्च तद्विद्वन्ते वदामीति भाष्यं अंभ
णस्पन्नरूपस्य महर्षेः कथावाङ्मयी ब्रह्मरूपिणी वदति योऽहं
ति स भोक्तृशक्तिरूपया मयेव कृतात्ममति तथायः मनोभिरामं वि

ष्वेविपप्रपति सादरमवलोकयति तत्राणि तिस्रास्तौ सादिकं करोति
 यं शृणोति समयेव कृत्वा नति तत्त्वाद्यः न तेनिरानं विचरं विचर
 नि तत्त्वाद्यः न तेनिरानं विचरं विचर
 एवं सति य ईदृशी अंतर्यामि रूपेण वा
 ह्यस्थिता सुपकारिणी न जानंति ते मां अमंतवः अमममार्तः अजानं तोम
 दिष्य सानरहिताः संत उपस्यंति उपदीणाः संसारेण दीना याताया
 तयातनाभिदीना भवंति हेतुतविस्तृतसखेष्टमया वत्तमाणं शृण
 किंतु त्वोत्तमं अदिवं अदिः अज्ञातया पुक्तं अदधानेन लभ्यमित्यर्थः
 ईदृशीं अस्मात्कं वस्तु ते वदामि ॥

वनमालीटीका ८

न ते तादृशं तदेव सर्वं कृतो न जानंती मत्तप्रार अवजानंतीति सर्वे स
 रोयमिति नादियं ते निंदंति च मूढा अविवेकि नो जनास्तेषां भ्रमे हेतुं सूच
 यति मातृषी तनुमाश्रितमिति यथा ये कर्माभीना देह प्राप्नुवंति तथा यम
 पिकर्मवशाद्देवगृहे प्राप्नुवन्ति त्रिंशोऽप्याद्यादितमद्यथार्थज्ञानाः सं
 तः परं भावं भूतमहेस्वरं भूतं सर्वदा विद्यमानमीश्वरं मे सर्वं सच्चिदानंदं
 च न निन्देह्यमिमानो मशक्तिदोर्बल्येन परिहृयन्तया प्रतीयमानोऽप्यनं
 तपारोति वैरिं विप्रपंचं वैभवः स भक्तानुग्रहाया विभूतो तींद्रियोऽपि परम
 कृपया स्मदत्तगोचरतां गत इत्यजानंत इत्यर्थः ॥

कुसुमवेजयनीटीका ९

ननु यद्येवं भूतमहिमा तमसितर्हि तां केचिज्जनाः कृतो नादियन्ते इत्याशं
 कातेषां मत्तानाभावेन राजसतामसकर्मभीरजस्तमः सभावतादतस्ते मे
 नादं कुर्वन्तीत्याह द्वाभ्यां अवजानंतीति ये केचिन्मूढा राजसतामस
 लक्षणैः सकर्मभिर्मोहितास्ते मम सर्वे श्वरस्य परं सर्वोत्कृष्टमसाधारणं भा
 वं सभावमजानन्तो यमेव सर्वकारणं सर्वतियत्वा चित्तानंतगुणशक्ति
 को जगज्जीवोद्दराणां ये वेदावतीर्णो मोक्षप्रदः सत्यसंकल्पश्चेवं मत्सभा
 वमविदन्तः सन्तो भूतमहेस्वरम् भूतानां चेतनाचेतनरूपाणां महेस्वरं
 परमस्वामितं मातृषी तनुमाश्रितं मातृषी तनुमाश्रितं मातृषी तनुमाश्रितं
 दिव्यमूर्तिमाश्रितं तादात्म्यसंबन्धेन नित्यमेव प्राप्तं मां सर्वसंवेदवेद्यं शा
 स्वयोनिकेशशेषाद्यमरनिकरवं यो गिष्येयपदाम्बुजं सर्वेश्वरं अवजा

श्री
गी टी
न

नेति केनचित् सर्वोपार्जितेन पुण्येनैव बुद्धिबलचातुर्यसौंदर्यादिगुण
संपन्नो देहोऽनेन प्राप्तोऽयमीश्वरमेकालयवनजरासत्यादिभयात्किमि
ति पलायितः कुतो वा सिंधुशरणमगच्छदित्येवमिति तराजकुमारस
मानबुद्ध्याऽवमन्यते इत्यर्थः मानुषीतनुमाश्रितमित्यनेन द्विभुजचतुर्भु
जयोर्भगवद्विग्रहयोरेकतरस्यापि ध्यानार्चनादिना मोक्षप्रदं संचितम्
ननु चतुर्भुजस्य दियत्वात् तत्सेवया मोक्षः संभवत्येव नात्र संदेहः किंतु द्विभुज
स्य तपाच्च भौतिकत्वात् तत्सेवया कथं मोक्षः स्यादिति चेन्न द्विभुजस्यापि दिया
प्रकृतित्वेन पांचभौतिकत्वाभावात् तथा हि गोपालतापि स्यात्ते होतुः किं
तदप्ये किं सनेकथं वा होतुं जने सर्वं विविदिषतामाद्याहीतिसनकादि
भिर्येषां स्वरूपं किमिति शृष्टः सन्त उहो वाच हेराणो गोपवेषमद्रामं तरु
णं कल्पदुमाश्रितं सत्सुंदरीकनयनं मेघाभं वैद्युतामरं द्विभुजं तानुप्रदा
ह्यं वनमालिनमीश्वरं गोपीगोपगवावीतं सरदुमनसाश्रयं दियालंकर
णोपेतं रक्तपंकजमध्रगं कालिंदीजलकलोलसज्जिमारुतसेवितं चिं
तयं श्वेतसाकृत्संयुक्तो भवति संसृतेरिति ब्रह्मलोके मंत्रैर्द्विभुजस्य गोपवेष
सकृत्सं चिंतनेन चिंतकस्य संसारात्मुक्तिश्च्यते एवं च द्विभुजस्य पाञ्च
भौतिकत्वं कार्गव्योपि नास्ति यत्तत्तस्यापि दियत्वात् तदुक्तं तदुहो वा
च ब्रह्मसवनचरते मेधातः स्तनः परार्द्धं ते सोऽवबुध्यते गोपवेषो मे पुरुषः
श्रुत्वा दाविर्बभूवेति मंत्रेण द्विभुज इष गोपवेषस्यानादित्वमप्राकृतत्वं दि
यत्वं चोक्तं भवति स एव वसुदेव एहे प्या विर्भावमात्रो बभूव न तज्जीव वस्य
बभूव देहवानित्यर्थः ब्रह्मसवतं ब्रह्मणः सवमयं प्रथमं परार्द्धं चरतो वर्त
मानस्य मेधातस्तनः परमेश्वरः परार्द्धं ते रात्रिं स गोपवेषोऽवबुध्यत यो
गनिद्रात उषितस्तथा मे मम पुत्रस्तात्सः पुरुषः आविर्बभूवेति मन्यार्थः
ननु सति ग्रहे पूर्वचतुर्भुजत्वेनाविर्भूतः पश्चाच्चतुर्भुवप्राकृतः शिशुरि
ति द्विभुजस्य प्राकृतत्वप्रवणत्वं कथं दियत्वं निश्चीयते इति चेन्न द्विभुज
त्वस्यापि चतुर्भुजत्वस्यैव सेच्छया विर्भूतत्वात् प्रकृत्या सत्सु पसभावे
न यत्को जात इति प्राकृतः शिशुः मनुष्यशिशुवदा कृतिको यमेवार्थो मा
नुषीतनुमाश्रितमित्यस्यापीत्यर्थः वस्तुतस्तु उभाभ्यामपि द्विभुजचतु
र्भुजाभ्यां विग्रहाभ्यां मानुषविग्रहपवसि अतितेनेव रूपेण चतुर्भुजेनेति

पार्थप्रार्थनयाचतर्भुजंतं प्रतिदृष्टोदं मानुषं रूपमित्यादि पार्थवाका
न तस्मादुभयोरपि भेदाभावेन मोक्षप्रदत्वमस्यैव तयोर्भगवदिग्रह
त्वाविशेषादित्यर्थः ॥

एवं नित्यं सुदुर्लभं मधुसूदनीटीका १९ स्वभावसर्वज्ञं तन्नामात्मनमानंदं च न मनतमपि संतं ॥

अवजानंति मां साक्षादीश्वरो यमिति नाद्रियं ते निंदंति वा मूढा अवि
वेकिनो जनास्तेषामवसाहेतं भ्रमं सूचयति मानुषी तनुमाश्रितं म
नुष्यतया प्रतीयमानां मूर्तिमात्मैश्वर्याभक्तानुग्रहार्थं गृहीतवतं म
नुष्यतया प्रतीयमानेन देहेन व्यवहरंतमिति यावत् ततश्च मनुष्यो
यमिति भ्रंश्याह तांतः करणाः मम परं भावं प्रकृष्टं परमार्थिकं
तत्सर्वभूतानां महान्तं मोक्षं मजानंती यत्राद्रियं ते निंदंति वा तद
रूपमेव मूढतस्य

~~विदुषो न च दूरादपि निंदन्ति तन्मूढतस्य~~

सदा तन्दीटीका ॥

एवं नित्यं विदुषां मानंदं च न मद्भयं नित्यं सुकृतं स्वभावं तन्मात्मानं स
र्वदेहिनां १ परमेश्वरो यं साक्षादिमेवं दृढनिश्चयात् नाद्रियं ते यवा
मूढा निंदसे वा विवेकिनः २ तेषां सूचयतीशोपि ह्यवसाकारणं भ्र
मं मनुष्यत्वेन तदुच्चाभासमानां निजैश्वर्या ३ मूर्तिं गृहीतवतं मां
समक्तानुग्रहाय च तथा व्यवहरंतं च तन्नाटकतया दुतं ४ मनुष्यो
यमिति भ्रंश्याह तांतः करणाः शब्दाः प्रकृष्टं वास्तवं तत्तमजानंती म
मेशितः ५ ब्रह्मादिसर्वभूतानां महान्तं परमेश्वरं ३ स्यं मां नाद्रियं
ते वा निंदसे वा विवेकिनः ६ तस्मान्न रूपमेवास्ति मूढतस्येति च।
धनिः ७ ॥

नीलकंठीटीका ॥

एवं भूतं मां संतं मूढाः अवजानंति यतो मानुषी तनुं प्राश्रितं मनुष्यदेहे
न व्यवहरंतं मम परं प्रकृष्टं भावं तत्तं अजानंतः भूतानां महेश्वरं मा
मवजानंतीति संबंधः ॥ ॥

+ एवं परापरान्तेन साधारणान्तर्यामिण्युक्तविकारोपाधिभिर्नानाप्रतिपत्तयः परस्मात्तन्मोक्षोपपत्तयः अनुत्पत्तिरुपक्रममाणाः अव्यक्तव्यक्तिमापन्नमिति सप्तमेय
 दुर्कतदेवार्जुनस्य विद्यासदाचार्येण नराह ॥ +

श्री
 गी टी
 न

आनेदीटीका १३

+ मूढाग्रहेकारात्मना तमसामोदितस्मात्तज्ज्ञानाजीवाः समाख्यंज
 मादिविकारहीनंरहितं अनुत्पन्नमसर्वतत्त्वोर्ध्ववर्तिनं परं भावमुक्तलक्ष
 णं परमैश्वर्यसंभावमजानंतः सांमानुषीतनुमास्थितमवजानंति श्र
 यमपि कश्चित्सा मायो जीवो मनुष्यादुत्पन्नश्च वगणयंति ॥

एवमद्वैतैश्वर्यैकास्पदं ॥ रामकंठीटीका १४

मूढा मायासुषिततत्त्वज्ञाना मांययोक्तसंभावमवजानंति नित्योदि
 तनिरतिशयप्रकाशप्रद्योतनसंभावमपिमोहबलोत्साहाविच्छेदा
 मजिज्ञासायामप्यवतामाश्रयंति कीदृशं मामवजानंति मानुषीतनु
 मास्थितं मानुषीग्रहणमुपलक्षणाद्यं तेन मनुष्यादिभेदेनायोमभि
 ज्ञाननाकृतिविशेषरूपां पारमार्थिकसत्त्वं तिरोधानतिरस्कारिणी
 मास्थितमतएव ते मूढा कीदृशं मामवजानंति एवं विधायामन्मायया
 मदीये परमेतस्मान्नाचेतनाचेतनभावलक्षणात्पंचादिलक्षणां
 तथाच यमवितसरमतएवानुत्तमसुत्तरोत्तरविचार्यमाणप्रकर्षसम
 विद्यमानोत्तमः प्रकृत्योयस्मान्ते तथाविधं पारमार्थिकीं सत्ताम
 जानंतः संतो मा मेव विमर्शाभावादुत्थमानायतनैर्मूढाः संतः ॥

एवमद्वैतैश्वर्यैकास्पदमपि ॥ लसिकी ज्ञानेदीटीका १५

मूढाग्रविवेकिनो जना मामीश्वरं मनुष्याकारं शुद्धसत्त्वमयीमपि त
 न्देहं कारणो नाश्रितवंतमवजानन्ति श्रवणमन्ते मनुष्यादिचतुर्द
 शविधसर्गव्यतिरिक्तैश्चरो येनोपलभ्यते सकथमस्तीति कुतश्चा
 ह मम परमुक्तसंभावपारमार्थिकसंभावमजानन्तो नुपलभमानाः
 कीदृशं भूतानामहान्तमीश्वरं स्वातन्त्र्येण यथेष्टविनियोक्तान् ॥

पंचोलीटीका

एवं मानित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजं तन्नामात्मानमपि संतं
 केचित्पुत्रात्मानो नादियंते इत्याह अवजानंतीति मूढाः अ
 विवेकिनः मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं परमुक्त

ह्येभावेपरमार्थतत्त्वमजानंतः सोमानुषीतनुं मनुष्यदेहं प्राश्रितम
वजानंति अवगणयंति ११

रणावीरसमिद्धोयिनी॥

अवजानंतीति सूत्रायथाप्रतिपादितज्ञानसून्याप्रासुरप्रक
त्याश्रिताजनामनुष्यप्रासीदिरांमामवजानंति मानुषीमित्युप
लक्षणासम्यासामयितृनां यद्ययमीश्वरः स्यात्तदिव्यस्वरूपं
परित्यज्यनिंयामनित्यां च मनुष्यादीनां तनुं किमित्याश्रयेत अ
तोयमप्येकोस्माकं मध्येऽत्येवंरूपामवजानमाश्रयेति कीदृशाः
सेतः ममभूतमदेष्टुं सर्वजगदीश्वरं परं सूक्ष्मं प्रस्मान्मनुष्य
प्रासीदादृष्टेवर्तमानं च भावस्वरूपमजानंतः समाव्ययमनुत्तम
मिति पादेष्वरं सूक्ष्ममुत्तममखंडितफलं चाभिप्रायं दृष्टमना
दिलक्षणां मर्षादानियमनलक्षणां वाजानंतः ११॥

मधुभाष्य

अवजानंतीत्यादिना मानुषीतनुं सूत्रानां मनुषवत्पतीतं त
नुमनुष्यरूपं उक्तं च मोक्षार्थं यत्किं विदितलोकैर्वैदेहवहं
विशंपते सर्वपंचभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिजैः ईश्वरोदिजग
त्प्रष्टाप्रभुना रायणो विराट् भूतांतरात्मावरदः सगुणो निगु
णोपिव भूतप्रलयमव्यक्तं सुष्टुष्टुपसतमेति च अवतार
प्रसंगे चैतदुक्तं प्रतोनावतारश्चष्टयकक्षाः रूपाण्यनेका
न्यस्तज्ज्ञातुर्भावभवायसः वारादन्तरसिंदववामनं मानुषं
तथेति तत्रैव प्रथमसर्गकालपवावताररूपविभक्त्युक्तैः अ
तो न तेषां मानुषत्वादिविनाशं भूतं मददोश्वरं वेति भूतमदे
ष्टुं तथादि बाभ्रव्याणां स्नायनं तं परिपूर्णं रूपमीशं
वराणामपि वीर्यमिति अस्य मदतो भूतस्य निष्ठासितमिति च ब्रह्म
पुरोहितब्रह्मविकारिकमदतानिकेति च मोक्षार्थं ११॥

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि ऐसे जो परमेश्वर तम तो तमको कोई कोई आद
र नहीं क्यों करते हैं तो दो श्लोकसे कहते हैं कि सर्व भूत के ईश्वर
जो हमसे हमारा परमतत्त्व जो लोग नहीं जानते तेई मूढ़ हम
रा निरादर करते हैं इससे कारण यह है कि हम विशुद्ध सत्त रूप
होयके भी अपने भक्तोंकी इच्छा वशते मनुष्यके नाई शरीर ध
रते औ तैसे ही कर्म करते हैं इससे लोग अपने समान मानते
॥१॥

दोहा

मानुष तनको आश्रित जानत मोकों मूढ़ भूतेस्वरन जान
मोहि परंभाव मम मूढ़ ॥१॥

[illegible]

卷之四

1917-18
 1918-19
 1919-20
 1920-21
 1921-22
 1922-23
 1923-24
 1924-25
 1925-26
 1926-27
 1927-28
 1928-29
 1929-30
 1930-31
 1931-32
 1932-33
 1933-34
 1934-35
 1935-36
 1936-37
 1937-38
 1938-39
 1939-40
 1940-41
 1941-42
 1942-43
 1943-44
 1944-45
 1945-46
 1946-47
 1947-48
 1948-49
 1949-50
 1950-51
 1951-52
 1952-53
 1953-54
 1954-55
 1955-56
 1956-57
 1957-58
 1958-59
 1959-60
 1960-61
 1961-62
 1962-63
 1963-64
 1964-65
 1965-66
 1966-67
 1967-68
 1968-69
 1969-70
 1970-71
 1971-72
 1972-73
 1973-74
 1974-75
 1975-76
 1976-77
 1977-78
 1978-79
 1979-80
 1980-81
 1981-82
 1982-83
 1983-84
 1984-85
 1985-86
 1986-87
 1987-88
 1988-89
 1989-90
 1990-91
 1991-92
 1992-93
 1993-94
 1994-95
 1995-96
 1996-97
 1997-98
 1998-99
 1999-00
 2000-01
 2001-02
 2002-03
 2003-04
 2004-05
 2005-06
 2006-07
 2007-08
 2008-09
 2009-10
 2010-11
 2011-12
 2012-13
 2013-14
 2014-15
 2015-16
 2016-17
 2017-18
 2018-19
 2019-20
 2020-21
 2021-22
 2022-23
 2023-24
 2024-25
 2025-26
 2026-27
 2027-28
 2028-29
 2029-30
 2030-31
 2031-32
 2032-33
 2033-34
 2034-35
 2035-36
 2036-37
 2037-38
 2038-39
 2039-40
 2040-41
 2041-42
 2042-43
 2043-44
 2044-45
 2045-46
 2046-47
 2047-48
 2048-49
 2049-50
 2050-51
 2051-52
 2052-53
 2053-54
 2054-55
 2055-56
 2056-57
 2057-58
 2058-59
 2059-60
 2060-61
 2061-62
 2062-63
 2063-64
 2064-65
 2065-66
 2066-67
 2067-68
 2068-69
 2069-70
 2070-71
 2071-72
 2072-73
 2073-74
 2074-75
 2075-76
 2076-77
 2077-78
 2078-79
 2079-80
 2080-81
 2081-82
 2082-83
 2083-84
 2084-85
 2085-86
 2086-87
 2087-88
 2088-89
 2089-90
 2090-91
 2091-92
 2092-93
 2093-94
 2094-95
 2095-96
 2096-97
 2097-98
 2098-99
 2099-00
 2100-01
 2101-02
 2102-03
 2103-04
 2104-05
 2105-06
 2106-07
 2107-08
 2108-09
 2109-10
 2110-11
 2111-12
 2112-13
 2113-14
 2114-15
 2115-16
 2116-17
 2117-18
 2118-19
 2119-20
 2120-21
 2121-22
 2122-23
 2123-24
 2124-25
 2125-26
 2126-27
 2127-28
 2128-29
 2129-30
 2130-31
 2131-32
 2132-33
 2133-34
 2134-35
 2135-36
 2136-37
 2137-38
 2138-39
 2139-40
 2140-41
 2141-42
 2142-43
 2143-44
 2144-45
 2145-46
 2146-47
 2147-48
 2148-49
 2149-50
 2150-51
 2151-52
 2152-53
 2153-54
 2154-55
 2155-56
 2156-57
 2157-58
 2158-59
 2159-60
 2160-61
 2161-62
 2162-63
 2163-64
 2164-65
 2165-66
 2166-67
 2167-68
 2168-69
 2169-70
 2170-71
 2171-72
 2172-73
 2173-74
 2174-75
 2175-76
 2176-77
 2177-78
 2178-79
 2179-80
 2180-81
 2181-82
 2182-83
 2183-84
 2184-85
 2185-86
 2186-87
 2187-88
 2188-89
 2189-90
 2190-91
 2191-92
 2192-93
 2193-94
 2194-95
 2195-96
 2196-97
 2197-98
 2198-99
 2199-00
 2200-01
 2201-02
 2202-03
 2203-04
 2204-05
 2205-06
 2206-07
 2207-08
 2208-09
 2209-10
 2210-11
 2211-12
 2212-13
 2213-14
 2214-15
 2215-16
 2216-17
 2217-18
 2218-19
 2219-20
 2220-21
 2221-22
 2222-23
 2223-24
 2224-25
 2225-26
 2226-27
 2227-28
 2228-29
 2229-30
 2230-31
 2231-32
 2232-33
 2233-34
 2234-35
 2235-36
 2236-37
 2237-38
 2238-39
 2239-40
 2240-41
 2241-42
 2242-43
 2243-44
 2244-45
 2245-46
 2246-47
 2247-48
 2248-49
 2249-50
 2250-51
 2251-52
 2252-53
 2253-54
 2254-55
 2255-56
 2256-57
 2257-58

मोचाशामोचकर्माणो मोचतानाविचेतसः रत्तसी
मासरीचैव प्रकृतिमोहनीश्रिताः १२

शाङ्करभाष्य १

कथं मोचाशेति मोचाशश्च या आशा आशिषो येषां ते मोचाशास्त
या मोचकर्माणो यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुशीयमानानि कर्माणि
नानि च तेषां भगवत्परिभवात् साम्प्रतस्यावतानामोचाशेव निः
फलानि कर्माणि भवन्तीति मोचकर्माणस्तथा मोचतानाः मोचं
निःफलं तानं येषां ते मोचतानाः तानमपि तेषां निःफलमेव स्यात्
विचेतसो विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः किञ्च तेभवन्ति रा
त्तसी रत्तसो प्रकृतिं सभावं आसरीमसराणाञ्च प्रकृतिं मोहनी
मोहकरी देहात्मवादिनी श्रिता आश्रिताः छिन्धि भिन्धि पिव खाद
परसमपहरेत्येवं वदनशीलाः कुरकर्मकुर्वाणा भवन्तीत्यर्थः प्रस
र्या नाम ते लोका इति श्रुतेः १२

आनन्दगिरिकृतटीका २

भगवन्ममवजानतां प्रमद्वर्कं शोच्यते विशदयति कथमिति भग
वन्निन्दापराणां न काचिदपि प्रार्थनार्थवतीत्याह वृथेति ननु भगव
न्ते निन्दतोपि निसं नैमित्तिकत्वा कर्मावृत्तिरिति तदनुष्ठानाच्च तेषां
प्रार्थनाः सार्था भविष्यन्तीति नेत्याह तथेति परिभवस्तिरस्कराणां अ
वतानमनादराणां तेषामपि शास्त्रार्थावतानवतां तद्गुरा प्रार्थनार्थ
वतमित्याशङ्क्याह तथा मोचेति तथापि यौक्तिकविवेकवशात्तत्प्रार्थ
नासाफल्यमित्याशङ्क्याह विचेतस इति न केवलमुक्तविशेषणवत्त्वमे
व तेषां किन्तु वर्तमानदेहपातादनन्तरं तत्तदतिक्लयोनिप्राप्तिश्च
निश्चितेत्याह किञ्चेति मोहकारीमिति प्रकृतिद्वयेपितृत्वं विशेषणं छि
न्धि भिन्धि पिव खादेति प्राणिहिंसात्रयोरत्तसो सभावोऽसराणां स
भावस्तु न देहिनी नृदपि परसमेवापहरेत्यादिशपः मोहो मिथ्यात्वा
न उक्तमेव स्फुटयति छिन्धीति १२

श्री
गी टी
न

सामिक्तटीका ३

किंच मतोमदेवतांतरं लिप्यफलं दास्यतीति एवंभूता मोक्षानिष्क
लेव आशायेषांते अतएव मदिसुखत्वात् मोक्षानि व्यर्थानि कर्मा
णियेषांते मोक्षमेव नानाकृतकांश्चितं शास्त्रज्ञानं येषांते अतएव
विचेतसावित्तितचिन्ताः सर्वत्रदेतः राक्षसी तामसी हिंसादि प्रचुरा
आसंरीच कामदर्पादिवद्भला मोहिनी बुद्धि भ्रंशकरी प्रकृतिं सभा
वमाश्रिताः संतो मामवजानंतीति एवंतो वान्वयः १२

पेशाचभाषटीका ४

कथंभूतास्ते अजानंत इत्यत्र मोक्षा आशा येषांते मोक्षाशाः
मोक्षप्रार्थनाः मृगतस्मा जलपिपासावत् मोक्षानि कर्माणियेषां
ते मोक्ष कर्माणाः मृगतस्मोदकपिपासासंगतवन्मोक्षज्ञानं येषांते
मोक्षज्ञानाः मृगतस्मा जलतावत् विचेतसः विगतविवेकाः रत्न
सामियं राक्षसी प्रकृतिस्तामसी असुराणा मियमासुरी प्रकृति स्ता
मसी राजसी मासुरी चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः १२

रामानुजभाषटीका ५

मोक्षाशेति मममनुष्यते परमकारुण्यदिपरत निरोधनकरी राक्ष
सी आसंरीच मोहिनी प्रकृतिमाश्रिताः मोक्षाशाः मोक्षबोद्धिताः मो
क्षकर्माणा मोक्षारंभः मोक्षज्ञानाः सर्वेषु मदीयेषु सचराचरेषु मयिच
विपरीततया निष्फलज्ञानाः विचेतसः सर्वत्र विगत यथार्थज्ञानां
सर्वेष्वंशे इतरसंज्ञात्वा अपत्ययवते कर्तृमिच्छंति यमुद्दिष्टारंभान
कुर्वते तत्सर्वं मोक्षं भवतीत्यर्थः १२

अभिनवगुप्तटीका ६

तेषां कर्मज्ञानमाकांक्षाचेति सर्वे निष्फलमवस्तु विषयत्वात् आस
रीराक्षसीचेति उद्दिक्तरजस्तमोधर्माणा इति १२

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथतेषां मूढत्वमेव प्रकल्पति मोक्षाशा इति मोक्षानिष्फलात्तद्वदेव
तोपासनया दानाभंगुरा लूटफलाशायेषांते अतएव मदिसुखत्वात् मो
क्षानि संतानि कर्माणियेषांते तथा मोक्षं कृतकांश्चितं ज्ञानं येषांते वि

चेतसो विदितचेतसः अथ सर्वत्र हेतुमाहारात्तसीमित्यादि रात्तसीता
मसीहिंसाप्रचुरां आसुरी कामक्रोधद्वेषवद्वला मोहिनी बुद्धिभ्रंशकरी
प्रकृतिसंभावमाश्रिताः संतो मामवजानंतीति शर्वेणान्वयः तडक्तं का
विद्यामोहमूर्तिः परप्ररुषरता रात्तसी प्राडुरासीत्सा गर्भिण्यर्भकौ च विष
ममजनयन्तु चभूताभिधाने यास्येकं नीचमार्गे रतिजडमपरं पावतीतस्त
तोमत् वाह्यातः श्रमममदरति तदपरं किंपुनस्तत्तमाजइति ११

वनमालीटीका ८

तेषामज्ञानफलमाह मोद्याशा इति ईश्वरः विनैवाकर्मापेवास्मभ्यं फले
दासतीत्येवंश्रुतामोद्यानिःफलैवाशाफलप्रार्थनायेषां ते अतएवेश्वरवि
श्रुत्वान् मोद्यानिश्रममात्ररूपाण्यग्निहोत्रादीनिकर्माणि येषां ते मोद्य
मीश्वरप्रतिपादककृतकर्तृशास्त्रजनितज्ञानं येषां ते कृतप्रवयतो विचेतसो
भगवदवज्ञानजनितडुरितप्रतिबुद्धिविवेकविज्ञानाः किंच ते भगवदज्ञा
नाद्वात्तसीतामसीमविहितहिंसाहेतुद्वेषप्रधाना आसुरीराजसीशास्त्रा
नभ्यनुज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधानांचमोहनीयास्त्रीयज्ञानभ्रंशहेतुं
प्रकृतिसंभावमाश्रिता एव भवन्ति १२

कुसुमवैजयन्तीटीका १२

ननु सर्वेश्वरं त्वामवजानंतीति तेषां का गतिः सा हि त्वं पलायानविशेषणक
थनेनैव तद्वृत्तिमाह मोद्याशा इति मोद्याशाः मोद्याः श्रुत्या आशापेदि
काश्रुषिकफलभोगप्राप्तित्वायेषां ते तथा ते अस्वकादिदेवभक्ता अपि
महदवज्ञानात्तेषां सर्वाः सखभोगेच्छानसिञ्चन्तीत्यर्थः मोद्यकर्माणामो
द्यनिष्फलं कर्माग्निहोत्रादिश्रुपंकर्मयेषां ते तथा मवज्ञानात्तेषां सर्वं नित्य
नेमिमादिलक्षणं निष्काममपि सर्वपरिश्रममात्रफलं भवतीत्यर्थः मोद्य
ज्ञानामोद्यव्यर्थज्ञानं शास्त्रीयमनुभवरूपं वायेषां ते तथा महदवज्ञानात्तेषां
सर्वज्ञानमयथार्थरूपत्वेन विपरीतं भवतीत्यर्थः ननु चित्तस्य सावधानत्वे
समेवं कृतस्ते भवन्तीति चेन्न ज्ञातविचेतसः विगतविपरीतप्राप्तं चेत्तो ये
षां तथा महदवज्ञानात्तेषां चित्ते शास्त्रप्रतिपाद्यवस्तुयाथात्म्यरूपरूपरूपति
र्नष्टा भवतीत्यर्थस्तथोक्तं ब्रह्मैव सवेयो वेति भौमिकं देहं क्लृप्तं परमात्मनः
स सर्वस्मादहिः कार्यः श्रोतस्मार्तविधानतः शुद्धं तस्यावलोक्यापि सचे

श्री
गी टी
न

लक्ष्मणमाचरेदिति अतएवराक्षसीमासरीचैवप्रकृतिमोहिनीश्रिताः राक्ष
सीहिंसादिप्रचुरांतामसी आसरीकामगर्वादिवद्वलंराजसीमोहिनीसपर
स्वरूपणादिविवेकविलोपिनीप्रकृतिसंभावश्रिताः आश्रिताः निरयनिवा
सार्हास्तिष्ठन्तिमनिंदयातेडुर्गतिरूपगतिंप्राप्तुवंतीतिभावः ११

तेचभगवदज्ञाननिंदनजनितम मधुसूदनीटीका १० हाडरितप्रतिबुद्धबुद्धयोनिरेतरेनिरयवासा
हीएव - ईश्वरमंतरेण कर्माण्येव नः फलंदास्यंतमेवेष्टपा मोघानिफलैवाशाफल

प्रार्थनाप्राप्ते अतएवेष्टविमुक्तत्वात् मोघानिप्रममात्ररूपाण्यग्निहोत्रा
दीनिकर्माण्येवांतेतथा मोघमीष्टप्रतिपादककृतकशास्त्रजनितंज्ञा
नंयेवांते कुतएवंयतोविचेतसोभगवदज्ञानजनितडुरितप्रतिबुद्धवि
वेकवित्तानाः किंचतेभगवदज्ञानवशात् राक्षसीतामसीमविहित
हिंसाहेतुद्वेषप्रधाना आसरीचराजसीशास्त्रानभ्युत्तातविषयभोगहे
तरागप्रधानाच मोहिनीशास्त्रीयज्ञानभ्रंशहेतुप्रकृतिसंभावमाश्रिता
एवभवेति ततश्चविविधंनरकस्पंदहारनाशनमात्मनः कामःक्रोधस्त
यालोभस्तुक्तरकश्चाराभागतयानरकयातनामेवतेसतमनुभवंती ११
मर्थः

~~राक्षसीमासरीचैवप्रकृतिमोहिनीश्रिताः राक्षसीहिंसादिप्रचुरांतामसी आसरीकामगर्वादिवद्वलंराजसीमोहिनीसपरस्वरूपणादिविवेकविलोपिनीप्रकृतिसंभावश्रिताः आश्रिताः निरयनिवासार्हास्तिष्ठन्तिमनिंदयातेडुर्गतिरूपगतिंप्राप्तुवंतीतिभावः ११~~

सदानदीटीका ११

तेश्रीनारायणावज्ञानिंदनोद्धतपातकैः विभ्रान्तबुद्धयोनिरेतरेनिरयाहर्
इतीर्यते १ फलंदास्यंतिकर्माण्येवनेवेष्टरमत्रनः इमेवनिफलैवा
प्रायेवांतेवर्षजीवनाः २ अतईश्वरैवमुखासुममात्रात्मकानिच अग्नि
होत्रादिकर्माण्येवांतेवर्षचेष्टिताः ३ तथैवनिफलंयेवांज्ञानभ्रंशहेतु
तर्कजं ईशानिंदादिजैःपापैःप्रतिबुद्धधियोयतः ४ मदवज्ञावशात्तेचरा
क्षसीतामसीजनाः ह्याहिंसाह्याद्वेषप्रधानामासरीतथा ५ शास्त्र
निंदकभोगादिरागलोभादिकारिणी मोहिनीशास्त्रज्ञानभ्रंशहेतुस

माश्रिताः ५ प्रकृतिदुःखभावाद्योनिर्याहीततश्चते ३।१२

नीलकंठीटीका १२

मदवत्तानाञ्चतेमोचाशाः दृष्टेवशाशाआशिषोयेषांतेमोचाशाः
तथामोचकर्माणाः निष्कलोयोगाः मोचतानाः निष्कलतानाः
यतोविचेतसः निर्विवेकाः यतोराक्षसींशसरीचरजकमप्रधानं
मोहिनीमोहकरीप्रकृतिंश्रिताः विधिभिधिपिवत्वादपरस्मयह
रेत्येवंशीलाः कुरकर्माणोभवंतीत्यर्थः १२

मूढत्वमेवलक्षयति ॥

आनंदीटीका १३

मोहिनीतमसः प्राचुर्येणतानमाच्छादयंतींशसरीराक्षसीच प्रकृ
तिमाश्रितानांजीवानांविचेतसांविगततत्त्वतानानांमोपरमेश्वरमभ
जतांयत्पदास्यामीत्यादिवत्प्रमाणशस्त्रापिमोचाविरुद्धफलैव
तेषामित्यनिरूपयतनोक्तेः तथैवकर्मक्रियमाणंमोचमेवेतेषांतान
मपिवत्प्रमाणंविरुद्धमेव १३

रामकंठीटीका १४

मोहनीसभावात्तानकारिणीप्रकृतिंश्रितामयंसभावंश्रिता देहात्मका
हंकारनिबंधनस्थितयोतपवकीदृशीप्रकृतिमासरीरजोलेशानुगत
तमःप्रधानं तथा राक्षसीकेवलतमःप्रधानासुप्तमाथमाःसरसर्ग
भेदत्वेनप्राक्प्रस्तावनायासुक्तसदृशं यतपवंविधोप्रकृतिंश्रिताः
ततोमोचाशा मोचाफलश्रयाआशायेषांतेतथाविधाः तेषासरराक्ष
सप्रकृतिवाद्भजस्तमोमयत्वेसतिकामात्मानोभोगविषयसंकल्पं
र्वन्ति नतुतत्फलप्राप्तिहेतुंशास्त्रोदितंकर्मारभन्तेततोमोचाशास्तु
क्तं तथा मोचकर्माणोयदपिकर्मारभन्तेतच्छास्त्रीयोपायनियमाभावा
न्मोचनिष्फलंयेषांतेतथाविधाः वक्ष्यतिहिराजसतामसयोःकर्मणोर्ल
क्षणं तद्यथा यत्तु कामेसनाकर्मसाहंकारेणवापुतः क्रियतेक्लेश
वद्वलंतद्राजसमितिस्मृतं अत्रबंधंदायं हिंसा मनवेत्सचपौरुषं मो
हादारभ्यतेकर्मयत्तन्नामसमुच्यतेइति तथैवंविधंकर्तृलक्षणमपि
रागीकर्मफलप्रेमलब्धो हिंसात्मकोसुविः हर्षशोकान्वितःकर्तार
जसःपरिकीर्त्यते तथा अयुक्तःप्राकृतस्तव्यःप्रादो नैकृतिकोलसः

52

राणावीरसमिद्धेयिनी॥

मोक्षाप्राप्ति निष्कलंतेषां तत्तत्लोकभिलषणं तदर्थं कर्म

नुष्ठानं ज्ञानं चायं धर्मो भवति तेषां वित्तं च इदं कर्तव्यमिदं ने
ति विवेकाश्च लतीत्यर्थः यतस्ते राक्षसाः सुखसंबन्धिनस्वभा
वं किं कर्तव्यतायां मोक्षोत्पादकं श्रिताः १२॥

मधुभाष्य

तेषां फलम् मोक्षादिति भगवद्देवि भिराशासितमाशुषि
कं न किंचिदाप्यते मत्तादिकर्माणि च तेषां ह्येव ज्ञानं च के
नापि ब्रह्मरुद्रादिभक्ताद्युपायेन न कश्चित्पुरुषार्थमाशुषि
कस्ते राक्षसा इत्यर्थः वक्ष्यति च तान् दंष्ट्रिषु तः कुरान्संसारं
क्षित्यादि मोक्षार्थमेव कर्मणा मनसा वाचा यो हि ष्या विसृज्य
व्ययम् मज्जति पितरस्तस्य नरके प्राप्नुयतीः समाः यो हि ष्या
हि बुधश्चेष्टं देवं नारायणं हरिं कथं न स भवेद्देष्टव्यं प्राज्ञां लोकं
तस्य कस्य विदिति सर्वोक्तं हे ज्ञानभक्तीदियस्य नारायणो
पुष्करविष्टराघं सर्वावमोहेषु तश्च तस्मिन् भूतानं तद्गो
प्यस्य समौ न चैवेति सामवेदं प्राण्डित्यं प्राणवायो कामात्
स्नेहादयो ह्येषा यथा भक्तेः चरे मनः प्रावेप्रपतदद्यं दिवा ब
दवस्तु इति गताः गोप्यः कामादयो त्सो हेषा चैषादयो न
पाः संबन्धादुल्लयः स्नेहादयो भक्तावयं विभो वैरेण यं न
पतयः शिशुपालपौं इसात्वादयो गतिविलासविलोकना
येः ध्यायंत प्राकृतधियः शयनासनादौ तत्साम्यमीश्वरं
रक्तधियः पुनः किमित्यादितु भागवते भक्तप्रियतत्तापना
र्थं नित्यध्यानस्तुत्यर्थं च स्वभक्तस्य कदाचिच्छापबलात्
हे विष्णोऽपि भक्तिफलं भगवान् ददातीति भक्ताय वदितुं
शिशुपालादयः प्रापबलाद्देविणः तस्यैव पूर्वपापदत्त
प्रापादिकथनाच्च तद्दायते अन्यथा किमिति तदप्रस्तुतमुच्य

त भागवतः साम्यकथनं तद्देविणामपि नृपसर्वतनभक्ति
फलमेव ददाति इति ज्ञापयितुं न मे भक्तः प्रणम्यतीति न च
भावो हि भावकारणमित्यादिविरोधः हेयभाविनां हेयपवभ
वतीति हि युक्तम् अन्यथा गुरुदेविणामपि गुरुत्वं भवतीत्य
निष्कर्षमापद्येत न चाकृत्यतीति विशेषः तेषामेव हि रायकशि
षादीनां पापप्रतीतिः हि रायकशिषुश्चापि भगवन्निन्दया त
मः विविद्धरत्यगात्सूनां प्रह्लादस्यानुभावत इति यदनिन्द
यिता मया तद्भक्ते मयि वाद्यवान् इत्यादिरभ्यतस्मात्पिता
मेष्टयेत इत्यादि सुस्तु रादयात् इति प्रह्लादेन भगवतो वरया
चनाच्च वृद्धपुत्रस्ये पुनिषेधः ऊत्र विदेवत उक्तिरिति विरो
धः यस्मिन् उच्यते तत्रैव च निषेध उक्तः मदाता तस्य विरो
धश्चोक्तः पुरस्तात् अयुक्ति मद्भयो युक्ति मन्त्येव बलवन्ति वा
क्यानि युक्तयश्चोक्ताः न्येषां न अन्तेषां का विद्मतिः साम्ये
पि वाक्योर्लोका नुक्कल ननुक्कल योर्लोका नुक्कलमेव
बलवत् लोका नुक्कलत्वं च भक्त प्रियत्वं नेतरत् उक्तं च ते
षां पूर्वभक्तत्वं मन्ये सुराणां भागवता स्थायी प्रोसरम्भमार्गा
भिनिविष्टवितान् इत्यादि अतो न भगवद्देविणां काचि
द्भक्तिरिति सिद्धं हेयकारणमाह राक्षसी मिति नेतरे हि
षतीति दर्शयितुं देवानाह १२॥

भाषा अनुवाद

और जो मनुष्य हमसे भिन्न और देवतोंसे कि शीघ्र फल देय मे
ऐसी निःफल आशा करते हैं और हमसे विमुख जो फलके हेतु
कर्म करें हैं और जिनके शास्त्रसे जो ज्ञान सो नाना कृतक युक्त
है वेई सकल विचेतस कहे विद्विष चित लोग अनर्थ के हेतु हिं
सादि तामस कर्म तथा काम अभिमान से भरी शरी जो राजसी बु
द्धि तिसके आश्रित होय हमकोन जानि हमारा निरादर करते हैं १२।

टीका

वृथा आशा वृथा कर्म वृथा ज्ञान अनचेत राजस प्रसर स्वभा
व के आश्रे मोह समेत १२॥

53

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवी प्रकृतिमाश्रिताः भजेय
नम्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमवयं १३

आनंदगिरि

शंकरभाष्यटीका १

केषु नर्भगवंतं भजंते तानाह येषु नरिति महान् प्रकृष्टो यत्तादिभिः
साधित आत्मासत्त्वं येषामिति युत्पत्तिमाश्रित्यार अक्षदेति तदशब्दो
वधारणो प्रकृतिविशेषादिशमेति अनमसि न्यत्यग्भूते मयि परस्मि
न्नेव मनो येषामिति युत्पत्त्या व्याकरोति अनमचिन्ना इति अज्ञाते सेवा
नुपपत्तेः शास्त्रोपपत्तिभ्यामादौ तत्तात्वात्ततः सेवते इत्याह तात्वेति १३

शंकरभाष्य

आनंदगिरिटीका २

ये पुनः अहं ध्यानः भगवद्भक्तिस्तत्तन्मोक्षमार्गप्रवृत्ता महात्मानस्तु
अक्षदचिन्नाते मामीश्वरं पार्थ दैवी देवानां प्रकृतिं शमदमदयादिल
क्षणमाश्रिताः संतो भजंति सेवते नम्यमनसो नम्यचिन्ता ज्ञात्वा भू
तादिभूतानामादिकारणमवयं १३

सामिहृतटीका ३

केतर्हि त्वामाराधयंतीत्यत आह महात्मान इति के महात्मानः कामाद्य
नभिभूतचिन्ताः अतः अभयं सत्तुष्टिरित्यादिनावत्समाणां दैवी प्रकृति
माश्रिताः अतएव मद्यतिरेकेणानास्तमसि न मनो येषां ते भूतादिज
गत्काराणामवयं नित्यं च मां ज्ञात्वा भजंति १३

पेशाचभाष्यटीका ४

महात्मानः अक्षदंतः करणाः मामीश्वरं पार्थ दैवानामियं दैवी सा
त्तिकां तामाश्रिताः भजंति सेवते अनम्यमनसो न विद्यते ईश्वरादमुत्र
मनो येषां ते अनम्यमनसः ज्ञात्वा अनुगत्य भूतादिमांसकलभूतानां तः
करणमवयं चिन्ताशरहितं १३

रामानुजभाष्यटीका ५

महात्मान इति ये तत्सकृन्तेः पुण्यसंचयैर्मां शरणमुपागम्य विभक्तस
मस्तपापबंधा दैवी प्रकृतिमाश्रिता महात्मानस्तैर्भूतादिमवयं वा अन
सा गोचरकर्मसंज्ञं परमकारुणिकतया साधुपरिज्ज्ञायमानुष्यते
नावतीर्णं मां ज्ञात्वा नम्यमनसो भजंते मयि यत्तातिरेकेण मद्भजते

श्री
गी टी
न

नविनामनसश्चात्मनश्चवाह्यकरणानां च धारणमलभमानामङ्ग
नैकप्रयोजनामांभजंति ॥

सुखार्थ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ दैविकी सात्त्विकी

परमार्थप्रपाटीटीका ७

केतर्हि तामागधयंतीत्याशंकयेथामडपासकाः संतीत्याह महात्मा
न इति महान् कामक्रोधजयशीलश्यामामनोयेषां ते महात्मानः
दैवी मोक्षसाधनोभूतां प्रकृतिं सभावंश्च ताः संतः अनन्यमनसः
अव्यभिचारिण्यभक्तापेतामङ्गकामांसगुणब्रह्मत्वेन भजंति ज्ञानि
नस्तमामव्ययमनाद्यंतेभूतादिं स्थूलसूक्ष्मप्रपंचकारणीभूतेनिर्य
णब्रह्मरूपं तां भजंति ॥

वनमालीटीका ८

भगवदेकशरणापवभगवंते भजंते पूर्वोक्तं गुह्यतमं ताने लभंते चेत्या
ह महेति महानेकजन्मकृतसकृत्तैः संस्कृतः तद्वदकामाद्यनभिभूत
आत्मा विभ्रंयेषां ते अभयं सत्तु सुखि रित्यादिवत्समाणां दैवी सात्त्विकी
प्रकृतिमाश्रिताः न विद्यते मदस्य स्मितमनोयेषां ते भूतादिं सर्वजगत्का
रणमव्ययं सदैकाकारं सर्वेश्वरं सदनं तगुणालयं तां भजंते सेव
ते ततस्तादृशं मामपरोक्षीकुर्वन्ति ततो मत्प्रसादेन संसारान्मुच्यन्ते इ
ति भावः ॥

कुसुमवैजयंतीटीका ९

ननु ये तमावुषीतनुमाश्रिते तामाद्रियंते ते कीदृशाः सुखिपेक्षायामा
ह शब्दाम् महात्मानस्त्रिहोपार्थं पृथगुच्येत्तमहात्मानः महान् रा
जसतामससभावरहित आत्मा चिमेयेषां ते तथा गतासादिप्रकृति विर
हिता इत्यर्थः महामहात्मा कृतविषयवासनाशून्यः आत्मा चिमेयेषां ते
तथा यदा महात्मानो ज्ञानाग्निद्वन्द्वान्मनोयेषां ते तथा यदा नदा
यदा महात्मानो ज्ञानाग्निद्वन्द्वान्मनोयेषां ते तथा यदा महात्मानो ज्ञानाग्निद्वन्द्वान्मनोयेषां ते
क्रोधाद्यनभिभूत आत्मा मनोयेषां ते तथा यदा महान्सरासरनरा
दिस्माद्यनीय आत्मा देहोयेषां ते तथा नेकजन्मार्जितप्राप्यं जैर्लब्धो
पयोगं भारतभूमौ मावुषदेहोयेन क्लृप्तभक्तिप्रकृत्या निमित्तं प्राकृते

नापि नित्यप्राकृतं दिव्यविग्रहं जनागच्छंति तद्भक्तिरहितेन देवदेहे
नापि वयं नास्मोऽहो अस्मान् विग्रहि गिरिवं संसंदेहं विनिनयकस्य
भक्तदेहस्यैव सायां कुर्वन्तीत्यर्थः यद्वा महान् देवादिभिः पूजनीयः आ
त्मा देहो येषां ते तथा यद्वा महान् चेतनाचेतनब्रह्मसत्त्वविदात्मा
चित्तं येषां ते तथा इत्यनेन त्रयाणां तत्त्वानां मध्ये एकतमस्यापि ज्ञाना
भावे साधनानुपपत्तितामोदाभाव इति सूचितम् यद्वा महात्मा
नोमहोदारचिन्ताः परदुःखेन स्वयंदुःखितो भूत्वा तदुःखत्तपणस
भावा इत्यर्थः एवंभूता एव ते कुतश्च पेक्षायामाह यतोऽन्यमनसः
नास्त्येषां शिवशक्त्यादिदेवांतरेषु मनो येषां ते तथा विसंविनासा
भीष्टफलदं परमप्राप्यं परमाराध्यं जगत्कारणं वास्य देवं तमन्यते इ
त्यर्थः तदेव कुतो यतो देवी प्रकृतिमाश्रिताः सात्त्विकं सभावमा
श्रिताः अभयं सत्वं सुखं इत्यादिना वक्ष्यते यद्वा देवस्य विलो रि
मो देवी जीवभूतां परं प्रकृतिमाश्रिताः अहं चेतनरूपो भगवदंश
भूत इत्यंत चेतनरूपानदीवच्छादिना नाविषयाकाराभूता सचेष्ट
यामां वंचयिता पूर्ववदग्रेपि संसारोपक्रमेपातयिष्यतीत्येवं विविचा
चेतनप्रकृतिनियुक्तात्मसत्त्वेण वावस्थिता इत्यर्थः यद्वा विसृदे
वस्येयं देवी तां प्रकृतिं दामाकासापक्षौशीत्यादिभगवद्गुणसभाव
माश्रिताः यदाराधय सभावमाराधकः प्राप्तो नितदैवतस्य कार्यं सि
द्धिः शीतो तत्साम्याराधकस्तदुत्सृज्य सभावप्राप्त्येव शीतनि
वृत्तिः स्यात्ताम्येत्यर्थः भूतादिभूतानां चेतनाचेतनरूपाणामादिः
कारणं तमवयं ययश्च नित्यमित्यर्थः सात्ता सतामवनायासतां
~~विनाशनाय~~ विनाशनाय
धर्मसंस्थापनाय च भूभारहरणाय च विधि शिवेन्द्रादिसंरैः सम्यार्थि
तः सत्सभाविकानंता चित्तगुणशक्त्यादिकमत्यजमेव वसुदेवगु
हेनराकारेण खेच्छयावतीर्णोऽयं नारायण इति निश्चित्य मां सर्व
कारणं सर्वं सरंतसारथिन भजंति सेवते विशेषात्त्रयेण ये ईदृ
शास्ते एव मंजनाधिकारिणस्तपवचे सरेमांसाधीनं कुर्वन्ति य
थातेकरोषितद्वन्नाये इति योति तम् ॥

+ भगवद्विशुद्धानां फलकामनायाः तत्प्रयुक्तस्य नित्यनेमिनिष्ककाम्यकर्मावृष्टान्स्पृष्टत्वं
प्रयुक्तशालीयज्ञानस्य वैवेक्यात्मनो लौकिकफलतत्साधनस्य न्यासेनापीडितलौकिककिं
फलमस्ति तेष्वाविवेकविज्ञानस्य न्यासाविचेतसोहिने अतः सर्वप्रवृत्तार्थबाह्याः शोचापव
सर्वेषां ते च काराः स्वकं शुभं मधुसूदनीटीका १८ नाके सर्वप्रवृत्तार्थभाजो शोचाः ये

श्री भगवदेकशरणं ॥
गी टी
न

+ महाननेकजन्मकृतसंकुतैः संस्कृतः तद्वत्कामायनमिभूतग्राह्यो
तः करणं येषां तपव अभयं सत्तसंशुद्धिरित्यादिवक्ष्यमाणो देवीसा
त्तिको प्रकृतिमाश्रिताः अतएवामस्मिन्मत्त्यतिरिक्तेनास्मिन्नो
येषां तेऽनममनसाभूतादिसर्वजगत्कारणमवयमविनाशिनं च
मामीश्वरं तातामभजंति सेवन्ते

१३

सदानंदीटीका ११

फलाशाकर्मचत्तानमैहिकासुखिकार्यदं भगवद्विशुद्धानां स्यान्नि
ष्कलं शुद्धचेतसां १ अतः सर्वप्रमर्शेभ्यो वाह्याः शोचास्तपवच वराका
श्चित्संप्रोक्तमिदानीं केतुः समाः २ भगवच्छरणा येसुः पुरुषार्थैक
भागिनः अशोचाः संति शिष्टास्तस्याहमभगवान्मयं ३ वदजन्मा
जितैः पुण्यैर्येषां धीः संस्कृता भवेत् कामैरनमिभूतास्ते महात्मानो
गुणाकराः ४ अभयं सत्तसंशुद्धिरित्यादिप्रकृतिमाश्रिताः अतएव च
नामस्मिन्नो येषां हि गोचरे ५ ते मां सर्वजगदेतमविनाशिनमी
श्वरं ताताचार्योपदिष्टेन सेवन्ते वैदिकाधना ६।१३

नीलकंठोटीका १२

तथा ये महात्मानः अतद्विद्वाः तत्सर्वेभ्योऽसंतं विलक्षणाः मां भ
जंति यतो देवी प्रकृतिं सत्तप्रधानां आश्रिताः अतममनसः किं पकाप्रचेतसः
गतानुगतिकतया दंभेन वा भजंति न किंतर्हि मां भूतादिसर्व
तकारणं प्रययं तातामभजंति १३

ग्रानंदीटीका १३

महान् राजस्तमसी अभिभूय सत्ताविर्भावाड्डिका ग्राह्या येषां ते

१३

रामकंठोटीका १४

+ प्रस्तावनाप्रतिपादितपरापरस्वरूपमयाः परस्पादेयाः प्रकृतिदे
वीसम्यग्ज्ञानविवेकयोतनशीलतादेव शब्दवाच्यानां संबंधिनी
प्रकृतिं सभावमाश्रितास्तपवमहात्मान उक्तेऽसभावामाप

+ एवमेकांततो मायाक्रीडीकृताणामासुरप्रकृत्याश्रितानां हृत्तिप्रतिपाद्यविद्यानुगृहीतानां प्रहृ
त्तिनिवृत्तिविषयशास्त्रापदेशमात्रभूतानां देवप्रकृत्याश्रितानां प्रतिपादयिषुः परदेवप्रकृत्या
श्रितानां तावतां प्रतिपादयितमाह ॥+

रमात्मानं भजंते च त्रिविधं सेवया अनन्यमनसो महातिरिक्तवस्तु
 न्नराभावप्रपञ्चप्रतिपत्तिनामये वै कस्मिंस्तस्मै मनोयेषां ते तथा
 विधाः तावाचावृणानमिति स्थितेः कीदृशं मां विदित्वा भजंते भूता
 दिं भूतानां चेत्तना चेत्तनानां मध्ये आदिप्रथमं तथा व्ययं नित्यता
 न्नमनस्तयो विद्यत इत्यर्थः सर्वभूताभ्या यन्तवन्ति अहमादिरेव न
 न्तवानित्यत्र तात्पर्यं १३

के पुनस्त्वा भजने इत्यत लासिकी **दासदासटीका १५**

आह - तस्मै भो वै लक्षणै देवी सा त्विकी शमदमादिलक्षणं प्रकृतिं सभाव
 माश्रिता जनाः अनन्यमनसो न विद्यते मस्मिन् कामे फलादौ मनोये
 षां ते तादृशाः सन्तः शासतो गुणपदेशतो वामा मुक्कलक्षणमीश्वरं
 तावा प्रमाणो न निश्चित भजन्ति परमेष्ठा एदीकस्योपासते कीदृ
 शं मां भूतादिं भूतानां चराचराणामादिकारणम् तथा व्ययमन्ये
 ते तमहात्मानः सर्वानमाः १३

१३

पंचोलीटीका

येः पुनः श्रद्धा नाभगवद्भक्तिलक्षणो मोक्षमार्गं प्रवृत्ता मामादि
 येतरत्याह महात्मान इति हे पार्थ तपुनः महात्मानः अतुदवि
 ता देवी प्रकृतिं देवानां स्वभावशमदमादयः अद्वादिलक्षणमा
 श्रिता अनन्यमनसः संतः भूतानामाकाशादीनां आदिश्रव्ये नि
 त्यं च मां तात्वा भजन्ति १३

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

के पुनस्त्वां भजंतीत्याह महात्मान इति महांतोति प्रशस्ता
 आत्मानो बुद्धिधृति यत्ना येषां ते महात्मानः प्रशस्यतर बुद्धि
 धृति यत्नशालिनस्ते जस्विनश्च द्रवियप्रवराः मां अभूता
 दिनभूतः प्राप्त आदिर्यस्य तमनादिमंतं तथा व्ययमनंतं च
 विज्ञाय प्रतप्य न विद्यते न्यत्र देवतांतरादौ पुत्रमित्रदारा
 गारादिषु मनोयेषां ते तादृशा भूता भजन्ति आरामसाविति

56
धियाप्रपद्यंते यतस्ते देवी प्रकृति देवसुभावमय च देवानां
राज्ञामियं देवी प्रकृतिः प्रकृष्टा स्वयमो विता कृतिर्यत्नोऽ
ष्टमनादिलक्षणा स्नामास्थिताः पुष्टा दिव्या यावमाचरंत
इति यावत् ॥३॥

मधुभाष्य

महात्मन इत्यादिना सर्ववैकपवना रायणः स्थितपकते
न पृथक् केन सर्वतो वैलक्ष्येण न बहुधा द्विरूपमाभाति
सुक्तमिव लोहितमिवाद्यो नीलमिवाद्यार्जुनमिति दिस
नत्सुजातीयं देवमेवापर इत्युक्तप्रकारेण बहुवो बहुधा
प्रतिज्ञातं विज्ञानमाह ॥३॥

दोहा

पार्थ महात्मपुरुषमोहि देव स्वभावप्रभूत भजतयकमन
जान मोहि अव्ययग्रादिप्रभूत ॥३॥

57

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सततं कीर्तयेतोमो यतंतश्च दृढव्रताः नमस्यंतश्च
मोभक्ता नित्ययुक्ता उपासते १४

आनन्दमिति

साङ्ख्यभाष्यटीका १

अथ य मविनाशितं भजनप्रकारं दृच्छति कथमिति तत्प्रकार
माह सततमिति सर्वदेति अवणावस्था गृह्यते कीर्तनं वेदांतश्च
वण प्रवीणो जपश्च व्रतं ब्रह्मचर्यादि नमस्यंतोमो प्रतिचेतसा प्र
कीर्तयेतो भक्तापरेण प्रेमानित्ययुक्ता संतः तदा संयुक्ताः १४

शांकरभाष्य

आनन्दमिति टीका २

कथं सततं सर्वदा भगवतं ब्रह्मसङ्गं मो कीर्तयेतो यतंतश्चेन्द्रियो
पसंहारो शमदयाः हिंसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतंतो दृढव्रता दृढस्थि
रमचलं व्रतं येषां ते दृढव्रतानमस्यंतश्च माह दयेशयमात्मानं भक्ता
नित्ययुक्ताः संत उपासते सेवन्ते १४

स्वामिभूतटीका ३

तेषां भजनप्रकारानां दाभ्यो सर्वदा सौत्रमंशादिभिः कीर्तयंतः के
चित्पाशुपासते सेवन्ते दृढानि व्रतानि नियमा येषां तादृशाः संतो यतं
तः पादं ते चेंद्रियोपसंहारादिप्रश्लादिप्रयत्नं कुर्वन्तश्च केचित्
भक्तानमस्यंतः प्राणमंतश्चाप्ये नित्ययुक्ता अवहिताः सेवन्ते भक्तेति
नित्ययुक्ता इति च कीर्तनादिषु पि दृष्टं १४

पेशाचभाष्यटीका ४

सततमिति सततं सर्वकाले कीर्तयंतः भाषमाणः यतंताः यत
माणाः दृढव्रताः दृढव्रतं येषां ते दृढव्रतसंकल्पाः नमस्यंतः नम
स्कारं कुर्वन्तः मामीशं भक्ता प्रीत्या नित्ययुक्ता उपासते सेवन्ते इत्यर्थः १४

रामानुजभाष्यटीका ५

ज०

सततमिति अत्यर्थमस्त्रियते नमस्कीर्तनयनं नमस्कारैर्विना लण
मात्रमप्यात्मधारणमलभमानामनुणविशेषवाचीनि नामानि स्मृ
ता पुलकितसर्वांगारर्घगद्गदकंदानारायणकृष्णवासदेवेत्येवमा
दीनि सततं कीर्तयंतस्तथैव यजंतः यत्कर्माचरादिके पूर्वदनस्तवन

श्री
गी टी
न

करणादिकेषु च दृढसंकल्पाय तस्मान्नाभक्तिभरावत्सितमनोबुद्धि
भिमानाः पदद्वयकरद्वयशिरोभिरष्टमैरचितितपांसुकरमादिप्रथ
रणीतलेषु दंडवत्प्राणिपतंतः संतः सांनिभयुक्तानि सयोगे कांक्षमा
णामहात्मानः समदास्यवसायिनः उपासते १४

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ यजुर्वेदवाक्यद्वयादियोगेः
सुलक्ष्णं १४

परमार्थप्रपाटीटीका ७
अथ भक्तानां भजनप्रकारमाह सततमिति सततं निरंतरं कीर्त
यंतो मन्त्रामयोऽप्यकुर्वन्तस्तथा दृढव्रताः निश्चितसं कल्पाः संतो
यतंतः प्रयत्ने कुर्वन्तः भक्त्या नतुदंभेन मदिश्रुतीश्रुतीर्वा नमस्ये
तः नमस्कारकुर्वन्तः नित्ययुक्तानि नियमवन्त उपासते श्रुतिरपि क
स्य नूनं कतमस्यामृतानां मन्त्रामहे चारुदेवस्य नाम अग्रेर्वयं प्रथम
स्यामृतानां मन्त्रामहे चारुदेवस्य नामेति भाष्यं अमृतानां मोक्षप्र
दानां उपायानां मध्ये कस्य किं नाम कस्य कतमस्य कीदृशस्य देवस्य
नाम चारुमन्त्रामहे चारुमन्त्रो रमं सखजनकं मन्त्रामह इति प्रश्नः
ऽत्रोत्तरमाह अग्रेरिति अत्र कस्येत्यत्रोत्तरमग्रेरिति अग्निर्वेदेवाना
मवमो विस्रः परम इति श्रुतेः अथ कतमस्येत्यत्रोत्तरमाह प्रथमस्ये
ति सर्वेषामादिभूतस्य देवस्य विसोरित्यर्थः १४

वतमालीटीका ८

भजनप्रकारमाह सततमिति द्वाभ्यां बुद्धिनिष्ठं गुरुमुपसम्यवेदंत
वाक्येनोक्तमनंतगुणं सां सततं निरंतरं कीर्तयंतः अवलयापारविषयी
कुर्वन्तः गुरुमुपसदनेतरकाले सयं स्तोत्रादिभिर्मनुष्यकर्मप्रधाननाम
वृद्धितैः कीर्तयंतः यतंतः विजातीयवृत्त्यनेतरितचेतोऽवृत्तिप्रवाहं म
यि कुर्वन्तः दृढव्रताः दृढातिप्रतिपदैश्चालयितमशक्यानि अहिंसा
सत्यास्तेयब्रह्मचर्यादीनि व्रतानियेषन्ते भक्त्या निप्रेमणा मोनमस्य
तः साष्टांगदंडवन्नमस्कारान् कुर्वन्तः चकारान् अवलोक्य कीर्तनं विस्रः
स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वेदनं दास्यमात्मनि वेदनमिति नवधा
भक्तिः संश्रूयते तथा भक्त्या मदिषयेण परेण प्रेमणानित्ययुक्ताः सर्व

दासंयुक्ताः तदेवंशमदमादिसाधनसंपन्नावेदांतश्रवणमननपरा
यणाः परमेश्वरपरमगुरोप्रेमानमस्कारादिनाचविगतविज्ञाः परिपू
र्णसर्वसाधनाः संतोमाधुपासते विजातीयप्रत्ययानंतरितेन सजाती
यप्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननोत्तरभाविना सततंचिंतयंति महा
त्मानः अनेन निदिध्यासनंच परमसाधनंदर्शितं पतादृशोसाधन
योः कल्पे सतिगुह्यतमं यदुक्तं भगवदापरोक्षंतदनायासेन भवतीति
भावः १४

कुसुमवैजयंतीटीका ५

केन प्रकारेण ते त्वां भजंतीत्यपेक्षया तत्प्रकारमोह सततमिति नि
त्ययुक्ताः भाविने नित्यं सत्संयोगकाङ्क्षमाणाः श्रद्धांसायां भूतवच्चेति
सत्तादृर्नमानेपि भूतकालिक निष्ठाप्रत्ययः महात्मानो भक्ता केवल
यामत्रिष्टया श्रद्धयामां सर्वेश्वरमुपासते सेवते यद्वा भक्त्या नित्ययुक्ता
महात्मानो ~~सत्तादृर्नमानेपि भूतकालिक निष्ठाप्रत्ययः~~ ~~श्रद्धांसायां भूतवच्चेति~~ मा
धुपासते तानादिसाधनानंतरापेक्षारहितेन केवलमद्रक्ष्येव नित्ययु
क्ताः संतो मधुपासने कुर्वंतीत्यर्थः किं कुर्वंतः संतः सततं कीर्तयंतो
मां भक्त्या सततं सर्वदोदशकालावस्थादिशुश्रुडिविचारानपेक्षिते
न मां प्ररुचोतमं कीर्तयंतः अष्टादशाक्षरादीनमन्त्रान् जपंतः गोपा
लस्तवराजादिभिर्मूर्तिस्तवंतः कवचोपनिषत्सु गीतादीनि पठंतः ममा
नंतमधुराणि मंगलगुणकर्मवृत्तानि गोविंदगोपालगोवर्द्धनथर
गोपीजनमताहरनवनीतचौ ~~र~~ कालियमर्द्धनकेशवादीनि नामानि
कीर्तयंतः उच्चसरोणोच्चारयंतः वपुनः भक्त्या मोनमसंतः पञ्चोकरा
भ्यां जानुभ्यां उरसा शिरसा दृशा वचसा मनसा चेति प्राणामोः शृङ्गेरि
रितः इतिरीत्या मदर्चाभिमुखे दंडवत्प्राणमन्तः संतः द्वितीयं शब्देन
मत्कथा श्रावतो मां स्मरंतो मामर्चयंतो मया दसेवने कुर्वंतो महासमा
त्मानं मय्यमाना मां मित्रं कुर्वंतो मयि सर्वमात्मात्मीयादिकमर्पयन्त
इति संप्रत्युत्तेषु नः किं कुर्वंतो यतंतः संतः ससमानाशयैः साधिक
बुद्धिभिर्वासाधुभिः सह मत्स्वरूपगुणशक्तादि निर्णयायेंद्रियादिनि
ग्रहादिवाचनं कुर्वंतः यद्वा मत्प्राप्तिविरोधिनिवारणाय संसारमुक्तये
वा प्रयत्नवतः यद्वा श्रवणकीर्तनार्चनादिश्रुत्सवादिषु वा प्रवृत्तव

च०

59

तेकेनप्रकारेणभजंतेइत्युच्यतेद्वाभ्यां॥ मधुसूदनीटीका ५

अहिंसादयः

४५ एवस्थितं वकारात् अवर्णकीर्तनं
विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनेन
नृनंदाद्यं सत्यमात्मनि वेदनमिति
बन्धनसहचरितं अव

दासोतिव विद्या उचि विद्या पुनः रातनसमाह १४

सदानंदीटीका ११
तेचकेनप्रकारेणभजंतीसुच्यतेधृता उपसृत्यगुरुं ब्रह्मनिष्ठं वेदांत
सद्भिरां १ विचारेणतथोंकारजपोपनिषदोशोः वेदांतप्रतिपाद्यं
मांकीर्तयंतोऽयंसदा २ वेदांतप्रवणो नैते निश्चिन्तं तो हि मेति दिक्
यतंतो मननं नित्यं सन्नर्कैः श्रुतमादरात् ३ कुर्वंतः संयुताः शान्ति
दांति क्षांत्यादिसाधनैः चालयितुमशक्यामहिंसासत्यमुखा निच
व्रतानि प्रतिपदौ श्रयेषां ते दृढसंयमाः कायेन मनसा वाचानमा

श्री
गी टी
न

सर्वतश्चादरात् ५ मांसदावासदेवं श्रीभगवंतं कृपानिधिं दृष्ट्वा
वतरूपेण यरुद्रपेण च स्थितं ६ भक्त्या मदिष्येणातिप्रेमा युक्ता
सदैव मां उपासते सजातीयप्रसयेन निरंतरं ७ विजातीयतिरस्क
त्यनिदिध्यासनतपराः इति साधनपौकल्ये सति वेदांतवाक्यं ८
ब्रह्मैकगोचरं ज्ञानं साक्षात्कारात्मकं फलं भवत्येव ततः सद्यो मुक्ति
रित्याशयो हरेः ५ । १४

वीलकंटीटीका १२

भजनसत्प्रपन्नाः सततमिति यतः ततः इन्द्रियोपसंहारशमदमादि
प्रयतमानाः दृढात्महिंसादीनिवृत्तानियेषांते दृढवृत्ताः नमस्यं
तश्च मां हृदये शयं प्रतिमादिश्रुपं वा भक्त्या नित्ययुक्ताः नित्यमवहिताः
संत उपासते १४

अवणादिभजनप्रकारमेवाह ॥ आनंदीटीका १३

कीर्तयंतः श्रुतिभ्यः स्वयं कृत्वा मां यथोक्तगुणोपराजपिशावयंतः य
ततः मननार्थं शास्त्रोपपत्तिमभ्यसंतः दृढवृत्ताः निदिध्यासनपराः
एवं अवणादिप्रकाराभक्त्या नित्ययुक्ताः ज्ञानसमुच्चितं कर्मानुति
ष्ठंतः अतएव नमस्यंतः कायकाद्यनोभिर्मदेकशरणा उपासते

तत्तु सर्वथा सत्त्वोत्तमकं दृष्ट्वा कृपायाः श्रुतिर उपासनाय यो यत्नात्
महोपासनाय यत्नात् दृष्ट्वा नमः १४

रामकंटीटीका १४

किंच तएवं दैवप्रकृत्याश्रिताः प्रवृद्धाः सततमवधानेन कीर्तयंतो मन्त्र
जपकृत्यादितोद्दोषयंतः तथा ध्यानादिना यतमानास्तथा नम
स्यंतः प्रकीर्तयंतो मां भक्त्या हेतुभूतयानित्ययुक्ताः सन्त उपासते
वाङ्मनः कायवापायात्मदेकविषयान्कुर्याणाः परिचरंतीत्यर्थः

१४

अथ तादृशभक्तिनिर्देशो भक्त्या लसिकी ललितटीका १५

जनलक्षणमाह ॥ तादृशमहात्मानो नित्ययुक्तानि संनतपरिमितं कालं युक्ताः स्वात्म
निसमाहिता संतः मायुक्तसत्प्रपन्नाः सत्प्रपन्नाः सत्प्रपन्नाः सत्प्रपन्नाः
येनोपासते सेवन्ते विशेषणद्वारेणोपासनालक्षणमाह सततं

सर्वदा मां कीर्तयंतः मंत्रजपस्तप्तादिनोद्धोषयन्तः तथा यतन्तोऽप्या
नादिना यतमानाः तथानमस्तन्मन्त्रप्रकीर्तयन्तः एवं दृढव्रताः
कीर्तनप्रयत्ननमस्कारेषु वाङ्मनसकाययापारेषु मंदकविषयेषु
दृढमवलंब्य तं संकल्पो येषां ते १४

पंचोलीटीका

एषां भजनप्रकारमाह सततमिति मां सततं कीर्तयंतश्चाप्यत
यतंतः इन्द्रियनिग्रहः शमदमादयः अहिंसादिधर्मेभ्यस्ततः य
त्ने ऊर्वतः दृढव्रताः दृढास्थिरैश्च पल्यं व्रते येषां ते दृढव्रताः
च पुनः मां नमस्ततः भक्त्या नित्ययुक्ता मां हृदये आत्मानं उपास
ते सेवते १५

रारावीरसमिद्धो धिनी॥

सततमिति तत्पते सततं सर्वास्ववस्थासु मां कीर्तयंतः सु
वंतः तथा यतंतश्च प्रास्रप्रयोगादिदृष्ट्यापारे ऊर्वतश्च
कीदृशाः यतव्रताः स्थिरनियमाः प्रतित्ता त विप्रवधाः अदे
त्ता मयद निख्येन्यथा स्वशरीरमग्नौ निक्षिपामीत्येव मवल
प्रतित्ताः मां च नमस्ततः प्रह्री भवतः भक्त्या देतुं भूतयामासु
पासते परिवर्तते एवं नित्ययुक्तानित्यं सर्वदा समादिताः सं
तः अयं भावः मामेव सिद्धिसिद्धौ विषये प्रमाणं कृत्वा स्व
कर्माचरणेनैव मनुपासनातेषां संपन्नैति १४॥

मधुभाष्य

61

[illegible][illegible]

होय

जयतनिदंतर मोदिको टफ व्रतयत्नहिं सोय वंदतमोको
भक्तिसें पुक्त निदंतर होय १४॥

62

ॐ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

६२

ज्ञानयत्नेन चाप्यने यजंतो मा मुपासते एकते
नष्टयत्नेन बद्धा विद्यतो मुखे १५

आनन्दगिरि

साङ्ख्यभाष्यटीका १

उपासनप्रकारभेदप्रतिपत्तिस्याच्छ्रुति तेनेति तत्प्रकारभेदो
दाहरणार्थं श्लोकमवतारयति उच्यते इति उच्यते श्रुते परमेष्ठ
रोद्येनेति प्रकृते ज्ञानेयस्तथाः ईश्वरं चेति चकारो वधारणे देवतां
तथा नान्यथा गमपि शास्त्रसूचितं दर्शयति अस्मा मिति अने च ब्रह्म
निष्ठा इति यावत् ज्ञानयत्नमेव विभज्यते न चेत्येति उत्तमाधिकारि
णामुपासनमुक्ता समानाधिकारिणोऽुपासनप्रकारमाह केचि
त्येति तेषामेव प्रकारान्तरेणोपासनमुदीरयति केचित्ति बद्धप्र
कारेणाद्यादिन्यादि रूपेणोति यावत् १५

शाङ्करभाष्य

आनन्दगिरिटीका २

तेन केन केन प्रकारेणोपासत इत्युच्यते ज्ञानेति ज्ञानयत्नेन ज्ञा
नमेव भगवद्विषयं यत्तस्तेन ज्ञानयत्नेन यजंतः पूजयंतो मामीश्व
रं चाप्यनेनोपासनापरित्यज्य उपासते ततश्च ज्ञानमेकतेन एक
मेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजंत उपासते केचिच्छ्रुत्यैक
न्यादित्येवं द्वादिभेदेन सपव भगवान्विस्तरवस्थित इत्युपासते
केचिद्बद्धावस्थितः सपव भगवान्सर्वतोमुखो विस्तरपश्चितं
विस्तरपं सर्वतोमुखं बद्धावस्थितप्रकारेणोपासते १५

सामिक्तटीका ३

किंच वासुदेवः सर्वमित्येवं सर्वात्मत्वदर्शनं तदेव यत्तः तेन यत्ने
नमो यजंतः पूजयंतः अनेषुपासते ज्ञानयत्ने तत्रापि केचिदेक
तेन प्रभेदभावनया केचित् श्रुत्यैकतेन दासोऽहमिति भावः केचि
तविद्यतो मुखं सर्वात्मकं मां बद्धा ब्रह्मरुद्रादि रूपेणोपासते १५

पेशाचभाष्यटीका ४

ज्ञानयत्नेन विज्ञानमेवैश्वर्यविषयं यत्तस्तेन यत्नेन च अनेषु परे
जंतवः यजंतः पूजयंतः मामीश्वरमुपासते सेवन्ते एकतेन एकमे

श्री
गी टी
न

वपरं ब्रह्मेति श्रुत्य क्तेन इन्द्रमित्रवरुणादिभ्योऽपि वदथा व
इप्रकारैर्यवस्थितं तथा विश्वरूपेण विश्वतोमुखं तथा विश्वरूप
परं विश्वतोमुखं १५

रामात्रजभाषटीका ५

ज्ञानेति श्रुत्येपि महात्मानः पूर्वोक्तैः कीर्तनादिभिः ज्ञानाद्येन य
ज्ञेन च यजंतो मासुपासते कथं ब्रह्माश्रयत्वेन जगदाकारेण
विश्वतोमुखं विश्वप्रकारेणैवावस्थितं मामेकत्वेनोपासते एतदु
क्तं भवति भगवाववा स देव एव नाम रूपविभागानर्हति सूक्ष्म
चिदचिदस्तशरीरः सत्संकल्पो विविधभक्तनाम रूपस्थूलचिद
चिदस्तशरीरस्यामि तसंकल्प एक एव देवतिर्यग्यनुष्यस्यावराख
विविधजगच्छरीरो वति श्रुतेः सत्संयानाच्च मासुपासत इति

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथ तानि नः कथं भजंत इत्याह ज्ञानयत्नेनेति श्रुत्येव ज्ञानयत्नेन
सर्वज्ञात्मदर्शनरूपेण मां यजंतः पूजयंतः एकत्वेन स्थूलसमष्टि
रूपेण श्रुत्येनैन्द्रादिविभूतिरूपेण ब्रह्मा सर्वदेहिष्वामो विश्वतो
मुखं विश्वरूपमुपासते अतिशय हेमः सुविषदसंतरिक्षसदो
तावेदिषदतिथिर्दुरोणसत् नृषदसदुत्तमद्योमसदब्राह्मणो जा
अतजाग्रदिजाग्रतं बृहदिति भाष्यं एतत्सर्वं द्यष्टि रूपं मिलित्वा
अतंबृहत्समष्टि रूपं समं ब्रह्मेवासितदेवाहं स इति हेमो जी
वो ब्रह्मेव तथा सुचो ज्ञाने ज्ञेयत्वेनास्तीति सुविषत् वसुः स्थूलप्र
पंचरूपो विराडपि अंतरिक्षसत् आकाशो वर्तमानः सोपियद्वा वसु
र्यत्तः तथा जहोतीति होता सोपि ब्रह्मेव तथा वेदिषदुत्तरवेद्यां व
र्तमानोऽतिथिरग्निः सोपि तथा दुरोणे यत्तार्थस्यापि ते द्रोणक
लशेवर्तमानं दुरोणसत् तथा नृपुमनुष्येषु तिष्ठतीति नृषत्
वरेषु देवेषु तिष्ठतीति वरसत् तथा अते प्राणे तिष्ठतीति अतसत्

अन्ये तु मां ज्ञानयत्नेनैतोपासते
अतः केचिदेकतया ज्ञानतः केचि
द्विधा कर्मयोगान्मत्परापचर्सेव

योप्रितिश्रुतीनियोमसत् तथाश्रुज्जाउदकजाजीवाः गोजाश्रुमिजाः
श्रुतजावायुजाः दिजापर्वतजाश्चेतिसर्वब्रह्मरूपं १५

वनमालीटीका ८

अयेमहात्मानउक्तकीर्तनादिभिर्भगवदाकारपरोक्षप्रवाहरूपता
नाद्ययत्नेनच मांयजंतःसेवमानानारायणं सर्वतर्कामिणंमत्स्यादि
रूपेणावस्थास्थितंविश्रुतोमुखं सर्वस्वपापकंनानारूपवानविंशशक्ति
भगवानेकपदेतेकत्वेनसदनंतगुणावतया सर्वभ्योमुक्तामुक्तजीवजडे
भ्यःश्रुत्यैकैकविलक्षणत्वेनमाशुपासते १५

कुसुमवैजयंतीटीका ९

एवंकीर्तनादिशुद्धभक्तिप्रधानात्महात्मशक्तितानभिधायेदानींज्ञानप्र
धानात्मकानाहज्ञानयत्नेनेति अयेपूर्वोक्तोभ्योऽयेज्ञानप्रधानाः के
नचभक्ताः पूर्वोक्तप्रकारैः कीर्तनादिभिर्भक्त्युद्देर्ज्ञानयत्नेनचज्ञानमेवय
तोयजन्तेनचयजन्तः पूजयन्तः सन्तोमांसर्वेश्वरं सर्वकारणं सर्वात्मा
नमुपासतेसेवतेकेनप्रकारेणतेयजन्तीत्यपेक्षायामाह एकत्वेनश्रु
त्यैकैनेति श्रुत्यैकैकसूक्ष्मसूक्ष्मविदविदूपाज्ञगतः सकाशात्स्वरूपेण
भिन्नत्वेनापि एकत्वेपिनतस्यांतरात्मसंरूपेणतस्मादश्रुत्यैकैनाभिन्नत्वे
नेतिजगदभिन्नाभिन्नब्रह्मेतित्तानेनवद्व्यावडप्रकारेणदेवतिर्यगा
द्याकारेणविश्रुतोमुखंविश्वात्मसंरूपेणावस्थितंमाशुपासते यद्वा
एकत्वेनकारणरूपत्वेनश्रुत्यैकैककार्यरूपत्वेनचवद्व्यावडप्रकारेण
विश्रुतोमुखंविश्वसंरूपेणावस्थितंमाशुपासते १५

इदानींयपवप्रकृष्टवर्णमनननि मधुसूदनीटीका १० दिव्यासनासमर्थीस्तेष्विविधाउत्तमामध्यामामेदाश्चेतिसर्व
इत्याह अयेपूर्वोक्तसाधनानुष्ठानासमर्थाः ज्ञानयत्नेनतेवाश्रमस्थिभग पिस्तानुरूपेणमाशुपासत
वोदेवतेग्रहवैतमसीत्यादिश्रुत्युक्तमहंग्रहोपासनेज्ञानं सपवपरमे
श्वरयजनरूपताघतस्तेन चकारपवार्थे अपिशब्दःसाधनानंतरस्या
गार्थः केचित्साधनानंतरनिष्ठहाः संतः उपासोपासकभेदचिंतारूपे
णाज्ञानयत्नेनैकत्वेनभेदव्याख्यामामेवोपासतेचिंतयंत्यसमाः अये
तकेचित्साध्याः श्रुत्यैकैकोपासोपासकयोर्भेदेनादित्योब्रह्मेत्यादे
श्रुत्यादिश्रुत्युक्तेनप्रतीकोपासनरूपेणाज्ञानयत्नेनमामेवोपास
ते अयेतहंग्रहोपासनेप्रतीकोपासनेचासमर्थाः केचिन्मंदाः कां

श्री
गी टी
न

चिदस्य देवतां चोपासीनाः कानि चिकर्माणि वा कुर्वाणां बद्धा ते सौ
र्वद्विभिः प्रकारैर्विष्णुरूपं सर्वात्मानं मामेवोपासते तेन ते न तानयस्तेने
ति उन्नरोत्तराणां क्रमेण सर्वश्रुतिमिलाभः ॥ १५ ॥

सदानंदीटीका ११

भगवद्भोचरं ज्ञानं प्रमादं प्रदर्शयत् तत्रात्ममयि यां ब्रह्मोपासना बद्धो
यते १ ज्ञानयत्तेन वेदोक्ताहं प्रहोपासनेन च तं वाहमस्मि भगवो देवते
हमितीरिते २ ज्ञानं तदेव गोविंदयजुर्न तेन तत्पराः उपास्योपासका
भेदचिंताश्रयेण निस्सृष्टाः ३ मामेव भेदव्यावृत्त्या चिंतयंत्युत्तमाजनाः
अमेभेदेन वेदोक्तादित्यो ब्रह्मेति तत्पराः ४ प्रतीकोपासनेनैते मध्यमा
मासुपासते उभयशास्त्रमाः कांचिदुपासीनां भेदेवतां ५ अमेककर्माणि
कुर्वाणाः प्रकारैर्वद्विभिः सदा मामेवोपासते विष्णुरूपं सर्वगतं हरिं ॥ १५ ॥

नीलकण्ठीटीका १२

ज्ञानयत्तेन निर्विकल्पसमाधिना यातं जलाः एकत्वेन ग्रहमेव भगवा
न्वासदेवश्च भेदेनोपनिषदाः पृथक्केन प्रयमोश्चरो मम स्वामीति बु
द्ध्या प्राकृताः अमे पुनर्वद्विधा बद्धप्रकारे विस्तृतो मुखं सर्वेर्द्वारैर्यत्किंचि
दृष्टं तद्भगवत्सं रूपमेव यच्छ्रुतं तन्नामैव यदभ्युक्तं तान्न दर्शितमेवे
मेवं विस्तृतो मुखं यथास्यात्तथा मां उपासते ॥ १५ ॥

सर्वत्र सर्वथा सर्वात्मको हमेवोपास्य इति आनंदीटीका १३ उपासना पर्यायं ज्ञानकर्मणो समुच्चयात्
एतन्न सत्यमिति ॥ अमेपिकेचनैकत्वेन ज्ञानयत्तेनैकोन हेतुना यज्ञानं तत्सर्वकेण यत्ते

न यष्टु यजनीय यत्तोपकरणानां त्रयाणामपि ब्रह्मार्पणं ब्रह्मा ब्रह्मे
का ज्ञानं सर्वेण यत्तेन यजंतो मासुपासते अमे पृथक्केन यष्टाहं यजनी
यो विस्तृतः यत्तोपकरणानि मन्त्ररविरादीनि इति भेदज्ञानं सर्वकेण
यजंतो मासुपासते अमे बद्धा नाना प्रकारकदेशकालाकारादिभेदे वैचि
अज्ञानं सर्वकेन यत्तेन यजंतो मासुपासते तदेवं सर्वे सर्वत्र सर्वैः प्रकारैर्मा
मेव सर्वात्मानं परमेश्वरमुपासते नास्तिकश्चिन्मदस्य सैव श्रुत्योपपन्न
ये विशेषणमाह सर्वतो मुखम् येन यत्र यथोपासते तस्य तत्र तथा
फलदानार्थं संमुखमित्यर्थः यथा सर्वास्तदित्सर्वेषां सर्वार्थप्रका
शनाय सूर्यः संमुखस्तथा हमित्यर्थः तथा च परमेश्वरस्यैकात्मता

मेवाह अथचैकोवासदेवपवसर्वदेवात्मासर्वत्रसदाप्रज्यइत्ये-
 कज्ञानसर्वकेणयत्तेनयजंतोमेमाशुपासते तथादेवाःपितरोम-
 नुष्याः यथाकालंयथादेशंप्रज्याइत्येष्टयक्रतानसर्वकेणय-
 तेन अपरेब्रह्मावर्तादिदेशेएकादशपादिकालेचतुर्भजायाका-
 रेतलसीचंदनादियसोपकरणोभेदेनबद्धप्रकारज्ञानसर्वकेनयत्तेन
 यजंतोमाशुपासतेसर्वत्रसर्वेषामहमेवोपासःफलदमेत्यर्थः त-
 थाचस्तनंत्रयोसांख्ययोगाश्च १५

रामकंदोटीका १४

किंच पूर्वभ्यःप्रसिद्धभक्तिप्रकाराश्रयणेतमद्यजनपरेभ्योमेविलक्षणा-
 ज्ञानेनविशुद्धसंविन्मात्रमत्सत्रूपचिन्तनैकलक्षणोनयत्तेनयाग-
 विधिनायजंतःप्रजयंतश्चमाशुपासतेसेवन्तेकथंमांज्ञानयत्तेनो-
 पासते एकत्वेनसकलप्रपंचपरिहारादभिन्नैकसंविन्मात्रमत्सत्रु-
 पतयातथाष्टयत्तेनानानात्वेनातपवबद्धाःनेकथाज्ञानेनकिं-
 याद्युपचरणीयविविक्ताकृत्यादिभिन्नरूपतया वस्तुतःकीदृशं
 विद्यतोमुत्वं सर्वतःसर्वपवोपासनीयाःभेदान्मुखंप्रत्यभिज्ञाकार-
 णंयस्यतंतादृशं इदमत्रतात्पर्यम् द्विविधःपारमार्थिकोमत्सत्रूपो-
 पासाक्रमः एकःसंविन्मात्रैकतत्त्वविषयज्ञानसाधनः अपरपक्षे
 वतत्त्वस्यनानाजगद्भावनानाशक्तिसमूहत्वात्तद्वारेणतस्यतस्यो-
 पासनमिति १५

पवंभजनलक्षणमु लासिकी याज्ञिकदीका १५ ज्ञातव्यकारानाह ॥
 अमेभ्योपुक्तेभ्यःप्रसिद्धभक्तिप्रकारपरेभ्योविलक्षणाप्रपिजनाः
 वासदेवःसर्वमित्येवंसर्वात्मदर्शनंज्ञानंतदेवयस्यतेनयजंतोमां
 मेवप्रजयन्तउपासतेसेवन्ते चोवधारणो अयंप्रकारमाह एकत्वे-
 नसोहमित्यभेदभावनया एष्टयत्तेनदासोहमिति बद्धाविविक्ता-
 कृतिभिन्नरूपतयाब्रह्मविस्मयेपरशक्तादीनांसाकाररूपेण
 यतोवस्तुतोमांकीदृशं विद्यतोमुत्वं विद्यतःसर्वतपवततउपास-
 नीयद्वारेणमुखंप्रत्यभिज्ञाकारणंयस्यतम्

॥ १५ ॥

किंच ज्ञानेति च पुनः अन्येऽपि ज्ञानयज्ञेन भगवद्विषयं ज्ञानमेव
यत्तस्तेन ज्ञानयज्ञेन मोक्षं जयंतः अन्यामुपासनां परित्यज्य मा-
मेव मीश्वरं सेवते तच्च ज्ञानमेकत्वेन एकमेव परं ब्रह्मेति परमा-
र्थदर्शनेन उपपासते केचित्पृथक्त्वेन आदित्यचंद्रादिभेदेन स एव
भगवान्विष्णुरेवास्थितः स एव भगवान्सर्वतो मुखो विष्णुश्च पृ-
थिते विष्णुश्च सर्वतो मुखे ब्रह्मा ब्रह्म प्रकारेण उपपासते १५

ज्ञानयज्ञेनेति अन्ये वीराः ज्ञानयज्ञेन ज्ञानं प्रतियादितल्ल
रां स्ववर्णाश्रमोचितकर्मावश्यकर्तव्यताविषयनिश्चयस्व
रूपं तदेव यज्ञोयुद्धयज्ञसाधनं तेन यजंतः प्राणदीधनधर्म
दयंतः संतो मासुपासते परमेश्वरोऽस्मभ्यमिष्टासिद्धिं ददातु
तमेव वयं प्राणं प्रपद्यामहे इत्येवं भक्तिं कुर्वति कथं सुपा
सते एकत्वेन एक एव परमेश्वरः सर्वव्यापक इत्येवं भावेन
तथा एथत्वेन परमेश्वर एव तत्तदेव तारूपेण स्थित इत्येवं
नानात्वेन वा यद्वा कथं यजंत इत्याह एकत्वेन एथत्वेन च
युगपद्ब्रून् लक्ष्मीकृत्य एथ कृत्यक एकैकं लक्ष्मीकृत्य
च अत्रार्थे च कथं सुपासते ब्रूथा ब्रूभिर्नामोच्चारणानादि
भिः प्रकारैः कथं भूतं मां विस्मृतो मुखं विस्मृतो विस्मर मुख
मिव श्रेष्ठं यद्वा विस्मरूपमित्यर्थः १५॥

दोहा

कोइ जन ज्ञान यज्ञ से यज्ञें उपासत मोहि एक भाव भिन
भाव से बहु विध विषय मुख सोहि १५॥

अहंक्रतरहेयज्ञः सधारमहमौषधं मंत्रोहमह
मेवाज्य महमग्निरहंइतम् १६

आनन्दगिरि ~~सुखानन्दटीका~~ १

भगवदेकविषयमुपासतेतर्हि न सिध्यतीति शङ्कते यदीति प्र
कारभेदमादाय ध्यायंतोपि भगवंतमेव ध्यायंतितस्य सर्वात्मकत्वा
दित्याह अत आहति क्रतयस्तथाह्योरपौतरुत्पदं दर्शयन्वाचष्टे
श्रोतश्रुति क्रियाकारकफलजातं भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुदा
यार्थः १६

शांकरभाष्ये ~~आनन्दगिरिटीका~~ २

यदि ब्रह्मभिः प्रकारैरुपासते कथं तामेवोपासत इत्यत आह आह
मिति अहंक्रतः श्रोतकर्मभेदो अहमेव अहंयज्ञः स्मार्तः किंच स
थात्र महं पितृभ्यो यदीयते अहमौषधं सर्वप्राणिभिर्यदयते तदौषधं
प्राह्वाच्यमथ वास्येति साधारणमत्र मौषधमिति वाभ्युपशमार्थं
भेषजं मंत्रोहं येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयते अहमेवाज्यं हविश्चा
हमग्निर्यस्मिन् हयते सैग्निरहमेवाहंइतं हवनकर्म च १६

सामिहृतटीका ३

सर्वात्मतां प्रपंचयति अहमिति चतुर्भिः क्रतुः श्रोतो गृह्योमादिः
यत्तत्तु स्मार्तः पंचयज्ञादिः सथापित्रयं आडादि औषधं त औषधिप्र
भवमत्र भेषजं वा मंत्रोयाज्यापरोनुवाकादिः आज्यं होमादिसाधनं
अग्निगृहवनीयादिः इतं होमः एतत्सर्वमहमेव १६

पेशाचभाष्यटीका ४

कथमेकमेव भगवतो ब्रह्मविधत्तवचनमित्याशङ्क्य आत्मनो ब्रह्म
विधत्ते दर्शयितुमाह अहंक्रतः सोमयागप्रभेदो गृह्योमादिरहं य
ज्ञः अहरहं अयमगो देवयज्ञादिरहं सथापितृपूजात्मको यज्ञः स्ये
त्तु यज्ञे पितृयज्ञादिः अहमौषधं यद्वाधादिनिवृत्त्यर्थमुपयुज्यते त
दौषधं हरीतक्यदि मंत्रोहं येन देवभ्यो हविर्दीयते यज्ञादिः समंत्रः
आज्यं हृतमहमग्निः यत्र हविर्हयते स आहवनीयादि अहंइतं होमं

ननु कर्मतावत्कारककलापवाप्तभेदोद्देशिक कथमभिनव भगवत्पदं प्रापयति इत्युच्यते अहं क्रतुरे
कस्यैव निर्भागस्य ब्रह्मतत्त्वस्य परिकल्पित साधनाधीनं कर्म पुनरेकत्वं निवर्तयति क्रियायाः स
र्वकारकात्मक साक्षात्कारेणावस्थाने भगवत्पदप्राप्तिं अविहरत्वात् उक्तं च सेयं क्रियात्मिका
शक्तिः शिवस्य पञ्चवर्तिनी चण्डित्री स्वमार्गस्यात्तातासिद्धिपपादिकेति मया प्युक्तम् उपक्रमे
येव बुद्धिर्भावाभावानुयायिनी उपसंहृतकाले साभावाभावा अनुयायिनीति तत्र तत्र वितत्य
विचारितचरमेतदितीहोपरम्यते

श्री
गी टी
न

तदप्यहं १६

तथा हि विश्वशरीरोह मेवावस्थिः रामाञ्जभाषटीका ५

तत्राप्यहं अहमिति अहं क्रतुरहं ज्योतिशोमादिक क्रतु रहमेव यतो महा
यतोहमेव तथा पितृगणपुष्टिदायिनी श्रौषथं हविः स्यादाः हमे
व अहमेव मंत्रोः हमेवाभ्यं प्रदर्शनार्थमिदं अत्रादिकं च हविरहमे
व अहमाहवनीयादिकाग्निः होमश्चाहमेव १६

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

१६

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथ सर्वरूपत्वं प्रपंचयति अहमिति चतुर्भिः तत्रापि वात्यकर्म रूप
तमादौवदति क्रतुः श्रौतो ज्योतिशोमादिः यज्ञः स्मार्तः पंचयज्ञादिः
सथापित्र्यंश्चाद्वादिः श्रौषथमौषधिप्रभवं भेषजमन्त्रं वा मंत्रः पुरो
नुवाक्यादिः आग्नेहोमसाधनं अग्निः आहवनीयादि इतं होमपतत्स
र्वमहमेव १६

वनमालीटीका ८

प्रतिज्ञातं निरतिशये चर्यत्तानं पुनरप्यहं अहमिति चतुर्भिः कृता
दियापकत्वात् क्रत्वादिरहं सर्वं समाप्नोषिततो सिसर्वं रतिवत्पमाणा
त्वात् सर्वव्यापकत्वात् सर्वस्वरूपोहमिति वक्तव्ये तत्तदेकदेशकथ
नमेव युक्त्या नुवादेन वैश्वानरेहादशकपालेशकपालसादिकथन
वत् क्रतुः श्रौतो ज्योतिशोमादिर्यज्ञः स्मार्तो वैश्वदेवस्यालोपाकादिः
सथापित्र्यभ्योदीयमानं श्रौषथमौषधिप्रभवमन्त्रं सर्वशान्तिभिर्भु
ज्यमानं भेषजं चामंत्रोयाप्यपरोनुवाक्यादिर्यनोदिप्रपहविर्देवेभ्यो
दीयते आग्नेहोमं सर्वद्विरूपलक्षणं अग्निराहवनीयादिर्हविः प्र
सेपाधिकरणं इतं हवां हविः प्रदोषः पतत्सर्वव्यापकत्वात् सर्व
महं पतदेकैकनियामकतत्तानमपि भगवदुपासनमिति बोधयि
ते प्रत्येकमहं शब्दः क्रियाकारकफलजातं सर्वमनियम्यतात्मदा
धारकतात्मदधीनसत्ताकत्वाच्चमया यामिति भावः १६

कसमवैजयंतोटीका ९

ननु कया रीत्या त्वं विश्वात्मा भवसीत्यपेक्षायां तद्गोतिं दर्शयति च तर्हिः
 अरं क्रतुरिति क्रतुः श्रोतयतोऽप्योति शोमादि रहमेव यज्ञः स्मार्तैर्वैश्व
 देवादिर्महायज्ञोऽहमेव सथापित्वाणां पृष्टिदायिनी ग्रहमेव श्रोतय
 रोगनाशकं भेषजं क्षुत्क्षान्तिकरं मौषधिजमन्वाहमेव मन्त्रो याज्या
 परोऽनुवाकादिर्येन मासु दिश्वदेवेभ्यो हविर्दीयते सोहमेव आज्यमि
 सन्नादीनामुपलक्षणं होमादिमाथनं धृतो ज्ञादिकं हविर्द्वयमहमेव
 अग्निराहवनादिको होमाधिकरणोऽमेव इतं होमोऽहमेवेत्येवं सर्वात्म
 नाहमेव स्थित इत्यर्थः १६

यदिव द्रव्योपासते तर्हि कथं त्वामेव मधुसूदनीटीका १० वेत्तु क्रमिन्नाशं कृत्वा त्वमो विस्मरुपं त्वं प्रपंचयति च
 तर्हिः ॥ सर्वसंज्ञोऽहमिति वक्तव्ये तत्तदेकदेशकथनमवयुत्वा नुवादेन वैश्व

नेहादशकपालेशकपालत्वादिकथनवत् क्रतुः श्रोतोऽग्निशोमादिः
 यज्ञः स्मार्तैर्वैश्वदेवादिर्महायज्ञेन श्रुतिस्मृतिः प्रसिद्धः सथापित्वाणां पृष्टिभ्यो
 दीयमानं मौषधिमौषधिप्रभवमन्त्रं सर्वैः प्राणिभिर्भुज्यमानं भेषजं
 वा मन्त्रो याज्या पुरोऽनुवाकादिर्येनो दिश्वहविर्दीयते देवेभ्यः आज्यं
 द्युतं सर्वहविरुपलक्षणमिदं अग्निराहवनीयादिः हविः प्रक्षेपाधि
 करणं इतं हवनं हविः प्रक्षेपः एतत्सर्वमहं परमेश्वर एव एतदेकैक
 ज्ञानमपि भगवदुपासनमिति कथयितुं प्रत्येकमहं शब्दः क्रियाका
 रकफलजातं किमपि भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुच्चयार्थः १६

सदान्वदीटीका ११

वद्रव्योपासते ते चेत्कथं त्वामेव तत्पराः सेवंत इत्यपेक्षायां ग्राहसंस्था।
 विलात्मतां १ श्रोतोऽधरोऽग्निशोमादिः क्रतुः स्मार्तस्तयज्ञकः प्रसिद्धो
 वैश्वदेवादिर्महायज्ञतया स्मृतौ २ पितृभ्यो दीयमानं च यदन्तत्सथे
 मितं प्राणिभिर्भुज्यमानं वा भेषजं मौषधं स्मृतं ३ याज्या पुरोऽनुवाकादि
 मन्त्रो येनाधरे हविः देवेभ्यो दीयते याज्यं द्युतं सर्वोपलक्षणं अग्निराह
 वनीयादि हविः प्रक्षेपाणां अयः इतं हवनमिति एतत्सर्वं विसृष्टं हविः ४
 एतदेकैकवित्तानमपि विसोरुपासनं क्रियाकारकशब्देन यत्सर्वं ना
 स्ति हरेः पृथक् ६।१६

नीलकंठीटीका १२

श्री
गी टी
न

इदमेवोपासनं विज्ञोति अहमिति क्रतुः संकल्पो देवता ध्यान रूपः
यत्तः श्रौतः स्मार्तश्च देवतो देशेन इत्युत्पागः सथा पितृणां मंत्रं औषधं
मनुष्माणामंत्रं मंत्रोयेन दीयते सः आग्नेहविः अग्निः इतं प्रदोष क्रियाः
इदं सर्वं यस्मादहमेवातस्तेषां विज्ञोति सुखमुपासनं युक्ततरमिति तर्कः १८

एतदेक्यात्मज्ञानमेवाह ॥

आनंदोदीटीका १३

क्रतुयत्तयोः श्रौतस्मार्तत्वेन भेदः औषधमौषधिः फलपाकान्तेति यव
तिसादि इतं हवन क्रियाचारमेव १८

नदेवैकस्य तत्त्वस्य सर्वशक्तित्वं रामकंदोटीका १४

प्रतिपादयितुमाह ॥

क्रतुयत्तयोर्ध्यापिपर्यायेन न व्यवहारस्तथापि यत्तशब्दसन्निधाने प
शुसोमादि साधनविशिष्टपवयत्तः क्रतुशब्देनोक्तः यत्तशब्देन पाकय
त्तशब्दो ततो यथा प्रतिपादितब्रह्माद्वैतस्थित्या सर्वोपागविधिर्ना
नादेवतासंप्रदानोहमेव तथा सथा पितृतर्पणमंत्रोपहमेव तथा
नातोषधिविकारात्मकमौषधं यामोपकरण इत्यमहमेव तथा स
प्रदानभूतदेवतासंमुखीकारादिविविधार्थवाचकशब्दविशेषरूपो
मंत्रो यतोपकरणविशेषोपहं तथा ज्योतंतर्पण इत्यं तथा गिराह
वनीयादिर्यागविधिकरणं तथा इतं हवनं होमकर्म इति यत्तादि रूपत
या ब्रह्मार्पणविधिमायेताहमेव स्थित इत्यत्र तात्पर्यम् १८

ननु सगुणोपासनेन कथं लासिकी

आनंदोदीटीका १५

निरुणोपातिरित्याशंकात्मनो विस्वरूपत्वेन

सगुणत्वमपि प्रपंचय
ति चतुर्भिः ॥

अहं क्रतुस्तमदेवतासंप्रदानः श्रौतो त्रिष्टोमादिः यत्तः स्मार्तो वैश्वदेव
पंचयत्तादिः सथा पितृर्थे प्राजादिः औषधमौषधिप्रभवे यतोपकरणा
इत्येष्टमममत्रम् मन्त्रो देवतासंमुखीकरणादिवाचको वर्णसमूहवि
शेषरूपो याज्यशस्यपुरोनुवाकादिभेदभिन्नः आग्नेतर्पण इत्येष्टक
ष्टं मन्त्ररूपं मृत् अग्निर्यागक्रियासाधनमाहवीयादिः इतं होमकर्म
एतत्सर्वमहं परमेश्वरपव एतेन जडवर्गोपहमेवेत्यपलक्षितं

१८

पंचोलीटीका

कथं त्वामेव उपासते इत्यत्राह अहमिति क्रतुश्रौतकर्मग्रहं य
त्तः स्मार्तपंचमहायज्ञादिकर्माहं साधारणमंत्रं सथाऽत्र पितृभ्यो

दीयमानमहमौषधं प्राणिभिरयमानं प्रजमहं प्रथवा औषधं व्याथु
पशामनं भेषजं मंत्रः देवपितृहविर्दानसाधनभूतग्राज्यं हविरहम
भिर्हने हविः प्रक्षेपः चलनद्वयं कर्म चेष्टादिकर्माहं १६

ररावीरसमिद्धो धिनी ॥

अथ स्वात्मविषयकभक्त्युत्पत्तिनिमित्तं स्वात्मे स्वयं प्रतिपाद
यितुमाह अदंकुतरित्यादिवत्तर्भिः यत्किं विज्ञगतिपरिदुः
प्रयत्ने तत्सर्वमदिच्छासमुह्यसपवेति श्लोकचतुष्टयीतात्पर्यं
यद्यपि क्रतुयज्ञयोः पर्यायता तथापि पशुसोमादि साधनवि
शिष्टः क्रतुः सामान्यस्तु यज्ञः यद्वा श्रोतस्मार्तभेदेन कर्मसाधन
तथा क्रतुयज्ञयोर्भेदः स्वधाकव्यं साधारणं वाचं औषधं व्याधु
पमार्थं भेषजं नामोषधि विकाररुत्तकं यागो यकरणद्वयं वा
मंत्रः संप्रधानभूतपितृदेवादिसंमुखीकारादिविविधार्थवाच
कशब्दविशेषद्वयो यज्ञो यकरणविशेषः ग्राज्यं हविः दुतं द
वनकर्म १६ ॥

मधुभाष्य

अदंकुतरित्यादिना क्रतवोऽग्निष्टोमादयः यज्ञो देवतासु हि
प्रपद्रव्यत्यागः उदिप्रपदेवान्द्रव्याणां त्यागो यज्ञ इति ईदित इत्य
भिधानात् गम्यते सुसुक्ष्मभिरिति गतिः तथा हि सामवेदे देवा
सिष्टाणां स्वायां अथ कस्माद्व्यते गतिरिति ब्रह्मैव गतिस्त
हि गम्यते पापविमुक्तैरिति साक्षादीक्षत इति साक्षी तथा हि
वाक्कलपणा स्वायां समाक्षादिदमद्रक्षी तत्साक्षिणः साक्षि
त्वमिति प्रारणमाश्रयः संसारभीतस्य परमं यः परायणमि
ति मुक्तं नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणमिति च
संसारकाले प्रकृत्या न गदत्र निधीयत इति निधानं तथा
सृष्टगवेदखिलेषु अप्रपश्यमप्ययमायया विश्वकर्मण्यरोज

गन्निहितं शुभ्रवत्तदिति सत्कार्यमसत्कारणं सदभिव्यक्त
रूपत्वात्कार्यमित्युच्यते बुधेति असदव्यक्त रूपत्वात्कार
णं चापि प्राहितमित्यभिधानात् असत्त्वसत्त्वेव च यद्विषयसद
सतः परमिति च भारते तथापि मद्भजनमेवान्यदेवताभजना
द्वरमिति दर्शयति १६॥

इदानीं द्वावाम् ॥ १॥

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

दोहा

में दि क्रतुहो यत्त में स्वथा श्रौषथि में द में मंत्र ह्युत दवनहें
अभिप्राहति पर १६॥

70

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..
... ..
... ..

पितामहस्यजगतो माताधातापितामहः वेद्यं पवि
त्रमोकारश्चक्षुसामयजुरेवच १३

आनन्दगिरि

शाङ्ख्यभाष्यटीका १

इतश्च भगवतः सर्वात्मकत्वमनुगतं तद्वत्त्वात् किंचेति पवित्रं पश्य
तेऽनेनेति युक्त्या परिशुद्धिकारणं प्राणं कर्मत्वात् पावनमिति वेदि
तये ब्रह्मणि वेदसाधनमोकारस्तत्र प्रमाणमगादिचकारादयर्चामि
रसो गृह्यते १३

शाङ्करभाष्य

शाङ्ख्यभाष्यटीका २

किंच पिता जनयता ह मस्य जगतो माता जनयित्री धाता कर्मफलस्य
प्राणिभ्यो विधाता पितामहः पितः पिता वेद्यं वेदितव्यं पवित्रं पावनं
ओंकारश्चक्षुसामयजुरेवच १३

सामिहृतटीका ३

किंच धाता कर्मफल विधाता वेद्यं तेयं वस्तु पवित्रं शोधकं अगाद
यो वेदाश्चाहमेव स्पष्टमस्य १३

पेशाचभाष्यटीका ४

पिता जनकः अस्य जगतः माता चारुधाता कर्मफलस्य प्राणि
भ्यः पितामहः पितः पिता वेद्यं वेदितव्यं पवित्रं पावनं ओंकारः ओमि
ति ब्रह्मेति श्रुतेः अक्रमं त्रविशेषः साममंत्रविशेषः एवं पुनर्मंत्रवि
शेषः १३

रामानुजभाष्यटीका ५

पिताहमिति अस्यावरजंगमात्मकस्य जगतस्तत्र पितृत्वेन मातृ
त्वेन पितामहत्वेन च वर्तमानो ह मेव अत्र धातृशब्दो मातापितृयतिरि
क्तः उच्यते प्रयोजके चेतनविशेषे वर्तते यत्किं हेतुवेद्यं पवित्रं पाव
नं तदहमेव अगादिदेवेदवीजभूतः प्राणवश्चाहमेव १३

वि०

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थं १३

परमार्थप्रपाटीटीका ७

श्री
गी टी
न

किंच स्रद्धाप्रयं च शोषहमस्मीत्याह द्वाभ्यां पितेति पितालिंगरूपः
बीजप्रदत्तात् मातामायाश्रयत्वात् धाताकर्मफलदातावेद्यं तेयं वस्तु
पवित्रं शोधकं ओंकारोवाजोऽस्मिन्वाहंशगादिवेदत्रयीचाहमेव ७

वनमालाटीका ८

अस्य जगतः प्राणिजातस्य पिता जनयिता माता जनयित्री धाता पोष
पिता तत्तत्कर्मफलविधाता पितामहः पितृपि पिता वेद्यं तातव्यं
श्रूयते नेनेति पवित्रं पावनं शुद्धिहेतुर्गंगास्नानगायत्रीजपादि वेदित
ये ब्रह्मणि वेदनसाधनमोंकारः नियताक्षरपादाश्च गीतिविशिष्टा
सैव सामसामपदेतु गीतिमात्रस्यैवाभिधायकमित्यस्य गीतिरहित
मनियताक्षरं यज्ञः पतत्रिविधं मंत्रजातं कर्मोपयोगिचकारादयः गि
रसोपि श्रूयते ७

कुसुमवैजयंतीटीका ९

किंच अस्य चराचरात्मकस्य जगतः पिता जनयिता पितृत्वेनावस्थि
तोऽहमेव अस्य माता जनयित्री मारुत्वेनावस्थितोऽहमेव अस्य धाता
कर्तृकर्मफलधर्तृपोषयिता च धारकत्वेन पोषकत्वेन च तत्र स्थितो
राजादिश्चाहमेव चिच्छक्तिमतस्तदेतर्यामिणो मतस्तेषामनतिरेका
त् अस्य पितामहः पितृः पिता पितामहत्वेन स्थितोऽहमेव वेद्यं अस्य म
ध्ये यदस्तु वेदितव्यमस्ति तदहमेव पवित्रं श्रूयते नेनेनेति पवित्रं पाव
नं अस्य मध्ये यदस्तु शुद्धिकरणं गंगाजलाद्यस्ति तदहमेव ओंकारो वेद्यं
ब्रह्मण्योत्तानहेतुः सर्ववेदबीजभूतः प्राणवः सोऽहमेव अक्षसामय
जो वच नियताक्षरपादाश्च सैव गीतिविशिष्टा सामसामपदेतु गी
तिमात्रस्यैवाभिधायकमित्यस्य गीतिरहितमनियताक्षरं यज्ञः पतत्रिवि
धं कर्मोपयोगिमंत्रमात्रमहमेव चकारादवाङ्मिरसोऽप्यहमेव तस्य ७

मधुसूदनीटीका १०

किंच अस्य जगतः सर्वस्य प्राणिजातस्य पिता जनयिता माता जनयित्री धा
ता पोषयिता तत्कर्मफलविधाता वा पितामहः पितृः पिता वेद्यं
वेदितव्यं वस्तु श्रूयते नेनेनेति पवित्रं पावनं शुद्धिहेतुर्गंगास्नानगा
यत्रीजपादि वेदितये ब्रह्मणि वेदनसाधनमोंकारः नियताक्षर
पादाश्च गीतिविशिष्टा सैव सामसामपदेतु गीतिमात्रस्यैवाभि

धायकमित्यस्य गोतिरहितमनियताक्षरं यत्तः एतद्विवि
धं मंत्रजातं कर्मोपयोगि च कागदथर्वागिरसोपि गृह्यते एव
कारो ह मेवेत्यवधारणार्थः १०

सदानंदीटीका ११

सर्वस्य प्राणिजातस्य पिता स जगतोऽस्य हं जनयित्री तथा कर्मफ
लदाता पितामहः १ वेदितव्यं पवित्रं च शुद्धिहेतुं हरं हरिः ज्ञानसा
धनमोकारो नियताक्षरपादं चक्र २ सामगोतिविशिष्टासायमर्ह
नियताक्षरं एतद्विविधमंत्रोक्तं श्रौतकर्मोपयोगि च ३ अथर्वागिर
सोप्यवचा गृह्यते ह मस्मिन् ११

नीलकण्ठीटीका १२

धाता कर्मफलानां विकर्ता वेद्यं वेदितव्यं ब्रह्म पवित्रं पावनं तपश्चा
दिकं १२

आनंदीटीका १३

वद्विशो वगतोर्थः १३

रामकण्ठीटीका १४

अस्य जगतः समस्तस्य चराचरविश्वस्योत्पत्तिमूलकारणात्तामितामा
ता चाहं यदि वा पितरौ यथाऽपत्यस्य समस्तयोगक्षेमो ह हननित्या
वहितौ तथा ह मस्य जगतः तथा धाता यर्ता स्थितिहेतुस्तथा पिता
महो ब्रह्मादीनां जगतः सृष्टृत्वेन स्थितानां जनकता पितामहः
पवित्रं परमं पावनं यदेयं तेयं वस्तु तथोद्धारः परब्रह्मवाचकः प्राण
वायो वेदादिः शब्दविशेषः तत्प्रभवाणि चक्रकृत्ता मयज्ञं वि

लासिकी आसक्तटीका १५

किंच अस्य प्रमेयस्य जगतश्चराचरस्य पितामाता ह मेव मूलकारणात्ता
स्य योगक्षेमो ह हनान्ना धाता कर्मफलविधाता पितामहः कारणा
नामपि कारणा वेद्यं तेयं वस्तु परं ब्रह्मात्म्यं पवित्रं शोधकः ओंकारः
परब्रह्मकः प्राणवायुः तत्प्रभवाणि चक्रकृत्ता मयज्ञं वि अहमेव च
कागदथर्वागिरसोपि गृह्यते १३

गी.
टी.
न

पंचोलीटीका

किंचपितेति अस्य जगतः पिता माता प्राणिभ्यः धाता कर्मफलस्य
पिता महः वेद्यं ज्ञातव्यं पवित्रं ओंकारः ऋक् साम यजुः रेवाहं १७

राणवीरसमिद्धेयिनी

किंचपितेति अस्य प्रत्यक्षत उपलभ्यमानस्य जगतः समस्त
स्य चराचरस्य विश्वस्य पितरा वदमेवास्मि अत्यतिमूलकारण
त्वात् समस्तयोगक्षेमोद्दहननित्यावहितत्वाच्चेति भावः तथा
धाता धारयिता स्थितिदेवः प्राणिनां कर्मफलस्य विधाता वा
पिता महः जगदुत्पादकानां ब्रह्मादीनामपि जनकः पवित्रं प
रमं पावनं वेद्यं यज्ञं वस्तु वेदाय दितं वा वेद्यं यहाय वेर्वज्रा
यायुधा ज्ञाणकरं वेद्यं वेदप्रतिपादितं कवचं यतुः प्राणदिकं
तथा ओंकारः परब्रह्माभिधानं हृदसामाद्यः प्राणविशेषः
तद्द्वयोर्मंत्रविशेषो वा तत्प्रभवानि ऋक् साम यजुर्विव १७

मधुभाष्य

१७॥

दोहा

में पितृ माता जगत को धाता पिता मद होय पावन वेद्यों
कारमें ऋग यजु साम दिसोय १७

73

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् ।
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गतिः भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सहत प्रभ
वः प्रलयस्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥८॥

ज्ञानरूपिणि

~~सहस्रनाम~~ टीका १

भगवतः सर्वात्मने हेतुत्वात् नारमाह किंचेति गम्यत इति प्रकृतिवि
लयांतं कर्मफलं गतिरित्याह कर्मेति पोषाधर्मफलस्यैव प्रदाता
कार्यकारणप्रपंचस्यापि शानमित्याह निवास इति शौर्यतेऽऽत्म
स्मिन्निति बुद्ध्यातिमाश्रित्याह शरणमिति प्रभवस्य साजगदिति बु
द्ध्यातिमादायोक्तं उपनिषदितिकारणस्य कथमव्ययत्वमित्याशङ्क्याह
यावदितिकारणमंतरेणापि कार्यं कदाचिदुद्देश्यनिकिंकारणेनेत्या
शङ्क्याह नहीति माभूत्तर्हिसंसारदशायामेव कदाचि कार्योत्पत्तिरि
त्याशङ्क्याह नित्यं चेति कारणव्यक्तेर्नाशमंगीकृत्य तदस्य तमव्यक्ति
श्रम्यतं पूर्वकालस्य नास्तीति सिष्टवत्कृत्य विशिनष्टिवीजेति ॥८॥

शांकरभाष्ये

ज्ञानेदगिरिहारा टीका २

किंच गतिः कर्मफलं भर्ता पोषा प्रभुः सामी साक्षी प्राणिनां कृताकृ
तस्य निवासो यस्य स्मिन् प्राणिनो निवसेति शरणमार्तानां मत्प्रपन्नानामा
र्तिहरः सहस्रस्य उपकारानपेक्षः सन् उपकारी प्रभव उपनिः जगतः
प्रलयः प्रलीयते यस्य स्मिन्निति तथा स्थानं तिष्ठत्यस्मिन्निति निधानं ति
क्षेपः कालान्तरोपभोग्यं प्राणिनां बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणा
मव्ययं यावत्संसारभावित्वादव्ययं न ह्यबीजं किंचित्प्ररोहति नित्यं
च प्ररोहदर्शनादीजसंततिर्नयेतीति गम्यते ॥८॥

सामिहृतटीका ३

किंच गम्यत इति गतिः फलं भर्ता पोषणकर्ता प्रभुर्नियंता साक्षी
शुभाशुभदृष्टानिवासो भोगस्थानं शरणं रक्षकः सहत रितकर्ता
प्रकर्षणभवत्पनेनेति प्रभवः सहस्रप्रलीयते अनेनेति प्रलयः सं
हर्ता तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानमाधारः निधीयते स्मिन्निति निधानं ल
यस्थानं बीजं कारणं तथाप्यव्ययं अविनाशिनतबीजादिवीजव
त्प्रभवमित्यर्थः ॥८॥

श्री
गी टी
न

पेशाचभाषटीका ४

गतिः कर्मफलं भर्ता योऽष्टप्रभुः सामीसात्पदं साक्षी प्राणिनां शु
भस्य कर्मणः निवासः यस्मिन् प्राणिनो निवसेति अहंशरणं प्राणि
नामार्तिहरं सहस्रप्रकारेण पेक्ष उपकारि किंच प्रभवः उत्पत्ति
स्थानं जगतः प्रलयं यस्मिन् प्रलीयते सोऽहं जगतिष्ठत्यस्मिन्निति
स्थानं निधानं जगतः यत्कालान्तरोपभोगाय तिथीयते सोऽहं य
तिवीजं जगतः प्ररोहणसमर्थमवयवं बीजमिति संबंधः १८

रामानुजभाषटीका ५

गतिरिति गतिः शक्रलोकप्रभृतिप्राप्यस्थानं भर्ताधारयिता प्रभुः शा
सिता साक्षी साक्षादृष्टनिवासः वासस्थानं वेश्मादिशरणं ३ इत्युक्त्वा
पकतया अनिष्टस्य निवारणतया सर्वस्याग्रणीयमेतत्ततः सचाहमे
वेतियः सहस्रद्वितैषी प्रभवस्थानं प्रलयस्थानं यस्य कस्यचित्कुत्र
चित्प्रभवप्रलययोगस्थानं यत्तदहमेव तिथानं तिथीयत इति तिथा
नमुत्पाद्यमुपसंहर्य चाहमेव प्रवयवं बीजं तत्र तत्र वरहितं तत्
तत्कारणं चाहमेव १८

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

संशयं १८

परमार्थप्रपाटीटीका ७

किंच गतिरिति गम्यतेऽनेनेति गतिश्चरणव्यापारहेतुः भर्ता पोषयि
ता प्रभुर्नियंता साक्षी शुभाशुभदृष्टानिवासो भोगस्थानं शरणं रक्ष
कः सहस्रप्रियतयः प्रभुः उत्तमो भवश्चरमदेहो यस्मात् प्रकर्षण
लयः प्रपुनर्भवो यस्मात् तिथीयते यस्मिन्निति तिथानं बीजं कारणं
तस्माद्ययमविनाशिनस्तद्बीजादिबीजवत्प्रत्यक्षमित्यर्थः १८

वनमालीटीका ८

गम्यत इति गतिः फलं भर्ता पोषको धारकः प्रभुः सामीपदीयो यमिति
सीकर्ता साक्षी सर्वप्राणिनां शुभाशुभदृष्टानि वसेत्यस्मिन्निति निवा
सप्राधारः शीर्यतेऽतः त्वमस्मिन्निति शरणं प्रपन्नानामार्तिहरं सह
स्रप्रकारेण पेक्ष उपकारी प्रकर्षणभवं तनेनेति प्रभवः स

प्राप्रकर्षणलीयतेनेनेतिप्रलयः संहर्तातिष्टंस्मिन्नितिस्थानमाधा
 १: निधीयतेनिक्षिप्यतेतत्कालभोगायोग्यतयाकालान्तरोपभोग्यं
 स्मिन्नितिनिधानंप्रलयस्थानमितियावत् बीजमुत्पत्तिकारणम
 व्ययंदेवेकाकारम् १८

कुसुमवैजयन्तीटीका १
 किंचगतिरितिगतिः गम्यतेनेययंवेतिनिरुक्ताः प्रगतिशब्दः साध
 नसाध्यरूपः सोऽहमेव भर्तास्वामीप्रभुर्नियंतासाक्षीप्राणाप्राणक
 र्मदृष्टानिवासोऽहंशरणंरक्षकः सहत् निर्देतदितकृत् प्रभवः
 सृष्टप्रभवमनेनेतिनिरुक्तेः प्रलयः संहर्ताप्रलीयतेऽनेनेतिनिरु
 क्तेः स्थानमाधारस्मिन्नितिस्थानमितिरुक्तेः निधानंप्रलयस्थानंनि
 धीयतेऽस्मिन्नितिस्थानमितिरुक्तेः बीजंकारणंननुयदितंजगतोबीजरूपो
 भवसितर्हिधाम्यादिवीजवत्तमपिजुतो ननश्यसीतिचेत्तत्राह अथ
 यंयद्यरहितंबीजमहमेव धाम्यादिवीजंतव्ययरूपमतोनश्यसेवे
 मर्थः १८

मधुसूदनीटीका १

किंच गम्यतइतिगतिः कर्मफलं ब्रह्माविश्वरूपोऽहोमहानव्यक्तमेव
 च उन्नमोसात्विकीमेतांगतिमादर्मनीषिणश्चेवंमत्वायुक्तं भ
 र्तापोष्टाशुखसाधनस्यैवदाता प्रभुः स्वामीमदीयोयमितिसीक
 र्ता साक्षीसर्वप्राणिनांशुभाशुभदृष्टा निवसेत्स्मिन्नितिनिवा
 सोभोगस्थानं शीर्यतेऽहमस्मिन्निति शरणंप्रपन्नानामार्तिह
 त् सहत्सत्पकारानपेक्षाः समुपकारीप्रभवउत्पत्तिः प्रलयो
 विनाशःस्थानंस्थितिः यद्वाप्रकर्षणभवमनेनेतिप्रभवः सृष्ट
 प्रकर्षणलीयतेनेनेतिप्रलयः संहर्ता तिष्टंस्मिन्नितिस्थानमा
 धारः निधीयतेनिक्षिप्यते तत्कालभोगायोग्यतयाकालान्त
 रोपभोग्यंवस्तस्मिन्नितिनिधानं सृष्टरूपसर्ववस्तुधिकरणंप्र
 लयस्थानमितियावत् शब्दपञ्चादिनिधिर्वाबीजमुत्पत्तिका
 रणमव्ययमव्यनाशि तत्तन्नीत्यादिवदितस्य तेनानाद्यंतंय
 त्कारणंनदण्डमेवेतिशर्वेणैवसंबन्धः १८

श्री
गी टी
न

सदानंदीटीका ११

गतिः कर्मफलभर्तापोष्टाशोभनसाधनेः प्रभुः स्वामीमदीयोयमिति
साक्षीसंश्रवः साक्षीशुभाशुभदृशसर्वेषां प्राणिनां सदा भोगस्या
ननिवासः साक्षीराजं चार्तिहस्ततां सहस्रसुपकारात्पेक्षः संश्रुप
कारकः उत्पत्तिः स्थितिरेतौ वात्रयः स्वशब्दयोथवा ३ कालांतरोप
भोगार्हवस्वाधारोनिधानकं निधिर्वापमशंखादिबीजशुभमिका
रां अनाद्यनेतमेवाहंसर्वमतः पृथक् च १८

नीलकंठीटीका १२

गतिर्मुक्तप्राप्तेऽस्याने भर्ताकर्मफलदानेनपोषकः प्रभुः अंतर्हामी
साक्षीकृतकृतवेदकः निवसंमसिमितिनिवासप्राप्रयोयजमा
नादिः शरणंरक्तकः सहस्रउपकारमनपेक्षउपकर्ता प्रभवउत्पत्ति
स्याने प्रलयोत्थस्याने स्थानस्थितिस्थाने निधानेकर्मफलसमर्प
णस्यानेकालांतरेफलप्रसवार्थं बीजंपरोहकारणंपरोहधर्मिणां
अवयवावत्संसारभावितान् १८

आनंदीटीका १३

गमतेनयापरेतत्तंगतिरुपायः भर्तापोषकः प्रभुः यथेशत्तापकः
साक्षीकृतस्यप्राप्ताप्राप्तसकर्मणः साक्षीदृशनिवासप्राप्तदम्
शरणपुपद्रवशमनप्राप्रयः सहस्रउपकारावपेक्षयोपकर्तानिधा
नम् निधीयतेनिधिपतेप्रेयोर्थसर्वकर्मासिमितिनिधानम् १८

तथागतिर्गमतेज्ञायतेवापरेत रामकंठीटीका १४

नमनयेत्तुपायः ॥ तथाभर्तापोष्टा तथाप्रभुर्यथेष्टविनियोगेकस्वामीतथासाक्षीशुभा
शुभकर्माप्रदः तथानिवासः सर्वभूतानामावसथमेकं तथाशर
णंसर्वोपद्रवप्रशमायाः प्रयः तथासहस्रसर्वभावेनोपकारी तथा
मत्प्रविताशस्थितिरेतत्तात्प्रभवः प्रलयः स्थानेच तथाप्रलीनेसद्य
श्रवतिष्ठतेतत्प्रथानात्मकं निधानेतथायतः प्रभवतिनत्प्रथानस्या
प्रवयमत्तयंबीजंकारणमिति तत्किंचिदस्ति यदाहमस्यजगतो
नभवामीत्यर्थः १८

किंच गम्यते परं ब्रह्मानयेति गतिरुपायः सच त्रिविधः आणवशात्कशा
 भवभेदात् अथवा गम्यते इति गम्ये ब्रह्माख्यं मोक्षपरपर्यायं यथाम
 तथा च श्रुतिः तेजोविन्दुः परं ध्यानं विश्वातीतं हृदि स्थितम् आणवं
 शास्त्रं शास्त्रं स्थूलं सूक्ष्मं परं च यत् तल्लक्षणं चोक्तं श्रीमालिनीवि
 जये अकिंचिद्विज्ञितकस्येत्यादि भर्ता भोऽर्शश्चरायः प्रभुर्यथेष्ट
 विनियोक्ता अन्तर्यामिलक्षणाः साक्षी शुभाशुभकर्मदृष्टा अक्षरा
 मिथानः कूटस्थः निवासो भोगस्थाने जीवाभिरुः शरणं प्रपन्नानां
 मार्तिहृत् उपासनीयो देवता सह त उपास्यद्वारेण हितकर्ता प
 तेहमेव तथा प्रभवः स्वशरणलयः संहर्ता स्थाने स्थितिहेतुरेतेन का
 राणात्रयान्मकोहमेव निधानं सर्ववस्तुधिकरणं परशक्तिरूपमह
 मेव तदुक्तं परात्रिंशिकायां यथात्मगोधबीजस्यः शक्तिरूपो म
 हादुमः तथा हृदयबीजस्य जगदेतन्मुराचरमिति हृदयं च शक्तिः
 तदुक्तं सैषा सारतया प्रोक्ता हृदयं परमेश्वर इति अवयवं विनाशि
 न तन्वीत्यादि बीजवद्विज्ञानम् बीजं जगत्कारणमपरशक्तिरूपं
 प्रथानमहमेव १८

पंचोलीटीका

किंच गतिरिति गतिः कर्मफलं ग्रहं भर्ता पोषणकर्ता प्रभुः स्वा
 मी प्राणिनां कृताकृतस्य साक्षी निवासः शक्तिहरः शरणं सह त
 प्रसुपकारा निर्वहः स न उपकारी प्रभव उत्पत्तिर्जगतः प्रलीय
 तेयास्मिन् विद्यमिति प्रलयार्तिष्टं त्यास्मिन्निस्थानं निधानं निहो
 यः कालांतरोपभोग्यं प्राणिनां बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहयर्मिणं
 अवयवं यावत्संसारभावित्वात् अवयवं बीजमित्यर्थः १८

ररावीरसमिद्धोधिनी

गतिरिति तथा गम्यते प्राप्यते जायते च प्राप्यं ते यं च वस्तु ये
 नेति गतिरुपायः गम्यते प्राप्यते ते सैः कर्मभिरसाविति गतिः

76
सर्गादिकं बहुविधं कर्मफलं वा तथा भर्ता पोष्टा तथा प्रभुर्य
थेषु विनियोगैकस्वामी तथा साक्षी सुभा सुभकर्माध्यक्षः त
थानिवासः सर्वभूतानामेकमावसथं तथा शरणमात्मानो
सर्वोपद्रवप्रशमाश्रयः तथा सह तत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्यैव
सर्वभावेनोपकारी तथा जन्मविनाशस्थितिहेतुत्वात्प्रभवः
प्रलयस्यानन्वनिधानं कालांतरोपभोग्यफलनिक्षेपः यद्
जगतः प्रलीनस्य सतो यशवस्थितिस्तथा नात्मकं निधानं त
था व्ययं नित्यं प्ररोहदशीनादृत्यं वीजं कारणं श्रयस्वभावः
यत्किंचिद्वज्रगतिपरित्यजेत्तद्वदमेव भवानीति १८॥

मधुभाष्य

१८

दोहा

भर्तृगतिप्रभु साक्षी मे प्रायः निवास सहज उत्पत्तिप्रलय
निवासमें वीज प्रव्यय निधि नित्य १८॥

श्रीगुरुभ्यो नमः

शांकरभाष्य

संस्कृत-विद्वत्-टीका २

स्वामिभूतटीका ३

किंच तपामीति आदिप्रात्मनास्थितानिदासमये तपामिजग
तस्तापं करोमि दृष्टिसमये च वर्षमुत्तरजामिविमुंचामि कदाचि

श्री
गी टी
न

तवर्धनिगृह्णामि आकर्षामि अमृतं च जीवनं मत्सु अनाशः सत्
स्थले दृश्यं असह्यं सत्समदृश्यं पतत् सर्वग्रहमेवेति मत्तामामेव
वदथा उपासत इति पूर्वोक्तान्वयः १५

पेशाचभाषटीका ४

तपामि आदित्यो भूत्वा कश्चिदश्विभिरश्वमासान् वर्धनिगृह्णामि पुन
श्चकौश्चिदश्विभिः चतुरो मासान् उत्सृजामि अमृतमेवाहं देवानां
मत्सु अमर्त्यानां यस्य यसं बंधतया विद्यमानं तत्सत् विपरीतम्
सत् पुनरत्यंतमेवासत्कार्यकरणे सदसतो १५

रामानुजभाषटीका ५

तपामि इति अहमेवादितादिश्रुतेषां तपामि श्रीः अहमेव संनिगृ
ह्णामि तथा वर्षासपिचारमेवोत्सृजामि अमृतं चैव मत्सु अयेन जीवति
लोको येन प्रियते तदुभयमप्यहमेव किमत्र बद्धनोक्तेन सदसत्त्वात्
हमेव सददत्ते असद्वृत्ते सर्ववस्थावस्थितविद्वत्शरीरतया तत्र
इत्यकारो हमेवावस्थितस्यः य एवं बद्धथाष्टयकृत्तानां विधिना म
पावस्थितकृत्तजगतः शरीरतया तत्र त्वकारो हमेवावस्थित इत्येक
तत्तानां संधानां च मासुपासते तपवमहात्मानः एवं महात्मनां भ
गवदनुभवैकभोगानां हृत्तिमुक्ता तेषामेव विशेषं दर्शयितुं मत्ता
नां कामकाराणां हृत्तिमाह

अभितवगुमकृतटीका ६

५ की

दैवी सात्विकी यजते चात्यद्रवादि यज्ञैः यजेत मां ज्ञानयज्ञेनैवोपा
सते अतः वेदिवेदात्तया ज्ञानतः केचिद्वदथा कर्तव्यं न ज्ञानस्य रापव
त्वं ननु कर्मज्ञानयत्नारवात्तत्वात् यज्ञात्तमेदोने किं कथमभितं भगव
त्तदेवापयतीत्युच्यते अहं कर्तुरिति एवमेव निर्भागस्य ब्रह्मज्ञान
स्य सत्त्वित्तत्वात् यत्नाधीनं कर्म पुनरेकत्वे निर्वर्तयति क्रियायाः
सर्वकारज्ञानज्ञानज्ञानारेणावस्थाने भगवत्पदमाभिमतं विद्वत्ता
त उक्तं च ते ये क्रियात्मिकाः शक्तिश्चिदस्य पञ्चवर्तिनी बंधयित्री
समार्गस्याज्ञानसिद्धयपमादिनेति मया श्रुतं उपक्रमेणैव उच्यते

~~तत्रातवपितत्पविद्यालितयलेतदिनेहोपर~~
नने तपाम्पहमित्तायदैतकथाप्रसंगेनोक्तं नत्वेवयदिवाहया
गादिनापित्रह्यामिः तर्ह्यग्निष्टोमादिषुपिकिममोयाजः अभ्युपग
मेभेदवादः वासुदेवपवेतिचेत्कथंतापवर्गसोस्तदर्थमुच्यते १

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथस्थूलप्रपंचरूपोपहमेवेत्याह तपामीति कदाचित्स्थूलयका
लेद्वादशादित्यरूपेणतपामिश्रुतजातेशोषयामि अतिरपितारा
यणोपनिषत्सु आर्द्रजलतिज्योतिरहमस्मिन्तिर्जलतित्रह्याहमस्मि
इत्यादि भाष्यं प्रलयकालेआर्द्रशुक्रशोणितोऽपुवंप्राणिजातंजलति
द्वादशादित्यरूपेणसंकर्षणमुत्वातलेनदह्यतेतदाज्योतीरूपेतेज
सोविराजस्मिः अथयदाज्योतिःसोपिजलतिनदालिंगरूपंत्रह्योहम
स्मि तथावर्षपर्जनंनिष्टुल्लामिश्राकर्षयामिअवर्षणंकरोमिपुनः
सृष्टिकालेवर्षपर्जनमुत्सृजामिमुंचामि अमृतंजीवनमहमेव मृ
त्युःक्रमप्राप्तःएवमुक्तमुपसंहरति सदिति तद्विती सद्यवहारस
त स्थूलप्रपंचरूपंअसत् सूक्ष्मप्रपंचरूपंअहमेव १५

वनमालीटीका ८

तपाम्पहमादित्यो तर्ह्यामीवर्ष सर्वदृष्टिपरसंष्टयिथानिष्टुल्ल
सुत्कर्षामिकैश्चिद्रश्मिभिरुत्समासेषुपुनस्तमेवनिष्टुदीर्तरसंच
तर्मासेषुकैश्चिद्रश्मिभिरुत्सजामिदृष्टिरेणप्रतिपामिचभूमौ
अमृतंचदेवानांप्राणिमात्रस्यजीवनंवा एवकारसहमित्यनेनसंबं
धःसृत्सृष्टसर्वप्राणितांविनाशःसत्स्थूलमसंसृत्संचसर्वमहमेव न
सर्वमद्याप्रमित्यर्थः एवंसोचितकर्मभिःसर्वयापकोहमाराध्यस्त
नोमित्युक्तसममापरोक्षंततोमोक्षतिभावः १५

कुसुमवैजयंतीटीका ९

~~एदंमहात्म्यंवाहानिपेयान्तंमलिनयानानोतानवयानानं~~
~~मनस्तातंइतिउल्लेखनीयमितिप्राविशेचंतापचित्तं~~
नंमहमिति किंचतपामीति निदाघसमयेसूर्यरूपेणाहमे
वविशंतपामिविद्यमतापंकरोमि कदाचिदवग्रहरूपेणाहमेव

श्री
गी टी
न

74

मि

वर्षजलं निगृह्णाद्विरश्मिद्वारा समाकर्षामोत्यर्थः पुनः पञ्चम
रूपेणाहमेव वर्षासर्ववर्षमुत्सजामिविमुञ्चामि अमृतं मोक्षमपुनः
मृत्युः संसारः यदा लोकस्यामृतं जीवने मृत्युर्मरणं तदहमेव हेर्ज
नवद्भनोक्तेन किं सदसच्चाहमेव यत् किंचित्सदसच्छब्दाभियेयं का
र्यकारणरूपं वस्तु जातमस्ति तत्सर्वतन्मदात्मतेनावस्थितोऽहमेव
स्यादित्यर्थः १५

मधुसूदनीटीका १५

किंच - तपास्यहमादित्यः सन् ततश्च तापवशादहं वर्षं सर्ववर्षादि रूपं संश्लि
ष्याः निगृह्णात्माकर्षामिकैश्चिद्विरश्मिभिरुत्समासेषु पुनस्तमेव नि
ग्रहीतेरसंचतर्षमासेषु कैश्चिद्विरश्मिभिरुत्सजामिविमुञ्चामि रूपेण प्रति
पामिव भूमौ अमृतं च देवानां सर्वप्राणिनां जीवने वा एवकारस्याह
मित्यनेन संबंधः तेनाहमेव तपामोत्याद्यर्थः मृत्युश्च मर्त्यानां सर्व
प्राणिनां विनाशो वा सत्यत्वे वेधितया यद्विद्यते तन्न त्रसत् अ
सच्चयत्वे वेधितया यन्न विद्यते तन्न त्रसत् एतत्सर्वमहमेव हेर्ज
न तस्मात्सर्वात्मानं मां विदित्वा सप्ताधिकारानुसारेण वद्भभिः
प्रकारैर्ममैवोपासत इत्युपपन्नं एवमेकैवेन श्रुत्यैकेन वद्भयाचेति
त्रिविधा अपि निष्क्रामाः संतो भगवंतमुपासीताः सत्तुमुदितानां तस्य
निहारेण क्रमेण मुच्यन्ते येन सकामाः संतो न केनापि प्रकारेण भ
गवंतमुपासते किंतु ससकामसाधनानि काम्यामेव कर्माण्यनु
तिष्ठन्ति ते सत्तु शोयकाभावेन तानसाधनमनयि नृणां पुनः पुनः
जन्ममरणप्रवर्धेन सर्वदा संसारदुःखमेवानुभवन्तीत्याह द्वाभ्यां १५

सदानंदीटीका १५

आदित्यः संस्तपामोदंततस्तापवशादहं वर्षं सर्ववर्षसंभ्रमेण कर्षाम्प
र्करश्मिभिः १ कैश्चिद्विरश्मिभिरुत्समासेषु निगृहीतेरसंचतर्षमासेषु
वद्भभूमौ दिपास्यहं २ देवानां ममृतं सर्वप्राणिनां जीवने
च वा मर्त्यानां मृत्युश्च वा विनाशः सर्वदेहिनां ३ अपि शान्तया
च सदसदग्रस्तमस्ति यत् एतत्सर्वमहं मतः श्रुत्यैवास्ति किंचन
४ सर्वात्मानं विदित्वा मां साधिकारानुसारतः एव प्रकारैर्वद्भभिर्मा

मेवोपासतेवथाः ५।१५

नीलकंठीटीका १३

अहंतपामिश्रादितोश्रुता अहंवर्षवृष्टिः तानिष्टुक्तामिष्टसमासेषु
कैश्चिद्राशिभिः उत्सृजामिचतुर्षुमासेषुकैश्चिदिति अमृतंजीवनं
मृत्युर्मरणं अमृतं देवात्रंवा सतसाधु असत असाधु एतत्सर्वमहमे
व अतस्तेषांविश्रुतोमुखं ममभजनं कुर्वतां सर्वश्रेष्ठाहमवग्रहं क
रोमीतिभावः १५

कालसहस्रपेणोक्तात्मतामाह॥ आनंदीटीका १३

अत्रैवश्रुतार्थेवाकार्यः मीनेमेषवृष्टमिष्टुनचतुर्मासेरविर्भोमान्
सानाददाति कर्कटादिचतुर्मासेतातेवोत्सृजतिवृश्चिकादिचतुर्मा
सेष्टमावेवतान्धारयति इतिसंवत्सरात्मकसकालस्यचातुर्मास्यमे
देनयत्कार्यं तत्राहमेकपात्मेन एकपवाहं कर्तेत्यर्थः विवृतं चैतद्वि
सृष्टुराणो विवसानष्टभिर्मासैरादायापोरसामिकाः वर्षसमेतत
स्तस्मादन्नमप्याखिलं जगदित्यत्र अमृतं साधु ज्ञेयोदयकालः सोह
मेवमृत्युमृत्युः प्रलयरूपोऽहमेव सदिति वर्तमानकालत्वं असदि
त्यतीतानागतकालतापत्वं सर्वत्र सर्वदा ब्रह्मेकदृष्टा क्रियमाणं
कर्मानंतफलदमित्युक्तम्

१५

रामकंठीटीका १४

तथाच- सूर्योश्रुताग्रीष्मादौरसमादधानोहंतपामि यतस्तदाहमेववर्षवृष्टिं
निष्टुक्तामि निरुणादिवर्षाकालेचाहमेवपर्जन्योश्रुतोत्सृजामि तप
नवर्षाक्रिययात्राद्युत्पादनेनाहमेवजगद्व्रतयामीत्यर्थः तथामृत
मविनाशियद्वृत्तमृत्युश्चविनाशहेतुरहमेव किंवदन्नोक्तेन यत्किं
चित्साद्विद्यमानेशोभनेवायदसन्नद्विपरीते किंचिजगति संभवति त
त्सर्वमहंमच्छक्तिरेवैका सदसद्भावेनाभासते इत्येवंपरदेवप्रकृत्या
श्रितसर्गभेदप्रतिपादनप्रसंगेन ब्रह्मसत्त्वं संग्रहेणोक्ता

लासिकी रामकंठीटीका १५

[illegible]

किंचतपाम्यहमिति अहंश्रुतिश्रुत्वाकस्मिन्तुल्योणोरशिमभिः त
पामिकैश्चिदहं वर्षमुत्तरजामि वर्षमुत्तरजपुनः अष्टभिः मासेः कै
श्चित् राशिमभिः वर्षेति गृह्णामि मासचतुष्टयेन प्रावृषिकैश्चित् रा
शिमभिः पुनर्वर्षमुत्तरजामि अमृतं देवानामहं मृत्युः मर्त्यानामहं
सत् विद्यमाने असत् अविद्यमाने अथ वा सत्कारणे असत्कार्यम
हं १५

आदित्यादिषु वयदसाधारणमात्रपकरणदिशक्तिमत्त्वं तदपि
ममैवेत्याह नयामीति अदमादित्योभूत्वा नयामि ग्रीष्मादौ रसमा
ददे तदैव वर्षवृष्टिं निट्टुणामि निरुणामि तथा हमेव वर्षाकाले
पर्जन्योभूत्वा पुनरपि वर्षसृजामि तपनवर्षणक्रियया न्ना
युत्पादनेनाहमेव जगदुत्तयामीति भावः तथा असृते सत्युश्चास्मि
कोऽर्थः स्वभक्तानां मोक्षप्रदस्तदितरेषां संसारप्रदश्चाहमेवास्मीति
तथा सदमच्चाहमेवास्मि प्रशस्ता प्रशस्त इयं सर्वमहमेवास्मी
त्यर्थः १५॥

दीर्घ

मैत्रतपाउं वर्षद्वं धारतत्यागत मैद अस्तमस्तु सदसत अ
नूनमैनसंदेह १५॥

81

ॐ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीरामाय नमः ॥ श्रीसूर्याय नमः ॥ श्रीशिवाय नमः ॥ श्रीब्रह्माय नमः ॥ श्रीविष्णवे नमः ॥ श्रीमहेश्वराय नमः ॥ श्रीमहामाताय नमः ॥ श्रीमहामाताय नमः ॥ श्रीमहामाताय नमः ॥

ॐ

त्रैविद्या मां सोमपाः स्तपापा यज्ञैरिष्टा स्वर्गतिं प्रा
 र्थयन्ते तेषामासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिवा
 नदिवि देवभोगान् २०

शाङ्करभाष्य १

ये पुनरस्ताः कामकामाः त्रैविद्येति त्रैविद्या ऋग्यजुः सामविदः
 याजिकाः येषां ते मां वसादिवेदत्रिणा इष्टा सम्प्राप्य यज्ञशेषं सो
 मपाः सोमं पिवन्तीति सोमपास्तेनैव सोमपानेन ते स्तपापाः
 सुइकिल्लिषाः यज्ञैरग्निशोमादिभिरीष्टा यजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गं
 मनं सुरैव गतिः स्वर्गतिस्तो प्रार्थयन्ते याचयन्ते ते च पुण्यं पुण्य
 फलमासाद्य सम्प्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानं अश्नन्ति भुञ्ज
 ते दिवान् दिविभवान् अप्राकृतान् देवभोगान् देवानां भोगांस्तान्
 न् २०

आनन्दगिरिकृतटीका २

भगवद्भक्तानामपि निष्कामानामेव शक्तिरिति दर्शयितुं सकामा
 नां पुंसो संसारमवतारयति ये पुनरिति तिस्रो विद्या अर्थायन्ते
 विदन्तीति वा ते त्रैविद्या वेदविदस्तदाह ऋगिति वसादीत्यादि
 शब्देन सवनद्वये शानादित्या रुद्राश्च एह्यन्ते सुइ किल्लिषा नि
 रस्तपापा इति यावत् २०

हाम्ना सामिकृतटीका ३

त्रैविद्या इति ऋग्यजुः सामलक्षणास्तिस्रो विद्या येषां ते त्रैविद्याः त्रिवि
 द्यापवत्रैविद्याः सार्थतद्वितः तिस्रो विद्या अर्थायन्ते जानन्तीति वा त्रै
 विद्यावेदत्रयोक्तकर्मपराउत्तर्यः वेदत्रयविहितैर्यज्ञैर्मामिष्टाममेव
 यज्ञं देवतातरमित्यजानन्तोपिवस्ततश्चादिश्रुत्वा मामेवेष्टा संश्रज्य
 यज्ञशेषं सोमं पिवन्तीति सोमपास्तेनैव स्तपापाः शोधितकल्मषाः सं
 तः स्वर्गतिं स्वर्गप्रतिगतिं ये प्रार्थयन्ते तेषाम्फलं यज्ञं सुरेन्द्रलोकं स्व
 र्गमासाद्य प्राप्य दिवि स्वर्गं दिवा भुजमान् देवानां भोगान् अश्नन्ति भुञ्ज

तदेव मवतानन्ति मां भुक्ता इत्यादि श्लोकद्वयेन
 क्षिप्रफलाशया देवतातरं यज्ञं यजन्तो मां प्रा
 प्यन्ति इत्यभक्तावर्तिताः
 मां प्राप्ता तस्मात्पापं
 इत्यादिना च भक्ता उक्ताः
 तत्रैकत्वेन दृष्टत्वेन वा ये
 परमेश्वरं न भजन्ति तेषां
 जन्ममृत्युप्रवाहो दुर्वारश्चा
 ह इति श्रुतिप्रमाणम्

श्री
गी टी
न

ने २०

पैशाचभाषटीका ४

त्रैविद्याः ऋग्यजुः सामविदाः सोमर्वैश्वसोमयाः सोमयाजिनः
श्रुतपापांस्तालितकल्मषाः यत्तैरग्निष्टोमादिभिरिष्टा आराध्य सर्ग
तिं सर्गलोकप्राप्तिं प्रार्थयन्ते तेषां प्राप्तिं तेऽप्यमासाद्य सुरेन्द्रलो
कमश्नन्ति भुजन्ते दिव्या देवभोगान् २०

रामानुजभाषटीका ५

निष्ठासैविद्या

त्रैविद्येति ते तत्रिंशद्भिर्यजुः सामरूपास्तिस्रो विद्यास्त्रिविद्या केवलं त्रि
विद्यास्त्रयी निष्ठा महात्मानः पूर्वोक्तप्रकारेण विमलवेदवेद्यं मामे
वत्तात्मानि मात्रमद्रुक्कारिणः कीर्तनादिना ज्ञानयत्नेन च मामेव प्रा
प्य सुपासते त्रैविद्यास्तु वेदप्रतिपाद्यं केवलं द्वादश्यागसोमं पितृवतः
श्रुतपापाः सर्गादिप्राप्तिविशेषिपापात् एतास्तेः केवलं द्वादश्यागसोमं पितृवतः
यानुसंहितैर्यज्ञैर्वस्तुतस्तद्वपमा मिष्टान्तावस्थितं सोमं पितृवतः सर्ग
तिं प्रार्थयन्ते तेषां प्राप्तिं तेऽप्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकं प्राप्य दिव्यान् भोगान् २० अश्नन्ति

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

नन्वेवं यदि वासयागादिनापि ब्रह्मा

२० मिः तस्यैष्टोमादिष्वपि किमन्योऽप्यजः शुभ्रपगमेभेदवादः वास्तुदेवपदेति चेत्कथं
नापवर्गस्तेऽस्य दृश्यं भुजते ॥१॥

परमार्थप्रपाटी ७

प्र

अथैकत्वेन दृश्यत्वेन वदन्त्या विस्तृतोऽस्य मित्यादिप्रकारेण येन भजं
ति तेषां जन्ममृत्युवाहोऽर्वाऽरुन्माह द्वाभ्यां त्रैविद्यामामिति ऋग्य
जुः सामलक्षणास्तिस्रो विद्यास्तासुकर्मफलप्रशंसनभागसैविद्यंत
दनुशतारसैविद्याः यत्तावदशेषीभूतं वल्लीरूपं सोमं पितृवतिते सोमयाः
श्रुतपापाः शोयितकल्मषाः संतौ मामिन्द्रादिदेवतारूपिणा इष्टाः
यिवाः सर्गतिं सर्गलोकप्राप्तिं प्रार्थयन्ते तेषां प्राप्तिं तेऽप्यमासाद्य सुरे
न्द्रलोकमासाद्य प्राप्य दिव्यं सर्गं दिव्यान् देवोपभोगान् भोगान् अश्न
न्ति भुजन्ते २०

वनमालीटीका ८

येनिः कामकर्मणा हरिना राधयंति किंतु सर्गाद्यर्थं काम्यकर्माणां एव
कुर्वन्ति तेतिडः त्वप्रवाहे संसारे पुनः पुनः पतन्तीत्याह त्रैविद्या इति द्वा

भ्यां ऋग्वेदयजुर्वेद सामवेदत्रयाहोत्राभ्यर्थवौशात्रप्रतिपत्तहेतवस्ति
 सोविद्यायेषांतेत्रिविद्याएव त्रैविद्यास्तिस्रोविद्यावदंतीति वेदत्रय
 विदोयातिकायसौरग्रिष्टोमादिभिर्मिंदियांतर्यामिणामिष्टातत्रमा
 मजानंतोपिवस्तुहमेतएजयिता अभिप्रुत्तत्तासोमेपिवंतीति सो
 मपाः संतस्तेनैवसोमपा तेनएतपापानिरस्तसर्गभोगबंधकपापाः
 सकामतयास्वर्गतिंशार्थयंते तेदिविसर्गलोकेप्रापंप्रापफलेस
 र्वोत्कृष्टंसुरेन्द्रलोकंशतक्रतोःस्थानमासाद्यप्राप्यदिव्यान्मनुष्यैरलभ्या
 न् देवभोगान् देवदेहोपभोगान् कामानश्नंति भुंजते २

कुसुमवैजयन्तीटीका ५

एवंमहात्मशास्त्राभिधेयानांभक्तिप्रधानानांज्ञानप्रधानानांचनिज
 भक्तानांइतिमुक्तैदानीमपितेषां विशेषेतापयितुं सकामानांसभ
 किहीनानामज्ञानांइतिमाह द्वाभ्यां त्रैविद्याइति त्रैविद्याः तिस्र
 णांविद्यानांसमाहारस्त्रिविधेयेऽपीयंतेविदंतिवातेत्रैविद्याः विद
 यीतेतदेदेतिसूत्रादणप्रत्ययः केवलंशक्ययजुःसामोक्तकर्मनि
 ष्ठाः नतत्रय्यक्तनिष्ठाः इत्यर्थः सोमपाः सोममिंद्रादिदेवयज्ञशेषंपि
 वंतीतितेतथा नतमयज्ञशेषंपिवंतः अतएवएतपापाः एतानि
 विभूतानींद्रादिलोकप्राप्तिविरोधिश्चाणिपापानिकलघाणिपेषां
 तेतयानतप्रणष्टमस्यासिविरोधिश्चापापाः संतोयेजनाः यज्ञैः केव
 लेंद्रादिदेवमतयानुसंहितैस्वयीविहितैर्ज्योतिष्टोमादिभिर्मामिष्टां
 द्रादयोदेवपत्नयः कृत्स्नात्मकाः कृत्स्नसंस्थादृष्ट्यकृत्स्नरूपकाः अ
 तः कृत्स्नरूपाः कृत्सायनसंस्थास्थितिप्रवृत्तिकाः कृत्सदनैस्वर्यकाः
 इत्यजानन्तोपि वस्तुतस्ततमदेषणावस्थितंमामाराध्यसर्गतिंसः
 फलंशार्थयंतेमदृष्टेभ्यश्चन्द्रादिभ्योयाचंतेतेजनाः प्रापंप्रापफोपार्जितं
 सुरेन्द्रलोकंसर्गतुमल्लोकं आसाद्यप्राप्यतत्रदिविसुरेन्द्रलोकेदिव्या
 न् दिविभवान् तत्रपिदेवभोगान् देवोचितान् तमदिंद्रादिदेवश्च
 पेणमयेवदत्ताभोगा नश्च निभुंजंतीत्यर्थः २

मधुसूदनीटीका ५

श्री
गी टी
न

अग्नेदयजुर्वेदसामवेदलक्षणहोत्राध्वर्यवौज्ञात्रप्रतिपत्तिहेतवः
तिस्रोविद्यायेषांते त्रिविद्यात्रिविद्याएवसार्थिकतद्वितेनत्रैविद्याः
तिस्रोविद्याविदंतीतिवा वेदत्रयविदोयातिकायत्रैःप्रिष्टोमादिभिः
क्रमेणसवनत्रयेवसुरुद्रादिससुरपिणामामीश्वरमिष्टातद्रूपेणमाम
जानंतोपिवस्तुमेनपूजयित्वाप्रभिषुमद्रवाचसोमंपिवंतीतिसोम
पाः संतःतेनैवसोमपातेनपूतपापाः निरस्तसर्गभोगप्रतिबंधकपा
पाःसकामतयासर्गतिंप्रार्थयते नतस्तत्सुखित्तानोत्पत्त्यादिकंतेदि
विस्वर्गलोकेषांपुण्यफलंसर्वोत्कृष्टंसरेंद्रलोकंशतक्रतोःस्या
नं आसादिव्यान् मनुष्यैरलभ्यान् देवभोगान् देवदेहोपभोग्यान्
कामानमंतिभुंजते २

सदानन्दीटीका ११

एकत्वेनष्टयत्वेनचद्वयेतित्रिधाजनाः निष्कामामंउपासीनाभगवं
तमथोदजं १ थीशुद्रातत्रवोथामिहाराच्यंतएवते येसकामाः
कथंचिन्नभगवंतमुपासते २ किंतुकाम्यानिकर्माण्यनुतिष्ठंतिस
कामतः तेसत्तत्तुभावेनतत्तत्तानपराशुखाः ३ पुनःपुनर्जगाम
सुप्रबंधेनैवसर्वदा संसारदुःखभाजःसुरित्पाहभगवान्स्वयं ४ ति
स्रोविद्याअगाद्यादिहोत्रादिज्ञानहेतवः संतियेषांत्रिविद्यास्तेत्रैवि
द्याःसार्थतद्वितान् ५ तिस्रोविद्याविदंतीतियातिकावाध्वर्यैःक्रमात्
अग्निष्टोमादिभिल्लोमावसायात्मानमीश्वरं ६ तथात्वेनाप्यजानंतःपू
जयित्वाहिवस्तुतः अभिषुमद्रवाचसोमंपिवंतीतिचसोमपाः ७ तेनै
वधस्तसर्गमिप्रतिबंधककल्मषाः सर्गतिंप्रार्थयंतेतेनथीशुदि
माकुलाः तेसपुण्यफलंप्राप्यलब्धास्यानंशतक्रतोः देवदेहोपभो
ग्यांसकामानमंतिनाकगान् ८।२

नीलकंठटीका १२

येपुनरुक्तेषुप्रकारेष्वप्यतमेनापिमांनभजेतेतेकेवलकर्मफलाकांग
तिंप्राप्नुवंतीतिष्टात्रैविद्याइति तिस्रः अग्नयजःसामरूपाःवि
द्यायेषांतेत्रिविद्याःतएवत्रैविद्याःसोमपाःसोमपायिनोयातिकाः

यत्तैर्मा मिष्टासर्गतिफलं प्रार्थयन्ते दिवान् अप्राकृतान् संकल्पमा
त्रोपनतान् ३: एवासंभिन्नान् २०

इदानीं भेदज्ञानेन क्रियमाणं आनेदीदीका १३ कर्मपरिमितिफलमित्युपदिशति ॥
त्रैविद्याः त्रैवर्णिकाः वेदत्रयविदो याज्ञियाः शूतपापाः क्रुतिविहित
निषेकादिसंस्कारसम्पत्त्या विगतपापाः सोमपा अर्था नित्यनैमि
ककर्मानुशायिनः मांश्च कृतज्ञानात् शक्रादिभूतियज्ञैः द्रव्यदेव
तादिभेदभिन्नेः वद्रभिर्जोतिष्टोमादिभिरिष्टासर्गतिप्रार्थयन्ते ते तैस्ते
र्यज्ञविशेषैस्तोस्तान् देवविशेषामजन्तो मामेकं विद्यतो मुखमजानन्तो
पिमामेव यजन्ते २०

इदानीं मपरदेवप्रकृत्याश्रितानां रामकंदीदीका १४ प्रकृषाणां प्रवृत्तिप्रतिपादयितुमाह ॥
तान् रहितक्रियामात्रोपदेशपर्यवसितायां अग्नयज्ञः सामलक्षणास्ति
सोविद्याप्रधीयन्ते विदन्ति वा त्रैविद्यामुख्यतया ब्राह्मणादयस्त्रैवर्णिकाः
शूतपापाश्च निषेकाच्छास्त्रविहितसंस्कारसंपन्नत्वाद्भुतकल्मषास्त
था निवृत्तपयोः कृत्वा चर्यायाश्च मनियमासन्तः सोमपानित्यनैमि
तिकसकर्मनुशाननिष्ठा इत्यर्थः तथा विधाः संतो देवतान्तरयजनवि
धिर्नैवैतैस्ते शोचोदितैर्यागविशेषैः सम्पत्तानां भावादविदन्तो
पिमामेवैष्ट्या पूजयित्वा सर्गतिं देवलोकप्राप्तिकामात्मानः संतः प्रार्थ
यन्त उपयाचन्ते यतस्तेर्यज्ञविधिभिस्तोस्तान् देवविशेषामजन्त इति वि
द्यतो मुखमेकं तस्मै मामेव यजन्ते केवलं संप्रति विद्याशम्पन्ननुष्टुपी
ताः परं मदीयं भावमविदन्तो भोगमात्रं यथादिक्रियाफलं मम मानाः
सर्गमभिकांक्षन्ति २१

लासिकी आसक्तदीका १५

+ तिस्रश्चक्षुःसमयज्जलक्षणा विद्याप्रधीयन्ते विदन्ति वा त्रैविद्यामुख्यत
या ब्राह्मणादयस्त्रैवर्णिका याज्ञिकामामीश्वरं सगुणं निर्गुणं वा इष्टुं सं
पूज्य सर्गतिं देवलोकप्राप्तिं प्रार्थयन्ते उपयाचन्ते कीदृशाः संतः सो
मपापक्षयं सोमं पिवन्तीति सोमपाः अतएव शूतपापा निरस्तसर्भो
गप्रतिबन्धकपापाः ते तथा विधादेहान्ते नृश्रितकर्मोपनतं पुण्यं पुण्य
फलरूपं सर्वं देवलोके सर्गलोकमासाद्य प्राप्स्यदिवि सर्गे दिवान्नुत्तमान्

+ इत्येतिष्ठा मतया भजमाना नो मोक्षरूपं फलमुक्ता ये ते वैभूतं सगुणं निर्गुणं तामामीश्वरं स
कामतया भजमाना लोकां जन्ममृत्युप्रवाहोडकीर इत्याह ॥

गी.
टी.
न.

बभोगानमन्तिभुञ्जते २.

पंचोलीटीका

ये पूर्वोक्ते निवृत्तिप्रकारैरेकत्वपृथक्कादिविज्ञानैः यज्ञैर्मीमुपासते
तथा विज्ञानं ते मामेव प्राप्नुवन्ति ये पुनरज्ञाः कामकामास्ते संसारमे
वानुवर्तन्ते इत्याह त्रैविद्या इति त्रयीयर्मकेवलं वैदिकं कर्मशास्त्रि
ताः त्रैविद्याः सोमपायिनः पूतपापाः शुद्धकिल्बिषाः ते नैव सोम।
पात्रेन शुद्धकिल्बिषाः यज्ञैरग्निष्टोमादिभिः सोमवस्त्रादिभूषेण इष्ट्वा
पूजयित्वा स्वर्गगमनं प्रतियेषां प्रार्थयन्ते ते पुण्यपुण्यफलं सुरैर्इलो
कं शतक्रतोः स्थानं आसाद्य संप्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्या न प्राकृता भो
गान् अश्नन्ति भुञ्जते २.

रघुवीरसमिद्धेयिनी

यवं स्वविभूतिं प्रावयित्वा तदज्ञानां प्रवृत्तिं सफलामाह त्रैविद्या
इति ह्यभ्यां अथवा ननु यदि त्वमेवैकेषां मोक्षदोषरेषां संसारदश्च
तथैव प्रशस्ता प्रशस्ता देतुं शसिततव विषमदृष्टेः कीदृशां
पारमेश्वर्यमित्यर्जुनाभिप्रायमाशंस्य स्वकर्मानुसारेण तादृशो
षण्णतयावतेषां तादृशी गतिरित्यभिप्रायवानाह त्रैविद्या इति ह्य
भ्यां तिस्रो विद्याः कृत्स्ना मय जुलंक्षणा विदं त्यथीयते वायेते त्रैवि
द्यास्त्रिवेद्यिकादिनां सैवर्णिका ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्च सोमपाः
सोमं यज्ञेष्वपि वृत्तीति अनुष्ठिताग्निहोत्रादियज्ञाश्चिष्टाश्चिन इति
यावत् अतएव च पूतपापा जन्मांतरार्जितपापराहितानि वेका
दिसंस्कारसंपन्नत्वाद्गतकल्मषावा तथा विधाः संतश्च ते यज्ञैरस्य
मेधादिभिर्मोक्षमेष्वरमिष्टास्वर्गतिं स्वर्गदिलोकप्राप्तिं प्रार्थयं
ते भिलषन्ति तदभिलाषेणैव तास्तान्यज्ञानां चरन्तीति भावः ते च
पुण्यपुण्यप्राप्य सुरैर्इलोकं शतक्रतोर्धामासाद्य दिवि पुनर्लोके दे
वानां भोगान् अश्नन्ति भुञ्जते २. ॥

मधुभाष्य

त्रैविद्या इत्यादिना अनन्याः अन्यद्विंशतिषु तथाहि
गोतमखिलेषु सर्वपरित्यज्य मनोगतं यद्विना देवं केश
वं शुद्धमायं यैर्विजयंती दत्तमेव धीरा अनन्यास्ते देवमेवा
विशंतीति कामं कालेन मदतापकांतिता समाहितैः
प्राकोदृष्टं स भगवान्प्रभासं दृष्ट्वा मंडल इति च मोक्षय
मे नियमं भितः सर्वतो युक्तानां तर्ह्येकं तुरित्याद्यस्य
मित्यत आह २॥

334636

[The page contains several lines of extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]

✓ 100

भाषा अनुवाद

मूढ मेरा अनादर करते औ महात्मा मेरी भजन करते ऐसे पूर्व
मे भक्त अभक्त के लक्षण कहि के अब मूढों का जन्म मृत्यु
रूप संसार प्रवाह दुर्निवार है यह दो श्लोकसे कहते हैं कि जो
मनुष्य ऋक् यजुः साम वेद पढ़ते वे त्रैविद्य अर्थात् वेदोक्त
कर्म परायण यज्ञ के द्वारा सर्व रूप जो मैं मेरी ही रक्षा करि
औ सोमलताका रस पीकर शतपाप होय सेव्यासे स्वर्गलोक
को जाते और पुण्य फल रूप स्वर्ग प्राप्त होय वहां के उत्तम
देवभोग्य वस्तुओं का भोग करते हैं २

चौपई

विद्यात्रयप्राधिकारी जो दे पान करें यज्ञशेषदिको दे यज्ञ क
र पापक्षीण भय जोई सागत स्वर्ग गति को साई सो पुन पु
ण्यलोक को पाय इंद्र भवन सुंदर सो भाय भोगत दिव्य त
हां सो भोगा जो दिवि देवन के दे योगा २०॥

तेते भुक्ता स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे प्राप्ते मर्त्यलोकं
विशंति एवं त्रयीधर्मं मनुप्रपन्ना गतागते काम
कामा लभन्ते २१

शाङ्खभाष्य १

तेतमिति तेते भुक्ता स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे प्राप्ते
मर्त्यलोकमिमं विशन्त्या विशन्ति एवं हि यथोक्तेन प्रकारेण त्रयी
धर्मं केवलं वैदिकं कर्मानु प्रपन्नास्ते गतागते गतञ्चागतञ्च
गतागते गमनागमनं कामकामाः कामं कामयन्त इति कामका
माः लभन्ते गतागतमेव नत स्वातन्त्र्यं कुचिलभन्त इत्यर्थः २१

ग्रानन्दगिरिकृतटीका २

तर्हि स्वर्गप्राप्तेरपि भगवत्प्राप्तित्वत्प्राप्त्याशङ्काह ते तमिति
प्रापं स्वर्गप्राप्तिहेताविति यावत् प्रसिद्धोर्थादिशब्दः त्रयाणां क्षी
त्रादीनां वेदत्रयविहितानां धर्माणां समाहारसिद्धिर्धर्मं तदेव त्रैय
धर्मं तदनु प्रपन्नास्तदनुगता इति यावत् कामकामानां गमनागमन
द्वारा कामितत्फलमिच्छेदित्वमेव चेष्टितमिच्छाशङ्काह गतेति २१

सामिकृतटीका ३

ततश्चेतेतमिति ते स्वर्गकामास्तं प्रार्थितं विपुलं स्वर्गलोकं तत्सर्वं भुक्ता
भोगप्रापके प्राप्ते क्षीणे सति मर्त्यलोकं प्रविशन्ति पुनरपि एवं वेदत्र
याविहितं धर्ममनुसृताः कामकामाभोगान् कामयमाना याताया
तं लभन्ते २१

पेशाचभाष्यटीका ४

तेतमिति ते स्वर्गिणः विशालं विस्तीर्णं क्षीणे प्राप्ते मर्त्यलोकं विशं
ति एवं यथोक्तेन प्रकारेण त्रयीधर्मं मनुप्रपन्नास्मावेदोक्तधर्ममनुप्र
पन्ना प्राप्तिताः गतागते गमनागमनं विषयात्कामान् कामयन्त इति
कामं लभन्ते प्राप्नुवन्ति २१

रामानुजभाष्यटीका ५

श्री
गी टी
न

नन्तेति विद्यालं सर्गलोकं भुक्ता दनुभवहेतुभूते प्रापेत्तीतो पुनरपि
मर्मलोकं विशंति एवं त्रयंतसिद्धतानविभूताः काम्यसर्गदिकामाः के
वलं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागते लभंते अस्मिन्सर्गदीननुभूयाच्च
पुनः पुनरावर्तते इत्यर्थः

शुभिनवगुप्तकृतटीका ६

एवमित्येवमेव यमं तेन याचितुं नान्यथा नित्यकर्मनिजसत्त्वं
उपलभ्यते तन्मार्गं दिगात्रेणैव कलेनाचक्षिंते इत्येवैवं पुनरावर्तको
धर्मः एवमेव गतागते लभंते ननु यागस्य पुनरावृत्तिप्रसवधर्मस्य भावः

२१

परमार्थप्रपाटीटीका ७

ततः किं भवतीत्याह तेनमिति तेन मुक्तप्रकारेण सर्गलोकं विष्णुं लं
स्थलफलदं भुक्ता प्रापेत्तीतो सति मर्मलोकं विशंति देवदेहेत्यक्ता पु
नर्लिङ्गदेहेन गर्भं प्रविशंति एवमनुना प्रकारेण त्रयीधर्मत्रयादर्शितं
फलप्रशंसनत्रयं धर्मश्रुतलक्ष्मीकृतप्रवृत्ताः यातिकाः कामाव विषयान्
कामयंते ते कामकामाः संतः गतागते यातायाते लभंते अतिरपि प्रा
तपया आत्मानमेव लोकमुपासीत सय आत्मानमेव लोकमुपास्तेन हा
स्य कर्म लीयतेऽस्मात्तेवात्मनो यद्यकामयते तत्सृजत इति भाष्यं अमु
देवतोपासनयानस्य फलं प्राप्यत इति पूर्वमुक्तं तस्मादात्मानमेव लोकं
लोके प्राप्यते सर्वमनेनेति लोकसमेवात्मानमेवोपासीतनामं सयः
आत्मानमुपास्तेतस्य इति निश्चयेन कर्मन लीयते भोगेनोपलीरणं न भ
वति किंतु ज्ञानमुत्पाद्य मोक्षं प्रापयति अथ सविषयसुखापेक्षेतर्हित
दयात्मन एव प्राप्यत इत्याह अस्मादिति अस्मादात्मनः सकाशाद्यद्यत्का
मयते तत्सृजते सिद्धादिकमुत्पादयति किं पुनरस्य तडकं दिव्याणि
कास यत्संयतं इति सितयमनुना संयतो लभते समोपासनयातये
वच फलं प्राप्य स राजादिवत् आयासे सदृशे पितृफलदे मार्गे प्रवृत्तिः
कथं मायावैभवमेतदेव तदिदं भक्ताहरेर्वार्यते २१

वनमालीटीका ६

तेसकामास्तैकाम्येनप्राप्तेनप्राप्तंविशालंविस्तीर्णंस्वर्गलोकंभुक्ता
नङ्गो गजनकेप्राप्तेदीप्तोसति तदेहनाशात्सुनर्देहग्रहणायमर्त्यलोकं
विशंति पुनर्गर्भवासादियातनां अनुभवन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥
त्रयमर्थमत्रयार्हं ज्योतिष्टोमादिकं काम्यं कर्मत्रयीथर्ममिति पाठे
त्रयवेदत्रयेण प्रतिपादितं थर्ममिति सपकार्यः अनुप्रपन्नाः अनादौ संसा
रे श्वप्रतिपत्त्यपेक्षया ननु शब्दः श्वप्रतिपत्त्यनंतरं मनुष्यलोकमागत्य पु
नः प्रपन्ति पन्नाः कामकामादियान्भोगान् कामयमानाः एवं गता ग
तं कर्म कृत्वा स्वर्गं याति ततश्चागत्य पुनः कर्म कुर्वन्तीत्येवं गर्भवासादि
यातनां प्रवाहमनवरतं लभन्तीति भावः ॥ २१ ॥

कसमवेजयतीटीका ६

ननु यद्येवं तर्हि तेषां काहानिरित्याशंकायां मत्प्राप्ताभावेन संसारनि
वृत्त्यभावात् तेषां महती हानिः स्यादित्याह ते तं भुङ्क्ते तिते त्रैविद्याः सका
माः पुरुषाः तं प्रार्थितं विशालं विपुलं स्वर्गलोकं भुक्ता विभुजस्वर्गसत्त्वा
नुभवहेतुभूते प्राप्ते दीप्तो भोगेण तस्मिन् प्राप्ते सति पुनरपि
मर्त्यलोके जन्ममरणदिविकारपुनः मनुष्यलोकं विशंति पंचाशिवि
द्योक्तरीत्या भुवि ब्राह्मणादिजन्मानि लभन्तीत्यर्थः एवमुक्तप्रका
रेण त्रयीथर्मं शृण्वन् ज्ञासामभिर्विहितं थर्ममनुः प्रपन्ना अनुतिष्ठन्तः
कामकामाः स्वर्गादिभोगेच्छवः गता गतं याता यातं लभन्तीत्येवं संसृतिं प्रा
प्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ततः किमनिष्टमिति तदाह ॥ मधुसूदनीटीका ६ ॥

तेसकामाः तं काम्येन प्राप्तेन प्राप्ते विशालं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं भुक्ता
नङ्गो गजनके प्राप्ते दीप्तो सति तदेहनाशात् सुनर्देहग्रहणाय मर्त्यलोकं
विशंति पुनर्गर्भवासादियातनां अनुभवन्तीत्यर्थः पुनः पुनरेवं उक्तप्र
कारेण हि प्रसिद्धार्थः त्रैथर्म्यं होत्रार्थवोद्गात्रार्थमत्रयार्हं ज्योतिष्टोमा
दिकं काम्यं कर्मत्रयीथर्ममिति पाठे पित्रय्यावेदत्रयेण प्रतिपादितं थ
र्ममिति सपकार्यः अनुप्रपन्नाः अनादौ संसारे श्वप्रतिपत्त्यपेक्षया ननु

श्री
गी टी
न

उशावः पूर्वप्रतिपत्त्यनंतरं मनुष्यलोकमागत्य पुनः प्रतिपन्नाः काम
कामाः दिवान् भोगान् कामयमाना एवं गतागतं लभंते कर्म कृत्वा
सर्गं याति तत आगत्य पुनः कर्म कुर्वन्तीत्येवं गर्भवासनादियातना
प्रवाहस्तेषामनिशमनुवर्तत इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

सदानंदीटीका ११

विस्तीर्णसर्गलोकं ते भुक्त्वा भोगादिना समाभेनैव भोगेन दीप्ते
पुण्ये सतीष्टे १ तदेहनाशतो भूयो देहग्रहाण सिद्धये पुनर्गर्भवि
वासादियातनौ को विशंति च २ एवं ते वैदिकं कर्म ज्योतिषो मादिकं
पुनः कृत्वा तेन पुनः सर्गं मर्त्यलोकं पुनश्चेत ३ इत्यंगतागतं भो
गकायुकास्ते निरंतरं लभंते संसृतौ इत्यं लभंते नैव तिर्हति ४ ॥ ११ ॥

नीलकंठीटीका ११

त्रयीवेदत्रयी तस्यामुक्तं धर्मत्रयी धर्मकाम्ययज्ञं कामकामाः वि
षयकायुकाः गतागतं यातायातं सातत्येन लभंते तथा च श्रुतिः
सुवाह्येते अष्टादशसंज्ञा अष्टादशोक्तमवश्यं येषु कर्म एतच्छ्रेयो
येभिर्न दंति मृदाजगत्सु ते पुनरेवापियंतीति अष्टादशषोडशार्ति
जः यजमानः पत्नीचेति १ ॥

परत्वे ज्ञानेन शार्धनायां विशेषमाह ॥ आनंदीटीका १३

एवमनेन प्रकारेण भेदज्ञानात्फलकामतया त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना ग
तागतं लभंते मर्थः ॥ १२ ॥

रामकंठीटीका १४

ते तथा विधासं विद्यादेहांते सकर्मोपनतं सर्गलोकं विशालं विपुलं
देवलोकं गतातृता भोगान्मुक्तोपसेव्यसकर्मोपार्जिते पुण्ये तदनु
रूपकालातिवाहनात्तीर्णं गते मर्त्यलोकं कर्मभूमि मिमांसकर्म
नु रूपजातिविशेषाश्रयणेन विशंति प्रतिपद्यंते एवमनेन क्रमेण
त्रयीधर्मवेदोक्तं संसमाचारमनुप्रपन्नाः समाश्रिताः संतः कामका
माः सर्गादिभोगाभिकांक्षिणश्चातुर्वर्णिका अपि गतागतं गतं स
र्गादिभूमौ गमनं आगतं ततो भूयः कर्मभूमावागमनं लभंते प्राप्नुवं

निसंसारवंथभागिनः पुनः पुनर्भवन्तीत्यर्थः

लासिकी व्यासहस्तटीका २१

लासिकी व्यासहस्तटीका १५

ततश्च ते सकामास्तं प्रार्थितं विस्तीर्णं स्वर्गलोकं भुक्ता तत्स्वप्नमनुभूय तद्गो
गजनके सुकृते तदनुश्रवणकालातिवाहनात्स्तीर्णो सति मर्त्यलोकं ग
र्भवासादिदुःखाश्रयं कर्मभूमिं सकर्मशेषानुश्रवजातिविशेषाश्रय
णो न विशन्ति प्रतिपद्यन्ते एवमनेन क्रमेण त्रयीधर्मवैदिकं संसृमा
चारमनुप्रपन्नाः समाश्रिताः संतः कामकामाः स्वर्गादिभोगान्कामय
मानाश्चातुर्वर्णिका गता गते स्वर्गादौ गमनं भूयस्ततः कर्मभूमावाग
मनं लभन्ते न तनुत्तममविनाशिनं मोक्षानन्दम् तदुक्तं कृत्वा एव
जनाः कृत्वेह कर्माणि सखडः खानि भुञ्जते पराजानानो देवियान्
यान्ति पुनः पुनरिति

निसंसारवंथभागिनः पुनः पुनर्भवन्तीत्यर्थः २१

२१

पंचोलीटीका

किंच ते तमिति ते सोमपाः तं विशालं स्वर्गलोकं भुक्ता दीर्णो पु
ण्यमर्त्यलोकं विशन्ति एवं उक्तप्रकारेण त्रयीधर्मकेवलं वैदिकं क
र्म अनुप्रपन्ना आश्रिताः कामान्कामयत इति कामकामाः गता ग
तं गमना गमनं लभन्ते न तत्स्वातंत्र्यं मोक्षं लभन्ते इत्यर्थः २१

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

ते च तं विशालं विपुलं स्वर्गलोकं भुक्ता पुण्येन निमित्तभूते यज्ञा
चरणदिश्येयधर्मदीर्णो फलभोगादिके सति मर्त्यलोकं विशन्ति
भूमौ जन्मांतरार्जितबलवत्तरकर्मविशेषानुसारेण तांतां यो नि
प्रपद्यन्ते एवं यथोक्तेन प्रकारेण त्रयीधर्मवैदिकं त्रयीप्रतिपादितं य
ज्ञादिदृश्यमेव संसृमाचारमनुप्रपन्नाः समाश्रिताः कामकामाः
स्वर्गादिभोगाभिलाषिणा गता गते स्वर्गादिप्राप्तिं ततो भूयः कर्म

भूमावैवतरणं च पुनः पुनर्लभं तेन पुनर्विश्रान्तिमिति भावः य
 हा वैविधावेदत्रयीप्रतिपादितकर्माधिकारिणो हि जाग्रदवस्था
 यस्याश्च प्रकृतत्वादेवित्याश्च क्षत्रियास्तदुक्तयो ब्राह्मणा वा
 तत्र भीष्मादयो ब्रह्मचारिणः दाशरथिधनेन वा दयो वानप्रस्थ
 वृत्तयः उर्योधनपांडवा दयश्च बहवो दृष्टाः यत्ते च मुख्याः क्षत्रि
 याः प्रसत्यामभार्गवरामदेण कृपा दयश्च क्षत्रियवृत्तयो ब्राह्मणा
 उदाहरणीयाः यत्ते सर्वे च यज्ञे सत्तुर्थाध्यायप्रतिपादितलक्षणौ
 देवादिप्रकारभिन्नेरनेकविधैर्गुह्यज्ञैर्मा परमेश्वरमिष्टासं
 ज्यतोषयित्वेतियावत् परमेश्वरचोदितमेतत्समरकर्मतत्प्रीतिः
 पूर्वकं स्वर्गादभिमतार्थकमेवास्त्विति संकल्पेनानुष्ठीयमानत्वा
 त्सात्संतोषोत्पत्तिरिति ध्येयं ततो न तत्र सोमं यज्ञोषं गुह्यज्ञा
 वशिष्टं परकीयं स्वकीयं वाराज्यादिकं पिवंत्य म्रति उपभुजते
 पातिपालयंति वा ये ते तादृशाः अतएव परमेश्वरप्रीतानकाम
 नयानुष्ठानादेव सत्तया पापुरुषि त्पुत्रादिदिंसा जन्यया परदि
 ताः संतः स्वर्गतिं यज्ञफलभूते मत्सायुज्यमनादृत्य स्वर्गादिलो
 कं प्रार्थयंते भिलषंति स्वर्गादिलोकप्राप्तिमेव संकल्प्य पुद्गादिक
 र्माचरेतीत्यर्थः ते पुण्यमित्यादि पूर्वपासमाने अत्र च वैश्यानां गु
 ष्ठेन धिकाराद्वा स्मरणक्षत्रियावेव वैविध्यशब्देन व्याख्यातो तत्र
 क्षत्रियस्य मुख्या इति पुद्गं ब्राह्मणस्य गोरणी वैश्यानां तु निषि
 द्वैव पूर्वपूर्वका मेवोत्तरोत्तरसंबन्धि हस्तिप्रतिगोरणोऽधिकारः
 न पुनरुत्तरोत्तरनामपि पूर्वपूर्वा प्रतिवर्ती सांकर्यमिव थसं
 कर्ष्यदितत् एतदंतेन च ग्रंथेन सविभूतिकं ज्ञानं प्रतिपादितं

२१॥

मधुभाष्य

२१॥

भाषा अनुवाद

फेरि तेई स्वर्ग कामी मनुष्य अपना इष्ट विपुल स्वर्ग सब भोग
करिके जब पुण्य क्षीण भई तब फेरि मर्त्य लोकमें आवत हैं
आयकैं फेरि वही वेद त्रयी विहित धर्म कर्म करिके भोग
कामना कारी लोग गमना गमन मात्र लाभ किया करते हैं
अर्थात् कभी नीचे आते औ कभी उपर जाते रहते हैं २८ ।

चौपई

सो तिरस्वर्गलोकहुं भोगी अतिविशालकहें निहलोगी
ते पुनः पुण्य क्षीण भय जाई मनुष्य लोकहुं आय वषाई
येसैं वेद तीन का जाई धर्महुं जो अनुवर्तै काई भोग गता
गत रूपदिजेहें तिर अभिलाषी जन सो लेहें २९ ॥

४९

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
विष्णु उवाच ॥ अहं ब्रह्मा ह्यहं विश्वं ह्यहं भूतं ह्यहं भवः ॥
अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः ॥
अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः ॥
अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः ॥
अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः ॥

ॐ नमो

विष्णु उवाच ॥ अहं ब्रह्मा ह्यहं विश्वं ह्यहं भूतं ह्यहं भवः ॥
अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः ॥
अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः ॥
अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः ॥
अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः अहं भवः ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नि
त्याभिपुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं २२

शाङ्ख्यभाष्यटीका १

ये पुनः निष्कामाः सम्पदार्थिनः अनन्या इति अनन्या एव गृह्यताः
परं देवं नारायणं आत्मत्वेन गताः सन्तश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः स
म्प्राप्तिनः पर्युपासते तेषां परमार्थदर्शिनो नित्याभिपुक्तानो स
न्तश्चाभियोगिनां योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापने क्षेमस्तद्वत्तया
तदुभयं वहामि प्रापयाम्यहं ज्ञानी तस्मैव मे मतं सच मम प्रियो
यस्मान्मस्मान्ते ममात्मभूताः प्रियाच्चेति नन्वेवामपि भक्तानो योग
क्षेमं वहसेव भगवान् सत्यमेवं वहसेव किन्त्वयं विशेषोऽमेमे
ये भक्तास्ते सात्त्वार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते अनन्यदर्शिनस्त
न्नात्त्वार्थं योगक्षेममीहन्ते न हिते जीविते मरणे चात्मनो यत्किं कु
र्वन्ति केवलमेव भगवच्छरणोऽस्ते अतो भगवानेव तेषां योग
क्षेमं वहतीति २२

अनन्यगिरिकृतटीका २

फलमनभिसन्धाय तस्मैवाश्रयतां सम्पददर्शननिष्ठानाममन्त
निष्कामानां कथं योगक्षेमं स्यातामित्याशङ्कार ये पुनरिति ते
षां योगक्षेमं वहामीत्युत्तरत्र सम्बन्धः येभ्यो न्योन विद्यत इति बु
द्धिमाश्रित्याह अष्टयमिति कार्यस्येव कारणो कर्मतादात्म्यं याव
त्तयति परमिति अहमेव वासुदेवः सर्वात्मानमतोऽत्यन्त किञ्चिदस्ती
ति तात्वा तमेव प्रत्यक्षं सदा ध्यायन्त इत्याह चिन्तयन्त इति शङ्क
तान् यावत् सत्त्वातधिकारिणो निर्दिशति सम्प्राप्तिन इति पर्यु
पासते परितः सर्वतोऽनवाच्छिन्नतया पश्यन्तीत्यर्थः नित्याभिपु
क्तानां नित्यमनवरतमादेरेण ध्याते याष्टतानामित्याह सततेति
योगश्च क्षेमञ्च योगक्षेमं तत्रापनरुक्तमर्थमाह योग इति किमर्थं
परमार्थदर्शिनो योगक्षेमं वहामीत्यशङ्कार ज्ञानीति अतस्तेषां
योगक्षेमं वहामि इति सम्बन्धः सम्पददर्शननिष्ठानामिव योगक्षे

श्री
गी टी
न

मं वहति भगवानिति विशेषणमन्यमानः शङ्कते नन्विति अन्ये
षामपि भक्तानां भगवान् योगक्षेमं वहतीत्येतदङ्गीकरोति सम्यग्
ति तर्हि भक्तेषु तानिषु च विशेषो नास्तीति एतत् किं निति तत्र
विशेषं प्रतिज्ञाय विवृणोति अयमित्यादिना योगक्षेममुद्दिश्य
स्यमोहने चेशं कुर्वन्तीति यावत् आत्मविदो सार्वयोगक्षेममुद्दि
श्य चेशभावं स्पष्टयति नहीति अग्निरपेक्षाकामानामित्येतत् ता
निनां तर्हि सर्वज्ञास्येत्याशङ्काह केवलमिति तेषां तदेकशरण
त्वे फलितमाह अत इति इति शब्दो विशेषशब्देन सम्व्यथते २२

स्वामिकृतटीका ३

मद्रक्षास्तमत्प्रसादेन कृतार्था भवन्तीत्याह अनन्यानास्ति मद्यतिरेके
णान्यत् काम्येषां ते तथा भूता ये जना मां चिंतयन्तः सेवन्ते तेषां नित्या
भियुक्तानां सर्वदा मदेकनिशानां योगं धनादिलाभं दौर्मेचनत् पालनं
मोक्षाद्यं च तैरप्रार्थितमप्यहमेव वहामि प्रापयामि २२

पेशाचभाषटीका ४

अनन्या इति न विद्यते मत्तरेष्वगदम्य उपास्यो येषां ते अनन्याः चिंतयन्तः
येनराः पर्युपासन्ते तेषां मयी श्वरे नित्याभियुक्तानां योगक्षेममभ्ययो
गक्षेमं वहामि विभर्म्महं २२

महात्मानस्तनिरतिशय रूपम् रामाञ्जनाभाषटीका ५ चिंतनं कृत्यामा मनवधिकानि श
याने दप्राप्य न पुनरावर्तते इति तेषां विशेषं दर्शयति ॥

अनन्य इति अनन्याः अनन्यप्रयोजनामचिंतनेन विना आत्मधारणाभा
वात् मच्चिंतनैकप्रयोजनामां चिंतयन्तो महात्मानो जनाः पर्युपासन्ते
सर्वकल्याणगुणान्विते सर्वविभूतिपुङ्गवाः परित उपासन्ते तेषां नित्या
भियुक्तानां मयि नित्याभियोगं कालमाणातामहं मत्प्रामिलक्षणयो
गं अमुनरावृत्तिलक्षणं दौर्मेचनं वहामि २२

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

मनन्याप्रविद्यमानमन्य
त्वरूपप्रतिष्ठा लाभपति

महातिरिक्तं कामनीयं फलं येषामिति योगो प्रतिष्ठितमत्तत्त्वहृत्पलाभः दौर्मेचाप्रभगव
रत्ना येन योगप्रवृत्तशुकापिन भवेदित्यर्थः २२ ॥

परमार्थप्रपाटीटीका ७

एवं तद्देवतोपासकानां प्रयासवैपर्य्ययुक्तास्त्वोपासकानां सत्त्वोपा
प्राप्तिं दर्शयति अनन्या इति न विद्यते मतोऽन्यदेवतां तरेषां ते अ

तस्याः संतोये जनाश्चित्तयंतः केवलं सन्तो न तद्व्यपकायकेशंकु
र्वाणाः मासुपासते तेषां नित्यं निरंतरं अपि युक्तानां अभितो मयोगमि
च्छतां अहं योगक्षेमं वहामि अभ्यासादियोगे क्रियमाणे निर्विघ्नतया
समापनं क्षेमं निर्वहामि २२

वनमालीटीका ८

निःकामानां सभक्तानां सैकशरणीयत्वमाह अनन्यार्तिनामोम
द्यतिरिक्तो भीष्टतया चिंतनीयो येषां ते नमो भगवत्वासुदेवो नंतु
णालयोस्माकं सा भिरुहिरिष्टदेवैतद्विभं देवताधिकं मेहिका सुमिक
भोगप्रदं सर्वहर्यथीनमिति निश्चित्य मां चिंतयंतः पशुपासते विजानीय
प्रमयानं तीरेतस जातीयमदाकारमनोवृत्तिप्रवाहमतिशंकुर्वेति तेषां
मदर्थं यत्नं सर्वाहो हानां नित्याभियुक्तानां नित्यमनवरतमादरेण म
द्याने द्याएतानां देहयात्रा माचार्यमप्यप्रयत्नमानानां योगक्षेमं चाल
क्षुसलाभं लब्धयश्चरत्तां च देहस्थिर्ययोगक्षेममकामयमाना ना
मप्यहं सर्वेश्वरो वहामि यद्यपि सर्वेषामपि योगक्षेमं वहति हरिर्विश्वे
भरतात्रयाप्येषां प्रयत्नमुत्पाद्यततश्चारात्तादृशभक्तसत्तदर्थं प्रय
त्नमनुयाद्य वहतीति विशेषः २२

कुसुमवेजयन्तीटीका ९

यथा देवांतरोपासकाः नेत्याह अनन्यार्ति मे महात्मानो जना मे भक्ताः
अनन्याः मदस्य देवभावसाधनफलसम्बन्धादिरहिताः संचिंतनं विना
क्षणमप्यात्मधारणमलभमानाः संचिंतनैकप्रयोजनाये महात्मानो ज
ना मदन्त्यभक्ताः मां सर्वोपायोपेयसम्बन्धादिरूपं सर्वान्ते सर्वेश्वरं
चिंतयन्तो ध्यायन्तस्सन्तः पशुपासते परितः साभाविका चिंतयन्तं मे
गलपुण्यशक्ताया अयतया अनेता दुतविचित्रलीलामृता अयतया
अनेता सौख्येयदियविभूत्या अयतया चोपासते भजंति नित्याभियुक्ता
नां नित्यं सर्वदेवाभियुक्तानां मत्संयोगमिच्छतां संचिंतनेन विस्मृत
देहगेहादियात्राणां मदर्पितात्मात्मीयादिभाराणां तेषां महात्मानां
योगक्षेमं मत्प्रामिलक्षणां योगमपनराहृति लक्षणां क्षेमं चाहं वहामि

श्री
जी टी
न

सकीयं परमेश्वरत्वापके साभाविकं स्वातन्त्र्यं गुणशक्तादिकं च सर्वं
विष्णुस्य तद्गुणवशीभूतः सन्नहमेव तत्कार्यं करोमि नायैर्देवादिभिः
कारयामीत्यर्थः करोमीत्युक्तावहामीत्युक्ते स्वयमाशयः ममैवेदं
हंमैवेदं धनंममैवेदं पशुपत्नादिकं ममैवेयं स्त्रीममैवायं पुत्रोपयेता
नन्तोदकादिनाहमेव न पालयामित्येते मदर्थी न स्थितिप्रवृत्तिकाः म
रिषंतेवनजीविष्यन्तीत्येवं सास्मीयत्वाभिमानेन सपोष्यत्वाद्यभिनिवे
शस्तेहादिनाच यथा कुटुम्बीगृहस्वामी प्राणान्तकेनाप्यमत्र कष्टं ये
णमलेन गृहादीनां पालनादि रूपं भारं वहति तथा मदर्थिता सोपादि
भाराणां मत्सत्त्वेनैवात्मसत्त्वेच्छुनो मदर्थमेव त्यक्तलौकिकथर्मकर्म
दिकानां मदकेचित्तनरत्नानां तेषामहात्मनो लौकिकवेदिकयावहा
रिकपारमार्थिकादिकार्यरूपं भारमहमेव वहामिममैवेतेत्यतिरिक्त
मस्य न जानंति मदस्यः कपतान् रक्षिष्यन्तीत्येवं तेषु ममत्वाभिमानेन स
रसितत्वाभिनिवेशेन च भगवता वहामीत्युक्तमिति २२

निष्कामाग्रनन्दशिन मधुसूदनीटीका १०

ल- अथोभेददृष्टिविषयो न विद्यते येषां तेऽनन्या सर्वा दैतदर्शिनः सर्वभोग
निष्पन्ना अहमेव भगवान्वासुदेवः सर्वात्मानमद्यतिरिक्तं किंचिदस्ती
तिज्ञात्वा तमेव प्रसंचे सदा चिंतयेतो माना रायणमात्मत्वेन ये जनाः साध
नचतष्टयसंपन्नाः सत्यासिनः परिसर्वतो न वद्विमतया पश्यन्ति ते मद
नस्य तथा कृतकृत्या एवेति शेषः अद्वैतदर्शननिष्ठानामस्य तन्निष्कामा
नां तेषां स्वयमप्रयत्नमानानां कथं योगक्षेमौ स्यातामित्यत आह तेषां नि
त्याभिपुक्तानां नित्यमनवरतमाथरेण ध्यानेन व्यापृतानां देहयात्राया
र्थमप्यप्रयत्नमानानां योगक्षेमं च अलब्धसत्ताभं लब्धस्य परिरक्षणं
च शरीरस्थित्यर्थं योगक्षेममकामयमानानामपि वहामि प्रापयाम्यहं
सर्वेश्वरः प्रियो हि तानि नोत्तर्यमहं स च मम प्रियः उदारो सर्वपदैते
तानीत्यात्मैव मे मतमिति सुक्तं यद्यपि सर्वेषामपि योगक्षेमं वहति भ
गवान् तथाप्येषां प्रयत्नमुपाद्यतद्वागवहति तानि न तदर्थं प्रय
त्नमनुसाद्य वहतीति विशेषः

इत्येतत्सामावात् तया च देवतांतरमात्मपि जने वमजंतुति
कति विशेषः स्यात् तेन गतागते कानकात्वावसुहृदित्यादिभ्यः
संभवे अनुन्याश्रित्येतोमोतकृतकृत्या इति कथ्यते तत्राह २१

सदानदीदीका ११
इत्थं सकामताडः खं विचार्या गमयुक्तिभिः निष्कामाः संत उक्लृष्टा मां
भजंतीति कथ्यते १ भेददुर्गोचरो येषां नास्ति ते भोगनिस्पृहाः अहं
मेवास्मि भगवान्वासुदेवो विलात्मकः २ ममः किंचित्पृथग्ज्ञास्तीत्येवं
प्रसंचमदयं तात्वात्मत्वेन मां विसृज्य चिंतयंतो निरंतरं ३ ये जनाः शान्ति
दायादिसंपन्नाः सर्वतो धिया पश्यन्ति मदभेदेन कृतकृत्यास्तपवहि
४ अद्वैततत्त्वनिष्ठानां निष्कामानां तदात्मनां तेषामयतमानानां यो
गक्षेमो कथं सयं ५ स्यातामि त्यत्र भगवानाह योगविदंगतिः आ
दरेण सदा ध्यानेन शृणुतां महात्मनां ६ तेषामनिच्छतां योगक्षेमं सं
प्रापयाम्यहं सर्वेषां यद्यपीशो यं योगक्षेमं वहत्यपि ७ तथापि यत्न
मुपायतद्द्वारा वहतीश्वरः अयेषां ज्ञानिनां तीशो नृत्पाये खं कृती स
यं ८ वहतीति विशेषोक्तिज्ञानीत्यामेति वाक्यतः ९। २२

नीलकंठीदीका १२
एवं कर्मिणामावृत्तिफलं चोक्ता भक्तानामपि मद्भजने नैव सर्वसिद्धि
रित्याह अनुन्या इति नास्ति अन्य उपसो येषां अहमेव भगवान्वासुदेव इ
ति अभेदेन चिंतयंत इत्यर्थः ये जनाः पर्युपासते परितः साकल्येन का
त्स्मिना दैतदृष्टेत्यर्थः उपासते तेषां नित्याभिपुक्तानां सतताभिंयोगि
नां योगः अप्राप्तस्य अत्रादेर्योगभूमिकाया वा प्रापणं क्षेमः तस्यैव प्रा
प्त्यसंरक्षणं तत्तदयं अहमेव वहामि निर्वहामि तैरज्ञाद्यर्थं वा योग
भूमिश्चोर्ध्वभूमिलाभार्थं वा चिंतानकर्तव्येत्यर्थः अनुन्यचेतसां तेषां
मदभिज्ञत्वात् सर्वसंसेव्यतीत्यर्थः तथा चोक्तं ज्ञानीत्यामेव मे मत
मिति २२

पेकात्मज्ञाने कर्मणः फलं आनंदीदीका १३ लक्षयति ॥
न विद्यते न मद्यति रिक्तं वस्तु नरं येषां ते चिंतयंतः मद्भयतया स

”

येषु न निर्दिष्टा माः सम्प्रदर्शिनः ते मत्प्रसादात्कृतार्था भवन्ती
त्याह अनन्या इति अनन्या अष्टशकभूताः परं देवं नारायणमा
त्मत्वेन गताः मां चिंतयन्तः पर्युपासन्ते अहं तेषां परमार्थदर्शिनो
सतताभियोगिनो योगक्षेमवहा मय्यहं योगक्षेमकरो मियोगः
अप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्वक्षणं ३३

एवं कामकामानां संसृतिमुक्ता पुनः भक्ति लक्षणं विज्ञानं लक्ष
यिष्यं स्तावत्परमेषु श्रीरानार्थमेव स्वधर्ममनुतिष्ठतां पुंसां भो
गमोक्षोभयसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह अनन्या भूति न विद्यते न्य
मद्यतिक्तं वस्तु शरणं येषां ते तादृशः अतो मामेव परमेश्वरे
धितं यंतः सिद्धा सिद्धो विषये स्वतंत्रं ध्यायंतः संतो ये जनाः मां स
र्वकाराणां सर्वेश्वरं च पर्युपासते परितः सर्वास्ववस्थास्तस्ववर्णा
श्रमो वित्तकर्मानुष्ठानेनोपासते भजंति तेषां नित्याभिपुक्ता
नां सर्वदा स्वकर्मवानुतिष्ठतां योगक्षेममलब्धलाभं लब्धप
रिरक्षणं च तदीदृशव्यतिरेकेण स्वयमेवाहं वदामि प्रापयामि
यतेन च मृत्युस्य जीवितफलं विषये विना किमित्यादि नाराज
नमधिकृत्याभिपुक्तैर्विषयभोगादित्येन यच्छून्यत्वमिव जी
वितस्य प्रतिपादितं तदनुसारेण कामानां राज्ञां मां चरिते स्वध
र्मभोगाभावे निष्ठा यतिरिति केषां विदवां कानिश्चतिष्ठीकृता
यद्यपि स्वयं ते भोगास्तु भिलषंति तथापि मदर्थमेव कर्मानुशि
तां तेषां तानहं प्रापयामीति भावः २२॥

8

93

मिथुनाभिप्रेतः ॥ ३ ॥ मिथुनाभिप्रेतः ॥ ३ ॥ मिथुनाभिप्रेतः ॥ ३ ॥

मिथुनाभिप्रेतः ॥ ३ ॥ मिथुनाभिप्रेतः ॥ ३ ॥ मिथुनाभिप्रेतः ॥ ३ ॥

मिथुनाभिप्रेतः ॥ ३ ॥ मिथुनाभिप्रेतः ॥ ३ ॥ मिथुनाभिप्रेतः ॥ ३ ॥

भाषा अनुवाद

और हमारे भक्त जन मेरी कृपा ही से कृतार्थ होते यह कहते हैं कि जिनके हमें छोड़ि और कोई कामना नहीं है तेई अनन्य भक्त हमारी सेवा करते हैं नित्याभि युक्त सर्वदा एक मेरे से है मन जिनका उनका योगक्षेम अर्थात् योग जो धन आदि लाभ और क्षेम जो प्राप्त वस्तुका रक्षण सो मैं करता हूँ अथवा निर्वाण जो मुक्ति यद्यपि वे नहीं चाहते पर मैं उनको अपनी इच्छा से देता हों २२ ।

श्लोक

जो अनन्यवित्त वित्तजन सो कौं भज दे कोय तिनहुं नित
सो युक्त को योग क्षेम देउ सोय २२॥

25 FEB 1966

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

陳氏

नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

येऽप्यन्यदेवताभक्तायजन्ते अड्यान्विताः तेऽपि मा
मेव कौन्तेय यजन्यविधिपूर्वकं २३

शाङ्खभाष्यटीका १

तन्वमाग्रपि देवतास्तमेव चेतद्रक्ताश्च तामेव भजन्ते सत्यमेवं
येपीति ये अन्यदेवताभक्ता अस्यासदेवतास भक्ता अन्यदेवताभक्ताः
सन्तो यजन्ते यजयन्ति अड्यास्तिकावुड्या अन्विता अत्रुगतास्तो
पि मामेव कौन्तेय यजन्यविधिपूर्वकमविधिरसानं तत्पूर्वकं
अज्ञानपूर्वकं यजन्ते इत्यर्थः २३

आनन्दगिरिकृतटीका २

तत्तदेवतात्मना परस्मैवात्मनः स्थित्यभ्युपगमादेवतान्तरपराणाम
पि भगवच्छरणान्ताविशेषात्तदेकनिष्ठत्वमकिञ्चित्करमिति मन्यानः
शाङ्ख्ये नन्विति उक्तमङ्गीकृत्य परिहरति सत्यमित्यादिना देवता
न्तरयाजिनां भगवद्याजिभ्यो विशेषमाह अविधीति तद्याकरोति
अविधिरिति २३

स्वामिकृतटीका ३

ननु च तद्यतिरेकेण वस्तुतो देवतांतरस्याभावादिन्द्रादिसेविनोपित
द्रक्तापवेतिकथं ते गतागतं लभेरन् तत्राह येऽप्येति अड्योपेताभ
क्ताः सन्तोऽपि जनायसेन अन्यदेवता इन्द्रादिद्रयायजन्ते तेऽपि मामेव यजं
तीति सत्यं किंतु अविधिपूर्वकं मोक्षप्रापकं विधिं विना यजंति अतस्ते
पुनरावर्तन्ते २३

पेशाचभाष्यटीका ४

येपीति ये पुरुषा अन्यदेवताभक्ता अस्यां देवतायां भक्त्ययजन्ते ए
जन्तितेऽपि मां परमेस्वरमेव यजयन्ति अविधिपूर्वकमज्ञानपूर्वकमिति २३

रामानुजभाष्यटीका ५

येऽप्येति ये इन्द्रादिदेवताभक्ताः केवलं तन्निष्ठाः अड्यान्विताः इन्द्रा
दीन् यजन्ते तेऽपि उक्तेन मायेन सर्वसमत्तरीरतयामदात्मकत्वेनेन्द्रा
दिशशानां च महाद्यत्वात् वस्तुतो मामेव यजन्ते अपित्वविधिपूर्वकं

श्री
गी टी
न

यजंते इंद्रादिदेवता राधनवचनं हि कर्मसाराधनयावस्थितानामिंद्रा
दीनां विबुधानामात्मभूतस्य परमपुरुषस्य साक्षादाराधनं विदधाति च
तर्होता ये यत्र संपदं गच्छंति ते वैः च तर्होता यत्र प्रहोत्रदर्शं शर्मासादी
निकर्माणि कुर्वाणाः यत्र परमात्मतयावस्थिते तत्तरीरभूतैरिंद्रादिदे
वैः संपदं गच्छंति इंद्रादिदेवानामाराधनात्तेनानिकर्माणि मद्विषयाणी
तिज्ञात्वा मत्संपदं गच्छंतीत्यर्थः

मामेवोपासते न हि त्र्यमुद्यतिरे किं किंचिदुपास्यमानि किं त्वविधेनेति विशेषः अविधिरेव विधिनीनाप्रकारे विधिभिरह
मेव परं ब्रह्म सत्तासु **रुद्राय** **स्व**भावो याज्य इति न त्वयद्यान्ये देशानांतरहृत्वा सद्युपार्जितमहापातकमलीमसै
र्वाख्यातमविधिना उद्यतिरेनेति २३॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

परमार्थप्रपाटीटीका

ननु सर्वभूतं मामिष्टासर्गतिं प्रार्थयंत इति तर्हि तत् एजनादधिगत
सर्गाः पुनः कथं सर्गश्च वत इत्याशंकाह येपीति द्वाभ्यां ये अयं देव
ताभक्ता इंद्रादिदेवतोपासका अपि अद्वयान्विताः सतो यजंते तेपि न
दंतर्यामित्वेन स्थितं मामेव यजंति परंतु अविधिपूर्वकं यजंति मोक्ष
प्रापकमद्वैतोपासनं विधिसूदिनरमविधिसूतत्वं कं यजंति २३

वनमालीटीका

न त्वम्यदेवतास्योतर्यामीत्वमेव चेदाराधयस्व हि त्वत्सुहृत्तामभक्तयोः
को विशेषस्तत्राह य इति यथा मद्रका मामेव यजंति तथा ये म्यदेव
तानामिंद्रादीनां भक्ता यजंते ज्योतिष्टोमादिभिश्च अद्वयान्विताः सद्युपार्जितमहापातकमलीमसै
र्वाख्यातमविधिना उद्यतिरेनेति २३

कुसुमवेजयनीटीका

यंदीद्रादिदेवा अपि तदात्मकास्तददृश्यकस्थितिप्रवृत्तिका अतस्तद्र
पास्यस्तेषामाराधनमपि तैवेवाराधनं स्यात्तदीन्द्रादिभक्तागतागतं क
थं लभते कथं वा तद्रका अतएव रात्रिं यांतीति चेत्तत्राह ये म्यदेव
ताभक्ता इति येपि येन अयं देवताभक्ताः मद्रिं इंद्रादिदेवोपासकाः
इंद्रादय एव सर्वाभीष्टप्रदाः अतस्तैवैव सर्वे गाराध्याः सर्वोत्कृष्टानाम्

+ नन्वापि देवतात्वमेव तद्वतिरिक्तस्वत्वं तस्याभावात् तथाच देवतांतरभक्ता अपि तामेव भजन्ते
इति न कोपि विशेषः स्यात् तेन गतागतं कामकामावसरुद्रादित्यादिभक्त्या लभते अनन्याश्रितं यतो मा
तृकतृकत्वा इति कथमुक्तं तत्राह ॥+

इति बुद्ध्या तेनैव भक्तिमंतः अद्यामदभीष्टमेतेष्वदास्यन्तीति दृढतर
विश्वासेनान्विताः पुक्ताः संतो यजन्ते यज्ञादिभिरिन्द्रादीनेव पूजयन्ति
हे कौन्तेय तेऽपि ते त्वमामेव यजन्तीत्यत्र न संदेहः परन्तु विधिपूर्वकं
इन्द्रादिनामानमिन्द्रायाकारेणावस्थितमिन्द्रायन्तर्यामिन्द्रादीश्वरं श्री
कृष्णं वयं यजामः इति विधिसत्त्वपूर्वकं न किंतु मतः एव कृष्णसत्त्वेन
तेनायजन्तीत्यर्थः संवोधनेनैवः पिता कृन्ती माता र्जनः पुत्र इत्येवं
पितृत्वमातृत्वपुत्रत्वादिनामत्र पविभागेनावस्थितं तत्तन्नामानं तत्तदे
न्तर्यामिणं तत्तत्पितरं तन्मित्रं तारं तत्सारथिं तन्मातुलेयं मामेवैवं
ज्ञातामत्यपत्रः सत्ययजनमेव तं कुर्वितस्त्वचितं २३

मधुसूदनीटीका ९

+ यद्यमद्रक्ता मामेव यजन्ति तथा येऽप्यमदेव तानां वसादीनां भक्ता
यजन्ते ज्योतिषोमादिभिः अद्या आस्तिका बुद्ध्याः न्विताः तेऽपि मद्रक्ता
एव हे कौन्तेय तदेव तारपेणास्थितं मामेव यजन्ति पूजयन्ति अविधि
पूर्वकं अविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं सर्वात्मत्वेन माममत्तातामद्रिक्त्वेन
वसादीन् कल्पयित्वा यजन्तीत्यर्थः

२३

सदानन्दीटीका ॥

नन्वपि तमेव शोदेवास्ततः एव द्रुते तद्रक्ता अपि सेवंते तामेव
सत्रकाभिदा १ येन ते संसृतिं यांति तद्रक्तानेति तद्वद अमदेवा
यजन्ते मे कलार्यभेददर्शितः २ आस्तिकास्तेऽपि मामेव यजन्तान्
पूर्वकं सर्वात्मत्वेन मामीशमत्ताताभेदवश्या ३ कल्पयित्वा च वसा
दीन् यजन्तीत्याशयोदरेः ४ । २३

नीलकंठीटीका ९

अविधिपूर्वकं विधिरभेदबुद्धिरुद्रादित्यादविधिपूर्वकत्वं तदीय
भजनस्य २३

नन्वविषयोऽवलक्षण आनंदीटीका १३ वेत्तव्यं श्रितयतामपि विज्ञयतां चानन्यत्वं समानमेवेति कथं
मेवामेव योगात्तमाव ३ त्वं वेत्ता शंकाह ॥
विधिरित्यष्टयजनीयया गोपकरणानां ब्रह्मापण्युत्पेक्षात्मतान्तर

श्री
गी टी
न

र्वकमात्रज्ञानं तानंविनाकेवलंकर्मकुर्वतां समासीत्यतोहिप्रविधिश्च
र्वकयजनादेवतेषामंतवफलमित्यर्थः २३
ननुविष्णोऽवत्स्वमेवेकंतत्वमिति रामकंदीटीका १४ देवतान्तरयाजिनोऽप्यनन्यापवतक्तयश्च
मनन्यायेमाश्रयासतेतेषांयोगक्षेमं वहामीत्यत्राह ॥
समयेपिजनाग्र्यदेवताभक्ताः परस्परभिन्नस्वरूपांस्तान्स्वर्येदादिप्रमु
खादेवविशेषाभक्तास्तेपिपरमार्थतोमद्यतिरिक्तदितीयवस्तुभावात्मा
मेवप्रदयातनद्विन्नफलसंभावनयायजंतेऽजयंति किंतुविधिपूर्वकंम
यजनपवंविधविधिरुक्तश्रवत्तेच यथोक्तज्ञाननिष्ठतयासर्वेषुय
ष्टेषुदेवताविशेषेषुतासतासयागाक्रियासयष्टिरिचसात्ममध्यवि
त्मात्रलक्षणमत्स्वरूपावभवः सचतेषांज्ञानश्रुत्याक्रियामात्रशरणा
तोविधिर्नसंभवत्येव तस्मादविधिपूर्वकंमांयजंतश्चक्रं पितृदेव
यजन्तश्च २३

+ ननुस्वर्गाग्रभीसयादेवताविशेषं
यजंतोऽहंज्ञानतत्त्वामीष
रंसगुणंनिर्गुणंवा तत्क
यश्चक्रं त्रैविद्यामामित्य
तत्राह +

लासिकी व्यासज्ञानटीका १५

अपिगर्ह्यां येजनाः अग्र्यदेवतानांमदिलक्षणासददेवतानांभक्ताः सं
तः तथाअग्र्योपेताः सन्तोपियजन्ते सर्गादिशामिहेतयागमनुतिष्ठं
ति नकेवलंमद्रूपावमांयजन्ते यावत्तेषांद्राश्रयासकामामेवतत्तदे
वतान्तर्यामिणामीश्वरमेवयजन्ति किंतुविधिपूर्वकम् यथादेहाद्य
परिच्छेदेनवर्तमानसममयागविधिर्नतथा तेषांदेहपरिच्छिन्नदे
वतानिष्टदृष्टिवात् अतोमद्रूकेभ्यः वैलक्षणात् तत्राह २३

पंचोलीटीका

ननुअस्यापिदेवतास्त्वमेवत्वद्यतिरेकेणवस्तुतयाभावात् अतः
स्तेषांभक्तास्त्वामेवभजंतइतिकथं गतागतंलभंतइत्याशंकाभगव
द्रजनेपिअज्ञानगतंतेषांगतागतमित्याह येप्यन्येतिहेकोतेययेषा
ग्र्यदेवताः भक्ताग्र्यासदेवतासभक्तातेअग्र्यदेवताभक्ताः अद्वया
प्राप्तिक्यवुशायुक्त्यायजंतेअविधिपूर्वकंमामेवयजंतेअहमेवस
र्वीदेवताइतिनजानंति २३

रत्नवीरसमिद्धोधिनी॥

ननु यदि भवच्छक्तिविजृम्भणमेवेदं दयस्तर्हितदारायनेना
पि भवदारायनमेव संयन्त्रमिति कथं तदारायकानां संस्तुतिरु
पयन्नेत्याशङ्काह ये प्यन्येति ह्यभ्यां येपि कर्मयोगिनो न्यदेव
ताभक्ताग्रन्यासमद्यतिपित्तास्विंशदिकासु देवतासु भक्ताः आ
राध्यते न ज्ञानं भक्तिः तद्युक्ताः अहयाफलावश्यं भावनिश्चय
लक्षणायावान्वितासंतो यनंते तास्तांश्च द्वादशदेवता आराधयंति
यदा येपि भक्ता भक्तिविशिष्टाः कर्मयोगिनः अन्यदेवताः कर्म
भूता यजंत इति संबंधः तेपि मामेव यजंति महिभूतिविलासत्वा
त्सर्वस्य तर्हिको विरोध इत्यशङ्क आविधिपूर्वकमिति योयं स्व
कर्मानुष्ठाने मयजने च विधिरुक्ते वक्ष्यते च तदुक्तं यदा अवि
धिरज्ञानं तत्सर्वकं मम जगत्कारणं रूपमज्ञात्वेति यावत् २३

मधुभाष्य

येपीति कारणमाह विधिपूर्वकत्वे २३॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि विचारसे तो सर्व देवरूप तमको छोड़ि और देव
ता कौन है सब रूप जो तमारे हैं तो इत्यादिके पूजक लोगभी
तमारे ही उपासक हैं फेरिका कारण है जो वे विचारे उपर नी
चे गमना गमन किया करते हैं उस पर कहते हैं किहां अश्रद्धा
युक्त जो इत्यादि देवता की आराधना करते हैं सो सत्य हमारी ही
सेवा है परन्तु वे अविधि से अर्थात् मोक्ष की देनहार विधि को छो
ड़कर पूजन करते हैं इसीसे पुनः पुनः संसार पावते हैं २३ ।

दोहा

और देवके भक्त जो पूजनभावहि युक्त सो भी मोकों ऊँतिस
त पूजयथाविधि उक्त २३॥

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च न तन्मामभि
जानन्ति तत्तेनातस्मावन्ति ते २४

शाङ्खभाष्यटीका १

कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्ते इत्युच्यते यस्मात् अहमिति अहं हि
सर्वयज्ञानां श्रोतानां स्मार्तानाञ्च सर्वेषां यज्ञानां देवात्मत्वेन
भोक्ता च प्रभुरेव च मतस्वामिको हि यतोऽधियतोऽहमेवावेति चो
क्तं तथा न तन्मामभिजानन्ति तत्तेन यथावदतस्माविधिपूर्वक
मिष्ट्या यागफलात् चवन्ति ते २४

आनन्दगिरिकृतटीका २

~~एतदेव तान्मां पश्येयान्मां स्विताभुवनमादेव तान्मां पश्येयान्मां~~
~~पश्येयान्मां पश्येयान्मां पश्येयान्मां पश्येयान्मां पश्येयान्मां~~
~~पश्येयान्मां पश्येयान्मां पश्येयान्मां पश्येयान्मां पश्येयान्मां~~
ननु वसादिसेन्द्रादितान्पूर्वकमेव तद्भक्तास्तयाजि
नो भवन्तीति कथमविधिपूर्वकं तेषां यजनमिति शाङ्ख्ये क
स्मादिति देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमित्यत्र हेत्वर्थ
त्वेन लोकद्वयमुत्थापयति उच्यते इति सर्वेषां द्विविधानां यज्ञा
नां वसादिदेवतात्वेनाहमेव भोक्ता सेतान्तर्यामिरूपेण प्रभुश्चा
हमेवेति प्रसिद्धमेतदिति दिशद्भ्यः प्रभुरेव चेत्युक्तं विज्ञेयमिति
मतस्वामिको हीति तत्र शर्वाध्यायगतवाक्यं प्रमाणायति अधिय
तो हमिति तथापि देवतान्तरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमि
ति कुतः सिद्धं तत्राह तथा इति समैव यज्ञेषु भोक्तृत्वे प्रभुत्वे च
सतीति यावत् तयोर्भोक्तृप्रभोर्भावस्तत्त्वं तेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन
च मां यथावद्यतो न जानन्ति अतो भोक्तृत्वादिना ममाज्ञानात्म
यि अनर्पितकर्माणां आवर्तन्ते कर्मफलादित्याह अतश्चेति २४

स्वामिकृतटीका ३

एतदेव विज्ञेयमिति सर्वेषां यज्ञानां तत्तद्देवतारूपेण अहमेव भोक्ता
प्रभुस्वामीफलदाता चाहमेवेत्यर्थः एवंभूतं मां तेन तेन यथाव

येन सर्वदेवतासु मामेवाज्ञायमानं
पश्यन्तो यजन्ति तेनावर्तते

श्री
गी टी
न

नाभिजानेति अतश्च अवेति प्रचवेते पुनरावर्तते २४

पेशाचभाषटीका ४

अहंवासदेवः सर्वेषां यज्ञानां भोक्ता च प्रभुः स्वाम्येव च न तन्मामभिजा
नेति तत्त्वेन परमार्थतः अतः कारणान् अवेति फलात् प्रचवेति ते यजिनः ॥

रामानुजभाषटीका ५

अथ त्रेविद्याद्वादिशरीर
स्वयमपुरुषस्याराधनो
येतानि आराधः स एवेति
न जानेति ते च परिमित-
फलभागी नश्चान्न स
भावाश्च भवन्ति तदाह ॥

अहं हीति प्रभुः तत्र तत्र फलप्रदाता चाहमेवेत्यर्थः अहो महदिदं वै
स्वयं यदेकस्मिन्नेव कर्मणि वर्तमानाः संकल्पमात्रभेदेन केचिदस्य
फलभागिनश्चान्न सभावाश्च भवन्ति केचनानवधिकातिशयानंद
परमपुरुषरूपप्राप्य फलभागिनो पुनरावर्तिनश्च भवन्तीति २४

अभिनवयुगलतटीका ६ + १

संस्कृत २४

परमार्थप्रपाटीटीका ७

एतदेव विविचाह अहमिति हियस्यात्कारणारहमेव सर्वयज्ञानां
भोक्ता प्रभुः फलदाता च एवं सति मां तत्त्वेन यायात एतन्नाभिजानेति
अतस्ते अवेति पुनर्मर्त्यलोकं प्रविशन्ति अत्रैतदुक्तं भवति देवर्षिपितृ
पूर्वकास्तावन्नश्वरानामहोपेता देहविशेषामनुपाधयस्तत्र लोकेव
सन्ति तत्र तत्र सर्वेषां मंत्राणां हमेवास्मि एवं विधेयं मामज्ञात्वा एतं क
ततः उपाधुद्देशेन यत्कृतं यजने तेनाहमेव संतर्पितो भवामि ततो म
संतर्पणशेषेण तेपि संतर्पितो भवेयः तथा च मामहं यानंदमखंडैक
रससुदिश्रय उपासनं स एव विधिसंज्ञायां श्रुतानां यदुपाधुपासनमेवा
विधिसत्त्वं कंभजनं नश्वरफलं स्यात् अत्र श्रुतिरपि श्रुतपथी अथ
योऽस्यां देवतासुपासोऽसौ सावयो ह मस्मीति न स वेदयथा पशुरेवमिति
स्यार्थं तथा अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्ञो होति
यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुजते तेन अश्वीणामथ यमजामि
ह्यते यः पितृभ्यो निष्कृणोति तेन पितॄणामथ यमनुष्णान्वा स यते यं रे
भ्योऽश्वानंददाति ते मनुष्याणामथ यमसुभ्यः सुराणां दकं विंदति तेन
पशूनां यदसगृहेषु चापदावयां सापिपीलिकाभ्युपजीवन्ति तेन ते

न

ता ५

इत्यभिनवगुप्तबुद्धिः

†

एवं हि सति मामेव यजंते सर्वयज्ञानां वाहमेव भोक्तेति दृश्यमान
मेतदसंभोजसी भवेदित्यलं कल्मषकलिलैः साकं संलापेन अ
स्मद्गुरुवस्तु निरूपयंति अन्यास्वात्मव्यतिरिक्ताभेदवादनयेन ब्र
ह्मस्वभावहीनैव काविदेव तेति निगृहीत्वा तामेव यजंते तेपिव
स्ततो मामेव स्वात्मरूपं यजंते किं त्वविधिना उष्टेन विधिना
भेदग्रहणरूपेणेत्येतत्पवाह न तु मां स्वात्मानं ते तेन देवता रू
पतया भोक्तृत्वेन जानंति अतः च वेत्ते मद्गुण किं देवव्रतत्वे
न देवान्यातीत्यादि एतदेव व्यवनमिति यावत् ये तु मत्स्व
रूपमभेदेन विधुस्ते देवभूतपितृयागादिनापि मामेव यजं
ते ते च मद्याजिनो मामेव गच्छंतीत्युपसंहरिष्यति ननु द
व्यागार्थबुद्धिस्तदेव तेत्युच्यते तत्कथमनुद्दिश्य स्वात्म
तत्त्वस्याज्यत्वं आदित्यः प्रयाणाय चरुति विधि शेषभूत
देवतोद्देशात्मकविध्यंतरप्रभावितोऽसंसावुद्देशः न च स्वा
त्मविषयो विधिरस्तीत्यभिप्रायेणाह अविधिपूर्वकं मामि
ति मामिति स्वात्मव्यतिरिक्तायां देवतायामस्य पेक्षो विधि
परिप्राप्तिप्राणरूपत्वात् स्वात्मा तु परमेश्वरो न विधिपूर्व
को विधिपरिप्रापितत्वाभावात् न हितदनुद्देशेन किंचित्
वर्तते तेन विधिपरिप्राप्येते द्वादिदेवतोद्देशेऽप्युसंवेष्टुं स स्वात्मा
विश्वावभासनस्वभावस्तु उद्देश्यदेवतावभासमिति स्थानीय
नयेवाहमहमिह कथासततावभासमानः स्वकस्त्वकल्पः
सततोद्दिष्ट इति युक्तमिदमेतन्मामेव यजंत्यविधिपूर्वकत्वा
त् सुखभूतमत्वाभिफलस्य तान्त्रिकर्त्रभिप्रायत्वं नास्ति
अपि तु परिमितदक्षिणस्थानीयेंद्रपदादिमात्रप्राप्तिरेव या

११

नकवच्चरितार्थत्वमेवामिति प्रथयितुं परस्मैपदं यदुक्ते
मयैव वेदान्ते दनवेदशां भवपदं दृश्येत्तन्निर्वेदवान्मर्गीधी
यजमानतां प्रतिजहः जातो यजन्याजकः सर्वः कर्मरः
सप्रवाहप्रसराः संवित्सर्वतो विलास्त्वमानंदमहाबु
धिं विदधते न प्राप्य संपूर्णस्थितिमिति ३४ ॥

वांलोकोयथाहवैसायलोकायारिष्टिमिच्छेदेवंहैवंविदेसर्वाणिभूता
 मारिष्टिमिच्छंतितद्वापत्तद्विदितंमीमांसितमिति भाष्यं अथोअनंतरं
 वारतिप्रकारांतरेणोच्यते तर्हि अयमात्मासर्वेषांभूतानांलोकःसंत
 र्पणस्यानंतथाचसोधिकारीअतिशयज्ञदोतिमंत्रसर्वकंहविरमौ
 क्षिपतितथाययजतेसातंत्रेपियज्ञकर्तायदाश्रौतस्मार्तप्रकारेण
 तेनदेवानामिंद्रसूर्यादीनांलोकआत्मासंतर्पितोभवति अथयदनु
 ब्रूतेसाध्यायमयीतेतेनअषीणांतथायमित्वाणंअणपरिहारिणी
 प्रजामिच्छतेरक्षति अथवायमित्वाभ्योनिष्टणातिआदेददातितेनपि
 अणान्तथामनुष्यान्वासयते आवासंकृत्वाददातितथापदेभ्योमनु
 ष्येभ्योःशतमंत्रंददातितेनमनुष्याणांलोकः अथपशुभ्योमहिषीव
 लीवर्दादिभ्यस्तृणादकंविंदतितेनतेषांतथायदसृष्टेष्टुष्टापदः
 समार्जारादयःवयांसिपक्षिणःकाककलविंकादयःपिपीलिकाम
 र्यादीकृत्यकीटविशेषाउपजीवंतितेनतेषांलोकआत्मेवसंतर्पितः
 स्यात् यथावैइतिनिश्चयेनसायलोकायपरमात्मनेअरिष्टिंकुश
 लंवांछतिएवमेवएवंविदेज्ञानतःसंतर्पकायप्रकृषायसर्वाणिभूता
 निप्रक्षिप्रपितानि अरिष्टिंकुशलंवांछन्ति एवमेतदेवविदितंज्ञातमि
 ति वदंतितथामीमांसितंविचारितं एतदस्यदत्तातमविचारितं चे
 त्यर्थः तदुक्तंदिष्णिकासु सरर्षिपितृमानवप्रभृतिदत्तमेवंवि
 दानदाइरमृतप्रदंयदभवत्तदात्मार्षणं अदायिपदलव्ययेऋतभु
 जामनेवंविदामनागतपरिश्रमपदमस्यसंतर्पणात् तथा एको
 नैकःसत्रपैर्नदतिनदवरोदर्शयन्हावभावोस्ततइषानुष्यानुष्ट
 यगमिलवितेष्वत्रसामाजिकेषु कस्मैचित्कस्मिदर्थवितरतिमुदि
 तस्तेनसंतर्पितःस्यादेकःसर्वांतरात्मार्षणमविलतनुभ्योर्पितंस्या
 मथैव अग्रेदेपि हिरण्यगर्भेति भाष्यं हिरण्यगर्भेइतिदशार्च
 सूक्तंत्रैष्टुभमितिसर्वानुक्रमःतत्रप्रथमाहिरण्यगर्भेइति हिरण्य
 योजोगर्भेवत्कस्योदरेवर्ततेसोसौसूत्रात्माहिरण्यगर्भः अग्रेप्रपे
 चात्पत्तेः प्राकृसमवर्तत मायापदात्तिसूक्तोःपरमात्मनःसका

श्री
गी टी
न

शात समजायत यद्यपिपरमात्मैवहिरण्यगर्भस्तथापिनडपाधिभू
तानोविपदादीनांस्तत्सभूतानां ब्रह्मणोऽसत्तेस्तदपरितोपुनरसुच्य
ते सचजातो जगन्मात्रपवकः ॥

प्रथितीयः सत्भूतस्यविकारजातस्यब्रह्मोऽदेः सर्वस्यजगतः पतिरी
श्रमासीत् किंतुशुचिर्वीणादिवंचदाधारधारयतिपवंसतितत्सर्वा
त्मकमपहायकस्मैदेवायहविषाकृताविधेमपरिचरेम सर्वब्रह्मार्पण
मेवपरंतुसंकल्पेनामयाभवतीत्यर्थः २४

वनमालीटीका ८

अविधिपूर्वकत्वंविद्यावन्फलप्रचुतिंतेषामाह अहमितिअहंस
वैश्वरः सर्वोतर्यामीतत्तदेवतांतस्यः सर्वयत्तानांश्रोतस्सार्तानांभोक्ता
तर्यामिश्रपेणाधियत्तत्वात् प्रभुश्चफलदाताकर्मकारयिताच देव
तांतरयाजिनस्तभोक्तृत्वेनप्रभुत्वेननजानेति अतस्तथामत्स्वरूपा
परितानामहतायासेतेष्टापिमय्यनर्पितकर्माणस्ततदेवलोकं
मादिमार्गेणागतातद्गोतेचवंतिप्रचवंतेतद्गोजनककर्मदया
त्रतद्देहादिविमुक्ताः अनर्देहग्रहणायमनुष्यलोकंप्रत्यावर्तते ये
तततदेवतासभगवंतमंतर्यामिणंजानंतस्तस्मीतयेयजंतेभगव
दर्पितकर्माणस्तेसमापारोक्षं प्राणार्चिरादिमार्गेणाप्रयाताः सं
तो ब्रह्मलोकंप्राप्यसद्यःकमेणावाप्त्यंतइतिविवेकः २४

कसमवैजयन्तीटीका ९

तत्त्वविधपूर्वकत्वंमेवकिमित्यपेक्षायांतदेवविद्यावत्तेषांफलप्र

श्रुतिमाह अहं हीति हीति निश्चयेनाह सर्वेश्वरः सर्वयज्ञानां श्रोता
 नास्मात्तानां च तत्तदिन्द्रादिदेवतारूपेण भोक्ता सेनान्तर्गामिरूपेण
 यियज्ञत्वात् च पुनः प्रभुरेव तत्तदं हितार्थफलप्रदाता सामीचाह मे
 वेत्तं सरूपकं मां तत्तेन यायात्मेन तन्निश्चयेन नाभिजानंति यमिस
 मंतास्त्रयगुणशक्तादिवानविदन्ति अतो हेतोस्तेऽन्यदेव भक्तास्तु
 वेति ग्रथः पतंति संसारं प्राप्नुवंतीत्यर्थः २४

अविधिपूर्वकं विवृण्वन् फलमधुसूदनीटीका १८ प्रश्रुतिममीषामाह ॥
 अहं भगवान्वासुदेव एव सर्वेषां यज्ञानां श्रोता नास्मात्तानां च तत्तदे
 वतारूपेण भोक्ता च सेनांतर्गामिरूपेण यियज्ञत्वात् प्रभुश्च फल
 दाता चेति हि प्रसिद्धमेतत् देवतांतरयजिनस्तु मामीदृशं तत्तेन भो
 क्त्वेन प्रभुत्वेन च भगवान्वासुदेव एव वसादिरूपेण यज्ञानां भोक्ता
 सेनरूपेण च फलदानतदयोक्तिकश्चिदाश्रयमेवं रूपेण न जानं
 ति अतो मतस्वरूपा परिज्ञानात्महताया सेनेष्टापिमथः नर्पितकर्मा
 णस्तत्तदेव लोकं धर्मादिमार्गेण गत्वा तद्गोमांते च वेति प्रचवंते तद्गो
 गजनककर्मक्षयात्तद्देहादिविमुक्ताः पुनर्देहग्रहणाय मनुष्यलोकं प्र
 त्यावर्तन्ते ये तत्तदेव तासु भगवंतमेव सर्वान्तर्गामिनं पश्यन्तो यजन्ते ते
 भगवदर्पितकर्माणाः तदिष्टा सहितकर्मवशादर्विगदिमार्गेण ब्र
 ह्मलोकं गत्वा तत्रोत्तमसम्पददर्शनास्तद्गोमांते मुच्यन्ते इति विवेकः

सदानदीटीका ११

अहं विस्रः समस्तानां यज्ञानां माश्रयः प्रभुः मत्सामिकादियज्ञास्ते यज्ञ
 भोक्ता हामीश्वरः १ तथा ते मां न जानंति यथा वच्छासु गोचरे अतस्ते त
 त्फलं भुक्ता पतन्त्यस्यां कुसंस्तौ २ ये तत्सर्वेश्वरं तत्तदेव तासु पिमो हरिं
 प्रपश्यन्तो यजन्ते ते मुक्तिभाजः शोभेः शोभेः ३ । २४

नीलकण्ठीटीका १२

हियतः सर्वयज्ञानां महमेव सर्वदेवतारूपेण भोक्ता प्रभुः फलदाता च
 एवं सति ते मां प्रत्यगभिजानंते न यायात्तथेन न जानंति अतश्च वेति

श्री
गी टी
न

ज्ञाननिष्ठमलयासंसारगतेपतेति २४

आनेदीटीका १३

सर्वेषां तांतां देवतासु दिश्वक्रियमाणानां यज्ञानां श्रोतानां स्मार्तानां च
हमेव भोक्ता सर्वांतर्यामि तया स्वीकर्ता प्रभुः फलदाता चाहमेव तपुनः
ते देवतान्तरयाजिनो मोतस्तेनैकात्म्येन नाभिजानन्ति अतो हेतोः अथ
निब्रह्मत्वमनासाद्य गता गते लभन्ते २४

रामकंदीटीका १४

एतदेव प्रकटयितुमा
ह॥

सर्वयज्ञानां नानाभेदानां यागानामहमेव भोक्ता परमेश्वर एक एव फल
स्वीकर्ता तथा प्रभुरनुष्ठानक्रियाधिष्ठितः सर्वयज्ञाग्रहमेवेति न पु
नस्तथाविधं मोतस्तेन यथोक्तेनाभिजानन्ते कवेन न प्रतिपद्यन्ते अ
तो हेतोस्ते तदुपशान्तारः अथानिमो विप्रजन्ते तानातेन सर्वेष
श्पत्नीमर्थः २४

लासिकी टीका १५

तत्र हेतुमाह ---

हियतो हं सर्वेषां देवपिशादिसंप्रदानानां यज्ञानां भोक्ता च याजकदत्त
इत्यस्वीकर्ता चास्मि प्रभुः स्वामी यस्य फलदाता चाहमेव तपदेवतान्
र्यामित्यात् अतो मामेव यजन्ति अविधिपूर्वकमित्युक्तो हेतुमाह न
सिति तदेव तावत्तिरेके ते देवताभक्ता मोतस्तेनैकात्म्येन नाभिजानन्ति न निश्चिन्वन्ति
लक्षणम् तस्तेनोक्तलक्षणो न याथात्म्येन नाभिजानन्ति न निश्चिन्वन्ति
अतो हेतोस्ते देवतोपासकाश्च अन्ति मोक्षाद्यादनुत्तरात्स रुषार्थादिभ्र
ष्टसंसारोपरिभ्रमन्ति २४

पंचोलीटीका

कथं पुनरन्यदेवताभक्ता अज्ञानपूर्वकं यजन्तीत्यत्र हेतुमाह अहं ही
ति हियस्मादहं सर्वयज्ञानां श्रोतानां स्मार्तानां देवताह्वयेण अहमे
व भोक्ता च पुनः यज्ञानां प्रभुस्वामी अहं तपुनस्ते मोतस्तेन याथात्म्येन
न जानन्ति अतः कारणात् अज्ञानपूर्वकमिष्टायोगफलात् च वन्तिये
तसर्वदेवतासमामेव मेतर्यामिणो पश्यन्तो यजन्ति ते ताननुवर्तते २४

रणवीरसमिद्धोत्थिनी

विधिविकलत्वमेवदर्शयति अदंहीति द्वियतः अदं परमेश्वरः
सर्वयत्नानां सर्वेषां देवादिप्रकारभिन्नानां यत्नानां पुद्गलयत्नानां
भोक्ता प्रभुरेव वास्मिकोऽर्थः संग्रामफलं दुष्टदमनजगन्नादं
समुपभुंजेच्च तेषां वीराणां स्वाशममर्यादा पूर्वतत्र प्रेरणात्प्र
भुञ्चास्मितीति ते चान्यदेवताभक्तामांतत्वेन तासु देवतास्वेकत्र
यतया स्थितत्वेन नाभिजानन्ति परमेश्वरमेव सर्वकारणमिति
सम्यक्कजानन्ति अतो देतोऽश्रवंति स्वर्गं पुद्गलस्यानात्पतेति यद्
महामात्रमेहरेति चेति पुनः पुनः संसारमार्गं सेवते इति भावः
यतो ह मेव भोक्ता प्रभुञ्चास्मि तस्मान्मत्समाराधनमेव युक्तमि
ति तात्पर्यं यद्वा सर्वयत्नानामस्य मेधादीनां भोक्ता प्रभुञ्चास्मीत्य
र्थः २४ ॥

मधुभाष्य

अदंहीति फलं विविच्याह २४ ॥

Handwritten title or header in Devanagari script.

Main body of handwritten text in Devanagari script, consisting of approximately 10 lines.

15/2

Handwritten text at the bottom of the page, possibly a signature or footer.

भाषा अनुवाद

पूर्व कथित को विस्तार से कहते हैं कि देवता स्वरूप यज्ञ फल भोक्ता नहीं हैं और प्रभु कहें यज्ञ फल दाता भी मैं ही हूँ पर इस तरह से वे देव पूजक लोग यथावत् नहीं जानते हैं इसीसे फेरि संसार गति को आवतें हैं और सर्व देवमें हम को अन्तर्यामी रूप देवि जो मेरा अर्चन करते वे पुनः संसार गति को नहीं पावतें हैं २४ ।

दोहा

में हिं हों सभ यज्ञ का भोक्ता अरु प्रभुजीय ऐसे मोहु न जा
नहे ततसें पतित सोय २४

ਸਿਰਮੌਰ ਸਾਹਿਬ

ਭਾਗ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ
ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ
ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ
ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ
ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ
ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ

102

ਭਾਗ

ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ
ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ ਸਾਹਿਬਾਨੀ ਦੇ

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितॄव्रताः भू-
तानि यान्ति भूतेष्वपि यान्ति मद्याजिनोऽपि मां २५

शाङ्ख्यभाष्यटीका १

येष्वप्यदेवताभक्तिमत्तेनाविधिपूर्वकं यजन्ते तेषामपि यागफ-
लमवश्यमाविकं कथं यान्तीति यान्ति गच्छन्ति देवव्रताः देवेषु
व्रतं नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान् यान्ति पितॄन् पित्रा-
मादीन् यान्ति पितॄव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितॄभक्ताः भूतानि
विनायकमात्रगणचतुर्भगिन्यादीनि यान्ति भूतेष्वपि भूतानां रज-
काः यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला वैश्रवाः मामेव यान्ति समा-
नेऽप्यायासे मामेव न भजन्तेऽज्ञानात्तेन तेऽस्य फलभाजो भवन्तीत्यर्थः

२५

शानन्दगिरिकृतटीका २

यद्यप्यदेवताभक्ता भगवत्तत्त्वात्तानात् कर्मफलाच्चावनेतर्हि ते
षां देवतायजनमकिञ्चित्करमित्याशङ्काह येषीति देवतान्तरयाजि-
नामनाञ्चिफलाभावेपि तत्र देवतायागाच्चरूपफलप्राप्तिश्चोच्चात्र
तदकिञ्चित्करमित्यर्थः देवतान्तरयाजिनामावश्यकं तत्फलमाशं-
कापूर्वकमुदाहरति कथमित्यादिना नियमो वस्तुपहारप्रदक्षिणा
प्रक्रीभावादिरित्यर्थः देवतान्तराराधनस्यान्तवत्फलमुक्त्वा भगवदा-
राधनस्यानन्तफलत्वमाह यान्तीति भगवदाराधनस्यानन्तफलत्वे
देवतान्तराराधने सक्त्वा भगवदाराधनमेव युक्तमायाससाम्प्राप्त-
फलातिरेकाच्चेत्याशङ्काह समानेपीति अज्ञानाधीनत्वेन देवतान्-
तराराधनवत्तां फलतो मूनतां दर्शयति तेनेति २५

स्वामिकृतटीका ३

येन सर्वदेवतासु तानेवं यान्तीति यांति पश्यन्तीति तदेवो-
पपादयति यांतीति देवेष्विन्द्रादिषु व्रतं नियमो येषां तेन वतो देवा-
यांतीति पितॄषु व्रतं येषां ते श्राद्धादिक्रियापराः पितॄन् यांति भूतेषु वि-
नायकमात्रकादिषु रज्याश्रया येषां ते भूतानि यांति मां यष्टुं शीलं ये-
षां ते मद्याजिनस्तेन मामेवात्तयं परमानन्दं रूपं नारायणं प्रतियांति २५

श्री
गी टी
न

पेशाचभाष्यटीका ४

यांतिदेवव्रतेति देवेषुव्रतेयेषांतेदेवव्रताः देवान् यांतीति प्रकृतेन
संबंधः पितृनृषिणातादिवर्हिषुदादीन् पितृव्रताः पितृषुव्रतेयस्य
येषांतेपितृव्रताः भूतानिभद्रकालिप्रभृतीनियांतीतिसंबंधः २५

रामासुजभाष्यटीका ५

यांतीति व्रतशब्दसंकल्पवाचीदेवव्रताः दर्शपौर्णमासादिभिः कर्म
भिरिन्द्रादीन् भिसंकल्प्येन्द्रादियजनसंकल्प्येन्द्रादिदेवान् यांति
येच पितृयज्ञादिभिः पितृनृयजामतिपितृयजनसंकल्प्येन्द्रादि
न्यांति येच यज्ञपिशाचादीनिभूतानियजनसंकल्प्येन्द्रादिभूतानियांति
येतैरेवयज्ञैः देवपितृभूतशरीरकंपरमात्मानं भगवन्तं वासुदेवं य
जामतिमां यजन्ते ते मद्याजिनो मामेव यांति देवादिब्रतादेवादीन्
प्राप्यतेः सहपरिमितभोगं भुक्तातेषां विनाशकाले तैः सह नशभवं
ति मद्याजिनस्तमामनादिनिधनं सर्वसंसर्गसंकल्पं व्रतवधिकाति
शया संख्येयकल्याणशुभमहोदयि मनवधिकातिशयानंदं प्राप्य न
नर्निवर्तत इत्यर्थः

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थ २५

परमार्थप्रपाटीटीका ७

एवमुपक्रान्तप्रमेयसफलितमर्थमाह यांतीति देवेषिन्द्रादिषुव्रते
नियमोयेषांतेतेदेवानंतवतोयांति तथा पितृव्रताः नियमेन घात
वतिष्ठादिकर्तारः पितृनृयांति भूतेषु विनायकमात्रकादिषु रज्या
येषांतेभूतानियांति तथा मां सर्वात्मकं यजन्ते मद्याजिनो मां यांति
सहपतो प्राप्नुवंति तथा च मसंतर्पणेन सर्वदेवाः संतर्पिता भवन्तीत्य
र्थः तदुक्तं स्मृत्या लोकेषु वर्णाश्रमविहितमदो नित्यकाम्यादिकर्म
सर्वव्रत्सार्पणस्यादिति निगमगिरः संगिरन्तेः तिस्रः यत्रासाने त्रिजि
काकरचरणशिरः श्रोत्रसंतर्पणेन तथेदं गोवसादा त्ररुविसक
लोमूलसंतर्पणेन २५

वनमालीटीका ८

देवतांतरयाजिनामनाष्टमिफलाभावेपित्तदेवतायागानुत्र
 पक्षद्रफलावाप्तिभुवेतिवदन्भगवद्याजिनोतेभ्योवेलक्षणमाह
 यांतीतिसत्तादिगुणभेदेनाविधिपूर्वकयाजिनस्त्रिविधाः तत्रसा
 त्तिकदेवव्रताः देवाइन्द्रादयस्तत्संबंधिब्रतं वत्सुपहारप्रदक्षिणा
 नमस्कारादिशृंगंशृजनेयेषांते तानेवदेवामोर्तितेयथायथोपा
 सतेनदेवभवतीतिश्रुतेः राजसास्तपित्व्रताः श्राद्धादिक्रिया
 भिक्षुषामाराधकास्तानेवयांतिनथातामसाभूतेज्यायत्तरतोवि
 नायकमात्रगणादीनांभूतानांशृजकास्तानेवभूतानियांति प
 रं॥ वंदेवतांतराधनस्यतत्तदेवतारूपत्वमंतवत्फलमुक्ताभगव
 दागधनस्यभगवत्साधर्म्यरूपमनंतंफलमाहमदितिमांसर्वेश्वर
 यष्टुंशीलेयेषांतेमयाजिनोमांसर्वेश्वरसत्यानंतलोकादिवैभवंका
 लापरिलेयानेतविभूतियांति समानेष्वायसेभगवंतमंत
 र्यामिणामनंतगुणामामनाराधदेवतांतरमाराध्यातवत्फलंया
 तीत्यहो कश्मितिभावः २५

कसमवेजयन्तीटीका ५

ननुयेत्तदस्यदेवपित्रादियाजिनस्तेकिंचिदपिफललभंतेःयवा
 तेषामविधिपूर्वकतयजननेनचवनवमेवफलंस्यादथचयेन
 याजिनस्तेपिकिंफलंश्रासुवंतीत्याशंकायांयजनप्रकारभेदेनैव
 तेषांतत्रफलंस्यादिसाह यांतिदेवव्रताइति अत्रव्रतशब्दोभ
 जनपर्यायोयजनपरोनतनियमसंकल्पादिपरः भूतेज्यामया
 जिनइत्युक्तिविरोधान् देवव्रतामदितरदेवयजनसभावाः
 सात्विकादर्शपूर्णमासादियज्ञैरिन्द्रादिकायजनसन्नोदेवानि
 द्रादीस्तत्तल्लोकान्यालिश्रासुवंति पितृव्रतापितृयजनसभावाः
 राजसाःजनाःश्राद्धादिकर्मभिः पितृयजत्रसन्नस्तानेवयान्ति
 भूतेज्याः भूतभैरवयत्तपिश्राचादिशृजनसभावास्तामसामांस
 मदिगादिभिर्वलिभिस्तान्यजनसन्नोभूतानिभूतभैरवादीनि
 यान्तिदेवपितृभूतशृजकास्तपतेसर्वतत्तल्लोकेपरिमितभोगा

श्री
गी टी
न

भुक्ता तत्र तस्य ये सति ते ते देव पित्रादिभिस्सह पुनरावृत्तिं प्राप्नुवंती
माशयः अथ मया जिनस्तमां यष्टुं शीलं येषां ते तथा मत्सजकाः मां दे
व पित्राद्याकारेण तत्र मां प्राचावस्थितं तत्र दात्मानं तत्र दंतर्था मि
नंत तत्र त्रियंतारं तत्र दीक्षरं यांति अपुनरावृत्तिं प्राप्नुवंतीत्यर्थः २५

देवतांतरयाजिनामनाहुतिफ मधुसूदनीटीका १० लाभावेपित्तदेवतायागात्तरूप
तद्वदफलावाप्तिरुवेति वद न भगवन्तयाजिनो अविद्यपूर्वकयाजिनो हि त्रिविधाः संतः करणोपाधिगुणत्रयमे
तेभ्यो वेत्तत्तापमाह ॥

दात् तत्र सात्विका देवव्रताः देवावसरुद्रादयः तत्संबंधिब्रतं च
सुपहारप्रदक्षिणाप्रकीर्णाभावादिभ्यो पूजतं येषां ते तानेव देवाम्या
तितं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः राजसास्तपित्व्रताः
आद्यादिक्रियाभिरग्निघातादीनां पितृणामाराधकास्तानेव पि
तृभ्यां तितथा तामसा भूते ज्ञायत्तरत्नो विनायकमात्तगणादीनां
भूतानां पूजकास्तानेव भूतानि यांति अत्र देवपितृभूतशस्त्रानां
तत्संबंधि लक्षणयोः सुखं मायेन समासः मध्यपदलोपोऽपि स
मासानंगीकारात् प्रकृतिविकृतिभावाभावेन च तादर्थ्यचतुर्थी
समासायोगात् अत्रेव पूजावाची ज्ञाशब्दप्रयोगात् पूर्वपर्याय
द्वयेऽपि ब्रतशब्दः पूजापरपत्र एवं देवतांतराराधनस्य तत्र देवता
पत्रमंतवत्फलमुक्ता भगवदाराधनस्य भगवदपत्रमनेतं फल
माह मां भगवंतं यष्टुं पूजयितुं शीलं येषां ते मया जिनः सर्वास्तदे
वतास्तु भगवद्भावदर्शिनो भगवदाराधनपरायणा मां भगवंत
मेव यांति समातेष्यायासे भगवंतमंतर्यामि त्वमंतं तत्फलद
मत्ताराधदेवतांतरमाराध्यांतवत्फलं यांतीत्यहो देववेभव
मत्तानामित्यभिप्रायः

अत्राहुतिफलाभावेऽप्यन्यदेवतयाजिनो भुवात्तदफलावाप्ति
रित्येवं भगवान्वदन् १ तथा ते मां तजान्नियथा वच्छासु गोच
रं अतस्ते तत्फलं भुक्ता पतंत्यस्यां कुसंरतौ २ येन सर्वे सरे

सदानदीटीका ११

अत्राहुतिफलाभावेऽप्यन्यदेवतयाजिनो भुवात्तदफलावाप्ति
रित्येवं भगवान्वदन् १ तथा ते मां तजान्नियथा वच्छासु गोच
रं अतस्ते तत्फलं भुक्ता पतंत्यस्यां कुसंरतौ २ येन सर्वे सरे

मदेवतासुपिमांहरिं प्रपश्येतोयजतेतेमुक्तिभाजःशानैःशानैः
 भगवद्यानिनांतेभ्योवैलक्षण्येवदत्तं वसुरुद्रादयोदेवास्तुवेथि त्स
 ब्रतंरितम् २ एजनेचास्तियेषांतेवसादीनेवयांतिवै अग्निधाता
 दिपितृणांयेप्राजादिभिरर्चकाः ३ तामेवयांतिपितृस्तेराजसा
 स्तसरायणाः यत्तरसोगणादीनांभूतानां एजकाश्चतान् ४ यां
 मेवभगवद्भक्तानांविस्मयपुरमेश्वरं सदाएजयितेशीलंयेषामयाजि
 नश्चते ५ येदेवतासुसर्वासुभगवद्भावदर्शिनः तेमसरायणायां
 तिमामेवपरमेश्वरं ६ अहोसमानेपायासेत्पत्कामांस्तद्देवतां
 मामेववासुदेवाख्यंभगवंतंभजंतिनः ७ मदत्तानादतीवात्पफ
 लभाजोभवंतिते अज्ञानंमदभाषातामहोडैवसंभवं ८ इत्य
 भिशायईशासकृपाव्येजगतांगुरोः १५

नीलकंठीटीका १२

सर्वेभक्तायथाभजनं प्राप्नुवंतिसाराथसांनिध्यमित्याह यांतीति
 भूतार्थमिज्यायेषांतेभूतेज्याः १५

एतदेवनिगमयति ॥

आनेदीटीका १३

देवार्थं ब्रतमर्थं यजनेयेषांतेदेवब्रताःभूतेज्याःभूतानांचतर्दशविधा
 नांभूतगणानामर्थंइज्यायेषांतेबलिदानेनभूतयज्ञंकुर्वतः

१५

रामकंठीटीका १४

ततश्च-देवेभ्योदेवार्थं ब्रतंनियमोयेषांतेशक्रादिदेवाराथकादेवब्रतास्तस
 पर्यासिद्धौदेवानेवयान्तिनलोकभाजोभवन्तीत्यर्थः एवंपितृब्रताः
 पितृयान्तिनयाभूतेभ्योयत्तरतः पिशाचादिभ्यस्तदर्थमिज्यायागो
 येषांतेतादृशास्तानेवशर्ववद्यानिदेवपितृयाजिनःसात्विका भूतया
 जिनस्तसराजसाश्चतामसाश्च यडकं यजनेसात्विकादेवायत्तरतांसि
 राजसाः प्रेतान्भूतपिशाचांश्चयजतेतामसाजनाइति येननिसंख्याणा
 स्तेमयाजिनोमामेवत्रैगुणातीतसंप्रयष्टंशीलंयेषांतेतथाविधमे
 वमत्सरपंपरंब्रह्मयांतिसमापद्यते

१५

श्री
गीता
न

लासिकी

टीका १५

+ देवानां ब्रतं संकल्पो येषां ते याजका देवाम्यानि तल्लोकभाजो भवन्ती
मर्यः पितॄणां ब्रतं संकल्पो येषां ते याजका पितॄम्यानि भूतानां यत्
राक्षसादीनां संकल्पे ते जायागो येषां ते भूतानि यानि ममेश्वरस्य संक
ल्पेन यजनशीला अपि शङ्कातडुद्देशेनापि मत्संकल्पेन यजनशीला
मामीश्वरं यानि मद्गुणैः संपद्यन्ते स च मया गोदेवतादियागवन्नाता
द्रव्यसंभारसाधनो नैवेद्याह २५

पंचोलीटीका

येष्वन्यदेवताभक्ताः तेषामपियोगफलमवश्यभावीत्याह यो
तीतिदेवव्रतादेवेषु नियमभक्त्यादि व्रतयुक्ता देवान् योति प्राप्नु-
वंति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः पितृनमिषाता
दीन्योति प्राप्नुवंति भूतेज्याभूतानां विनायकमातृगणसप्तमा-
त्रादीनां पूजकास्तानि भूतानि योति प्राप्नुवंति मद्याजिनो मद्भक्ता
तस्यैष्यायामेमां परमानन्दरूपं योति प्राप्नुवंति २५

रणावीरसमिद्धोयिनी।

अतएव यांतीति देवादीनुद्दिश्य कर्माचरंतो देवादि सायुज्य
मेव यांतीति स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः २५॥

मधुभाष्य

यांतीति उर्वलैस्त्वं एजयितुमशक्नोमदत्तादित्यशक्नाद
२५॥

भाषा अनुवाद

अब वही उक्त वाक्य का प्रतिपादन करते हैं कि जो देवव्रत
कहे इन्द्रादि देव उपासक वे देवलोक को जाते औ पितृ उपास
ना करने वाले पितृ लोक को जाते तथा भूत सेवाकारी अन्न
मे भूत जोनि पावते हैं और जो मेरी पूजा करें है सो मछाजी
अक्षय परमानंद स्वरूप हमको प्राप्त हो यं है २५ ।

दोहा

देवव्रती देवदि मिलें पितृव्रत पितरों
मिलें मोदि यजे मोदु कोय २५॥

भूतयजे भूतदि

10.6

卷之四
 四庫全書
 經部
 易經
 卷之四
 四庫全書
 經部
 易經
 卷之四

四

श्री गुरुदेव नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री गुरुदेव नमः ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति तदहं
भक्त्युपहृतमस्मामि प्रयतात्मनः १६ ॥

शंकरभाष्यटीका

न केवलं मद्भक्तानामनाहृतिलक्षणमनन्तफलमुक्तं सुखा
राधनं चाहं कथं पत्रमिति पत्रं पुष्पं फलं तोयं मुदकं यो मे मद्यं भ
क्त्या प्रयच्छति तदहं पत्रादि भक्त्या उपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं
भक्त्युपहृतमस्मामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः १६ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका

अनन्तफलत्वाद्भगवदाराधनमेव कर्तव्यमित्युक्तं सुकरत्वाच्च
तथेत्याह न केवलमिति भगवदाराधनस्य सुकरत्वमेव प्रश्नस्य
पूर्वकं प्रपञ्चयति कथमित्यादिना यद्विपुष्पादिकं भक्तिपूर्वकं स
दर्थमर्पितं तेनायं शुद्धचेताः तपस्वी मामाराधयतीत्यहमवधा
रयामीत्याह पत्रमित्यादिना १६ ॥

स्वामिकृतटीका

तदेवं स्वभक्तानामन्तर्गते फलत्वमुक्तं अनायासत्वं च स्वभक्तेर्द
र्शयति पत्रमिति पत्रपुष्पादिमात्रमपि मद्यं भक्त्या प्रीत्यायः प्रय
च्छति तस्य प्रयतात्मनः शुद्धचित्तस्य निष्कामभक्तस्य तत्पत्रपुष्पा
दिकं तेन भक्त्या उपहृतं समर्पितं महमस्मामि प्रीत्याभुंजामि नहि
महाविभूतिपतेः परमेश्वरस्य समस्तदेवतानामिव बद्धचित्तसा
ध्यागादिभिः परितोषः स्यात् किंतु भक्तिमात्रेण अतो भक्तेन स
मर्पितं किंचित्पत्रादिमात्रमपि तदनुग्रहार्थमेवास्मामीति भावः १६

पेशाचभाष्यटीका

पत्रं पुष्पमिति भक्त्या प्रयच्छति ददाति तदहं भक्त्या दत्तमस्मामि भुं
जे प्रयतात्मनः प्रयतः शुद्धआत्मा यस्य तस्य प्रयतात्मनो भक्त
स्य संबन्धि पत्रादिद्रव्यं मम प्रीतये भवतीत्यर्थः १६ ॥

रामानुजभाष्यटीका

मया जिनामयमपि विशेषोस्तीत्याह पत्रमिति पत्रं वा पुष्पं वा

गी.
टी.
न.

फलं वा तोयं वा यो भक्त्या मे प्रयच्छति अत्यर्थं मत्प्रियतया मत्सं
प्रदानेन विनात्मधारणमलभमानो यो मे पत्रादिकं ददाति तस्य
प्रयत्नात्मनः मत्प्रदानेनैकप्रयोजनत्वरूपयुक्तमनास्तथाविधभ
क्त्युपहतमहं सर्वेश्वरो निबिलजगदुदयविभवलयकर्तानिर
स्तसमस्तकामः सत्यसंकल्पोऽनवधिकातिशया संख्येयक
ल्याणगुणगणः स्वाभाविकानवधिकातिशयानंदस्वानुभवे
वर्तमानोऽपि मनोरथहरवर्ती च तदस्मि यथोक्तं मोक्षधर्मे
या क्रियाः सत्ययुक्ताः स्युरेकांतगतबुद्धिभिः ताः सर्वाः शिरसा
देवः प्रतिगृह्णाति वै स्वयम् १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी.
स्य सार्थम् १५ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका

तदेवं देवपित्रादिप्राप्त्यर्थं कायक्लेशार्थं व्ययादिना भूयाना
या सोऽस्ति मत्प्राप्तिस्तथानेत्याह पत्रमिति तस्य प्रयत्नात्मनः
सुद्विचिन्तस्य पुरुषस्य तत्पत्रमुष्पादिकमहमस्मि गृह्णामि
नान्यस्य तस्य कस्य यो मे महं भक्त्या भावेन प्रयच्छति तदंभेन त
दुक्त्युपहतं भक्त्या भजनेनार्जवेनानीतं न त्वबलात्कारेण चो
र्येण वा तस्मादवाप्तसकलकामोऽहं भक्त्येव लभ्यो नो पचोरे
रित्यर्थः १५ ॥

वनमाली टीका

अनंतफलदत्वादतिशुकरत्वाच्च हरैराशयनमेव कार्यमित्या
ह पत्रमिति पत्रादिकं यत्किंचिदनायासलब्धवस्तु यः कश्चि

दपितरोमेमममनंतविभूतिपतये सर्वेश्वराय भक्त्या न वासुदे
 वात्परं किंचिदस्तीति स्नेहभारा सर्वकं सर्वोत्तमत्वधिया प्रय
 च्छति ईश्वराय भूत्पवडपकल्पयति ममसत्त्वानास्यदस्यव
 स्तुनोभावात्सर्वस्यापि जगतो मयेवार्जितत्वात् अतो मदी
 यमेव सर्वमहं समर्पयति तेन तस्य प्रीत्या प्रयच्छतः प्रय
 तात्मनः शुद्धमनसः तत्पत्रपुष्पादिकमहं सर्वेश्वरोष्मा
 मि श्रीरामर्षं स्नानार्पितं तंडुलकणभक्षणवत्प्रीतिविशे
 षप्रतिबद्धहृदयो भक्त्या भक्त्यादिकं जानन्नप्यजननिव
 वालश्च मात्रायर्पितपत्रपुष्पादिकं भक्त्यार्पितं भक्त्या
 मि कीदृशं भक्त्युपहृतं भक्त्या प्रीत्या समर्पितं तेन प्रीत्या
 समर्पणमेव मद्भक्त्ये निमित्तमित्यर्थः अत्र भक्त्या प्रय
 च्छतीत्युक्त्वा पुनरपि भक्त्युपहृतमिति वदन् भक्त्युच्चा
 स्नानवत्पक्षित्वादिकं मद्भक्त्ये स्वीकारे च निमित्तं न
 भवतीति सूचयति अतो भक्तिरेव मत्परितोषनिमि
 त्तं न तदेव तांतरवत्पुष्पादिवद्विवृतव्ययायाससा
 थं किंचिदिति देवव्रतांतरमपह्नाय मामेव भजेनेति
 भावः २१ ॥

ऊरुमेवैजयन्ती टीका

ननु यदि त्वत्सजनमनेकवस्तुसाथं स्यात्तर्हि रेथनिनस्तपव

गी.
टी.
न.

तत्कर्वेति येन निर्यनास्तेन कर्वन्तीत्याशंक्यदेवादीनामारा-
धनमेव तादृशं स्यात् ममाराधनेन केवलं भक्तिमात्रमेवोप-
क्षिप्तं न त्वनेकवस्तुनोपेतोत्पाद पत्रं पुष्पमिति पत्रं तुलस्या-
दिदलं वा पुष्पं कमलादिजलमंवा फलं नारिकेलं वा
तोयं गंगादिजलं वा यो मदनं न भक्तो मे सर्वे स राय सर्वा त-
र्यामिणे सुदाम मित्राय विडुराय पितृणां कर्मो गिने गजेन्द्र-
पितृकं जायशवर्या पितृफलभोक्ते रन्निदेवार्पित तोयाय म-
संभक्त्या केवलया मन्त्रिष्टया प्रयच्छंति ददाति तस्य प्रयत्नात्
नः प्रकर्षेण यतः स्ववशे कृतव्यात्मा मनोयेन स तथा तस्य नि-
ष्काम मनसः पुरुषस्य भक्त्या निष्कपट प्रीत्या उपहृतं दत्तेत-
त्सर्वं पत्रादिकमहमवाप्त समस्त कामोपिलक्ष्मीपतिरपि

उच्चैर्घ्याष्टसिद्धि नवनिधादिसम्प-

त्रापि सर्वे सरोपि प्रीतियु-

क्तः सन् अस्मामि

शिरसा तत्पूर्वं

प्रतिगृह्यं

जेद्वर्णः

तदुक्तं मोक्षार्थम् ॥

याः किं

याः संप्रपन्नाः स्युरेकांतगतिबुद्धिभिः तास्वर्गाः शिरसादेवः प्रति
गुह्यातिवैसयमिति श्रुतं देवभक्त्युक्तापि पुनर्भक्त्युपहतमित्यु
क्तिस्तु भक्तिरेवमनोषरेतर्गतपत्रादिकं भक्तिरहितैर्दादृशा गुणयु
क्तैरपि हि जाग्रैर्यदि मह्यं सर्वत्र ह्यं उमपितदुर्गतं तदप्यहं नागीकरो
मितीत्युक्तैः सपंचरपि पत्रादिकं यत्किमपि किंचिदपि दत्तं न दद्याद
रौगो वस्ती करोमीति सूचयति तोयमित्यनेन मदारयनेयदिकष्टसा
ध्यानिपत्रादीनि भवेयुस्तर्हि तेषामप्यपेक्षानास्तिकित्तं गं इषमात्रे
ण जलेनैव मदारयने भवेदिति सारायनस्यातीव सुलभं त्वं सूचितं २८

तदेवं देवतांतराणि परित्यज्याने मधुसूदनीटीका १८ न फलत्वाद्भवतपवारयने कर्तव्यमनित्यकरत्वाच्च
त्वाह - पत्रपुष्पफलतोयमन्यदानायासलभं यत् किंचिदस्त्ययः कश्चिद
पिनरो मे मह्यमनेतमहाविभूतिपतेये परमेश्वराय भक्त्या न वासुदेवा
य मम स्ति किंचिदिति बुद्धिश्च कया प्रीत्या प्रयत्नति ईश्वराय भूत्सव
उपकल्पयति मत्स्त्वानासदद्वयाभावात् सर्वस्यापि जगतो म
येवार्जितत्वात् अतो मदीयमेव सर्वं मह्यमर्पयति जनः तस्य प्री
त्या प्रयत्नतः प्रयत्नात्मनः सुदुर्बुद्धेस्तु पत्रपुष्पादितत्तुमपि वस्तु
हंसर्वेश्वरोऽहमि अशनवत् प्रीत्या स्वीकृत्य तस्यामि अत्र वाच्यस्या
त्यंतं तिरस्कारादशनलक्षितेन स्वीकारविशेषेण प्रीत्यतिशयहेतु
त्वं व्यज्यते न हं वेदेवा अमंति न पिवंते न देवा मृतं दृष्ट्वा तप्यंतीति अ
नेः कस्मात्तत्तुमपि तदस्यासि यस्माद्भक्त्युपहतं भक्त्या प्रीत्या समर्पि
तं तेन प्रीत्या समर्पणमत्र स्वीकारनिमित्तमित्यर्थः अत्र भक्त्या प्रय
त्नतीत्युक्ता पुनर्भक्त्युपहतमिति वदत्रः भक्त्युपहृतत्वात् तत्तपसि
त्वादिमत्स्वीकारनिमित्तं न भवतीति परिसंख्यो सूचयति श्रीदामबा
ल्लणानीतं तं इलकाणभक्त्या वत्सीति विशेषप्रतिवृद्धं भक्त्या भक्त्य
वित्तानोवासरवमात्रायर्पितं पत्रपुष्पादिभक्त्या र्पितं साक्षादेवं भक्त
यामीति वा तेन भक्तिरेवमत्यरितोषतिमितं न तदेवतांतरवद्वत्पु
हारादिवृद्धवित्तवयायाससाध्यं किंचिदिति देवतांतरमपहाय मा
मेव भजेतेत्यभिप्रायः २८

सदानन्दीटीका ११

श्री
गी टी
न

अनाद्यनिफलावाप्तैकार्याभक्तिर्न केवलं श्रीहरेः किं तनायासा
राधतादपिसज्जनैः १ पत्रं पुष्पं फलं तोयमस्य द्वावस्तु किंचन यद
नायासलभ्यं यः कञ्चनापि देदृशुत् २ अनेनैश्वर्यपतये मह्यं श्री
विस्रवे सधीः वासुदेवात्मरंतास्ति किंचनेति मनीषया ३ प्रीत्याशु
त्वदेवासावीश्वरायार्पयन्तः मत्सत्त्वानासदद्वयाभावात्सर्वस्य
वस्तुनः ४ मयार्जिततया सर्वमदीयं मेर्पयन्त्यं प्रीत्या प्रयच्छन्तस्तु
समुद्भवदेर्महात्मनः ५ पुष्पापत्रादितत्पुष्पवस्तु हं परमेश्वरः स्वी
कृत्वा शानवत्प्रीत्या त्वमिप्रीतिभुग्हीः ६ यस्यात्समर्पितं प्रीत्या
मत्स्वीकारेस्तिकारणं श्रीदामव्याख्यानातीततंडुलाशनवद्युतः ७
परितोषनिमित्तं मे भक्तिरेव न वै भवं अतो देहांतरे हि त्वामेव स
ततं भजेत् ८।२६

नीलकण्ठीटीका १२

मद्भक्तिरतिशयकदादेवतांतरभक्तिस्तद्वद्विषययायाससाधेत्या
शयेनाह पत्रमिति भक्तिरेव केवलं ममापेक्षितानाम्यदिति भावः
भक्त्युपहतं भक्त्या समर्पितं २६

तत्तत्रानाविधद्वयसंभारसाधनसाध्याग्रानंदीटीका १३ देवादियजनाविजयजनेविशेष
माह-प्रयतो ब्रह्मैव भावनायां समाहित आत्मा तः करणाय स्पृता स भक्ता दत्तं
तत्पत्रादिकमहमस्मामि अहं हि भक्तिमता भक्ता दत्तेनातायासला
भ्येन पत्रमात्रेणापि त्वमो भवामि न तदेव तान्तरवद्भक्तिविषययाया
ससाधेत्यनपन्नविधिनेत्यर्थः १३।२७

सचमद्यागोदेवव्रतादियागवत्तत्र रामकण्ठीटीका १४ त्रानाद्वयसंभारसाधनः नैवेत्याह ॥
भक्तिरद्वयविष्णुसत्पत्रसत्त्वभावनायात्मन एव तस्य तस्य वाना
नादेवताविशेषस्योपासनं तया साधनभूतया यस्तत्त्ववित्तत्रायपि
यकिंचित्सह्यं प्रयच्छन्ति तस्य प्रयत्नात्मनस्तथाविधाद्वयविष्णुना
समाहितान्तः करणस्य तादृशभक्त्युपहतमस्मामि उपभुंजे यादृ
शभावनाविशेषेणोपहतं तथैव तत्स्वीकरोमीत्यर्थः १४।२८

यौमङ्गलः पञ्चादिकं मेमहं संप्रदानाय सर्वान्तर्यामिणो ईश्वराय
 देवविशेषतादिपरिच्छेदरहिताय भक्त्या समर्पयति प्रयत्नात्म
 नः प्रयतः शुद्धो विमर्शात्मागेन देहाद्यभिमानाकलवितश्रान्ताय
 स्य तस्य भक्त्यस्तत्पञ्चादिकं भक्त्या समर्पितमस्मा मिश्रीत्या स्वीकरो
 मीत्यर्थः भक्तेः पुनर्यद्दण्डमशनं प्रत्यतिशयेन साथकतमत्तसूच
 नार्थम् ~~नाना~~ २६

पंचोलीटीका

न केवलं मङ्गलानामनाहृतिलक्षणानंतं फलं किंतु सत्त्वाद्य
 नश्चाहं कथमित्याह पञ्चमिति यः मेमहं पञ्च पुष्पफलतोयं भ
 क्त्या यच्छति अहंतत्पञ्चादिकं सर्वभक्त्यपहृतं भाक्तिपूर्वकं प्रापि
 तं प्रियतात्मनः शुद्धबुद्धेश्चामिष्टहामि २६

रागावीरसमिद्धोधिनी

प्रथमं नानायासद्व्यसाध्यदेवतांतरयत्नेभ्यः स्वयत्तस्य साथ
 नांतरानपेक्षतया नायाससाध्यत्वेन च व्यतिरेकं दर्शयितुमा
 ह पञ्चमिति यः कश्चित्कर्माधिकारी पञ्चादिभिरेव मत्सृजामा
 रभते तस्यातिपविशतांतः करणस्य संकल्पांतरेभ्यः प्रत्याव
 र्त्त्य समाख्यस्वोचितकर्मण्येव दत्तावधानवित्तस्य च तदिति
 भक्त्योपहारीकृतं पञ्चादिकमित्यर्थः अस्मामि स्वीकृत्याह मा
 स्वदे पञ्चादिकं च सर्वसुलभत्वातिवृत्त्यादिव्यंजकं ततश्चेत
 स्मिन्निष्ठमेस्यानेकालेव पूजोपकरणद्वयाभावात्कथं भवत्स
 जामारभति प्रांकाभवतानकार्या भक्तिमात्रेणैव हि मत्सृजायाः
 संपन्नत्वादिति भावः २६॥

मधुभाष्य

पञ्चमिति नन्वविहितपञ्चावि तस्यापराधतोक्तेर्वीरारुहे

भक्तैवाहं तु एतिभावः भक्तप्रियं सकललोकनमस्क
तं चेति भारते एतावानेव लोकेऽस्मिन् सुखः स्वार्थः परः सु
तः एकांतभक्तिर्गोविंदेयत्तव शास्त्रदर्शने श्रुतो यत्करोषि
तद्दिस्तेहादिमत्वादस्य भक्तस्यापि कस्यचिद्दुःफलदरासि
वियरोतस्यापि कस्यचिद्विपरीतमित्यत आह २६॥

भाषा अनुवाद

अब सभक्तको अक्षय फलत्व और सभक्ति का सलभत्व देखावते हैं जो मनुष्य भक्ति पूर्वक पत्र पुष्प फलजल मात्र भी हमें देय है वह विमल चित्र भक्तजनका प्रीति से दिया हुआ पुष्पादि में प्रति प्रसन्न होय ग्रहण करता है उसका भाव यह है कि और देवके समान बड़ी पूजा सामग्री हमें न चाहिये हम केवल भाव भक्ति से प्रसन्न होते हैं २९।

दोहा

पत्र पुसप फलजल मोहि देहि भक्तिसे जोय भावहिसे दि
यो मे प्रदो सुखचित केहि सोय २९॥

三

यत्करोषियदस्मासि यज्जहोषिददासियत् यत्तप
स्ससिकौन्तेय तत्कुरुष्वमदर्पणं २०

शंकरभाष्यटीका १

यत्तपवमतः यत् करोषीति यत्करोषि यदाचरसि शास्त्रीये
कर्मसतः प्राप्तं यदस्मासि यत्वादसि यज्जहोषि हवने निर्व
र्त्यसि श्रोतं स्मार्त्तं वा यत्तददासि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो
हिरण्यपात्ररत्नादि यत्तपस्ससि कौन्तेय तत्कुरु मदर्पणं म
त्समर्पणं २०

आनन्दगिरिकृतटीका २

तदागन्तव्यं सकरत्वे तदेवावश्यकमित्याह यत्तप इति सतः शा
स्त्रादितेः प्राप्तं गमनादीति यावत् यदस्मासियं किञ्चिद्भोगं भुङ्ते
हवनस्य सतस्त्वे वारयति श्रोतमिति मत्समर्पणं तत् सर्वं मह्यं
समर्पयेत्यर्थः २०

स्वामिकृतटीका ३

नचप्रणादिकमपि यत्तार्थं पशुसोमादिद्रव्यवत् मदर्प्यमेवोच्य
मेरापायसमर्पणीये किंतर्हि यदिति सभावतो वा शास्त्रतो वा य
त्किञ्चित्कर्म करोषि तथा यदस्मासि जहोसि यददासि यत्तपस्ससि
तपः करोषि तत्सर्वं मयि प्रर्पितं यथा भवति एवं तथा कुरुष्व २०

पेशाचभाष्यटीका ४

यत्करोषियलौकिकं वैदिकं वा कर्म करोषियदस्मासि शोदनादिभुङ्ते
यदादिर्जहोषि देवतार्थं यद्विराणादिकं ददासियत्कुरुष्व चोद्राय
णादिकं तपस्यासि तत्सर्वं कौन्तेय कुरुष्व मदर्पणं मदागन्तव्यं २०

यस्याज्ञानिनो महात्मनो वाञ्छा रामानुजभाष्यटीका ५

यदिति यद्देहयागादिशेषभूतं लौकिकं कर्म करोषियच्च वैदिकं होम
दानतपः प्रभृतिनित्यनैमित्तिकं कर्म करोषि तत्सर्वं मदर्पणं कुरुष्व
अर्प्यत इति अर्पणं सर्वं सलौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणाः कर्तृत्वभो
क्तृत्वमाश्रयत्वे च यथा सर्वं समर्पितं भवति तथा कुरु पतनु कर्म भ
वति यागदानादिष्टाराश्रयतया प्रतीयमानान् देवान् कर्मकर्तृत्वं

नसा गोचरोयं सभावः तस्मात्तज्ज्ञानोभूत्वा उक्तलक्षणं भ
क्तिभावाद्यनुरतात्मा कीर्तन
यजनाचनप्राणमादिकं क
र्माणां लौकिकं वैदिकं च नित्यं
नैमित्तिकं कर्म कर्तव्यम् ॥

श्री
गी टी
न

भोक्तृत्वादौ मदायमतयामत्संकल्पायतस्वरूपस्थितिप्रवृत्तितया च
मयेवपरमशेषिणिपरमकर्तरिवाचकर्तारमायायदेवतार्थकृतमा
याधनक्रियाजाते सर्वसमर्पयित्वा मन्त्रियाम्नाश्वकर्मक्षेत्रेकरस
तातवमायादेस्तत्सभावकगर्भतन्तात्तामपिप्रत्यर्थीतिप्रकोभ
वेति २०

मनोरथाः फलं लब्धं यति अतस्त्वं सर्वं प्रायश्चित्तोपदेशकमेणमदर्पणं मन्मथत्वेनोद्भावनं ऊरु पृष्ठपवव
संन्यासयोग इति विस्तीर्णविस्मृष्टप्रायश्चित्तोद्भावनं इति एकमुक्तोयमर्थो भगवत्प्रतिज्ञातत्वात्सुतमा
हृत्वे भवति २१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका १५

॥ देवतांतरयाजिनोयतोमित

परमार्थप्रपाटीटीका १

तदेवंपत्रप्रव्यायर्पणार्थमस्तिमाविभूतिगवेषणप्रयासोपिमास्ति
त्याह यदिति सभावतः शास्त्रतोवाकरचरणयापारेणयकिंचित्क
र्मकरोषियदस्यासिभोक्तृमिहसिजहोस्यप्रोत्तिपसिददामितपस्य
सिचतत्सर्वमदर्पणं कुरु संकल्पमात्रेणैवमदर्पणं भवति न पुन
दर्शनाद्यपेक्षेसर्थः २२

वनमालीटीका ८

कौटुशंतेभजनंतदार यदिति यत्करोषिशस्त्रं विना विरागान्तराप्रय
लौकिकंगमनादिकं यदस्यासिस्त्रयर्थं कर्मसिञ्चयंवा तथायजु
होविशास्त्रवलाभित्यमग्निहोत्रादिहोमं निर्वर्तयसि श्रोतस्मार्तसर्व
होमोपलक्षणमेतत् तथायददासि अतिथिब्रह्मणादिभ्योन्नसव
र्णादितयायतपस्यसिप्रतिसंवत्सरमज्ञातप्रामादिकपापनिवृत्तये
चोद्वायर्णादिकंचरसि अयच्चयन्त्रित्यनैमित्तिकादिकं नदपिमयिस
मर्पयं वप्राणिसभाववशादिनापिशास्त्रमवश्यं भाविगमनाशना
दियच्चशास्त्रवशादवश्यं भाविहोमदानादिकंतत्सर्वं लौकिकं वैदि
कंच कर्माभ्यं निमित्तेन क्रियमाणं मयापितेयथास्मात्तथा कुरुषु
अवश्यं भाविनां कर्मणामपिपरमगुरोसमर्पणमेवमद्भजनंतत
दर्थं पृथग्प्रापारः कश्चित्कर्तव्यरतिभावः २३

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

ननुयोमहात्मात्तानीतदनमभक्तस्तेनयत्कर्तव्यं कर्मतत्तयोक्तंम
याश्रुतमिदानीं यन्ममकर्तव्यं भवेत्तद्वदेत्तपेक्षायान्तमपुन्रलक्ष
णोत्तानीमदनमभक्तस्य भूत्वायद्यलौकिकं वैदिकरूपं कर्म करोषि
तत्सर्वं मदर्पणमेव कुर्विष्याह यत्करोषीति यद्वात्तद्वद्वासाभावेनवा आत्मात्मीयदेहादिभि
र्निर्वाहायलौकिकं कर्म करोषि

यच्च देहपालनायात्रादिकर्मस्य सिद्धिर्भवति यच्च वैदिकमग्निहोत्रादि
 श्रद्धां होमं जुहोति हवनं करोति यच्च हिरण्यपात्रादिकं सत्याग्नेभ्यो ददाति
 यच्च प्रत्यहं मत्तातडरिततयेतपस्यसिचां द्रायणादितपश्चाचरति
 हे कौन्तेय उज्ज्वली पुत्रतत्सर्वमनुकर्म कर्ममपि कर्ममदर्पणं कुरु शुभ
 मित्सर्वेश्वरे सर्वनियन्तरी सत्त्वात्मनि अर्पतेऽमर्पणं निविलस्य लोकि
 कं वैदिकादिकर्मणः कर्तृत्वे भोक्तृत्वात् अर्पणं सर्वयथा सम
 र्पितं स्यात्तथा त्वं कुरु यथेह लोकसामिमोऽपीनाश्रुत्यास्तदात्तया तद
 नुकूलं शुभमशुभं वा सर्वकर्मकृत्वा तत्कर्मतत्फलं च सामिमेव निष्कप
 देन समर्पयेति चेन्नर्हितत्वात्मीतेषु प्रसादं करोति तथा त्वमपि सत्य
 मदाय तस्यिति प्रवृत्तिकृतं सत्त्वात्मनोऽहं त्वममलरूपाभिमानं त्व
 कामयेव कारितं यत्तु कर्म करोषितत्सर्वं मये वार्ष्णेयं करोषि चेद
 हं त्वयि प्रसन्नो भवामीत्यभिप्रायः २१

कीदृशं ते भजनं तदाह ॥ मधुसूदनीटीका ११

यत्करोषि शास्त्रादृते पिरागात् प्राप्तं गमनादियदस्मात्सि स्यं तत्प्रार्थ
 कर्मसि अर्थं वा तथा यज्जुहोति शास्त्रबलान्निसमग्निहोत्रादिहोमं नि
 र्वर्तयति श्रौतस्मार्तसर्वहोमोपलक्षणा मेतत् तथा यददासि प्रतिधि
 ब्राह्मणोभ्यो हिरण्यपादि तथा यत्तपसि प्रति संवत्सरमत्तातप्राप्तादि
 कपापनिवृत्तये चां द्रायणादिचरति उक्तं बलप्रवृत्तिनिगसाय शरी
 रेंद्रियसंचातं संयमयसीति वा एतच्च सर्वेषां नियन्त्रे मितिक कर्मणा
 सुपलक्षणां तेन यत्तव प्राणिसंभाववशादिना पिशाचसमवशं भा
 विगमनाशनादि यच्च शास्त्रवशादवशं भाविहोमदानादि हे कौन्ते
 य तत्सर्वं लौकिकं च कर्म मेनेव निमित्तेन क्रियमाणं मदर्पणं मय्यर्पि
 तं यथास्यात्तथा कुरुष्व श्रान्तेन पदेन समर्पकं निश्चयेव समर्पणफले
 न त्वमपि किंचिदिति दर्शयति अथ श्रद्धां भाविनां कर्मणा मपि परमगु
 री समर्पणमेव मद्भजनं तत्तदर्थं यथागवापारः काश्चित्कर्तव्य
 यभिप्रायः २२

वैदिकं

सदानंदीटीका ११

यत्करोषि सतः प्राप्तं यदस्मात्सि स्यं तमे श्रौतं वा स्मार्तं मय वा यज्जुहो

श्री
गीटी
न

विविधेर्वलात् १ अतिथिब्रह्मणादिभ्यो हेमात्रादिददासियत् चांद्र
यणादिकंदोषशोभे चरसियत्तपः २ उच्छुल्लप्रवृत्तेर्वानिरासाया
त्मसंयमं लौकिकं वैदिकं शाण्डिल्यभावाद्वा करोषियत् ३ मय्यर्पितं
यथा तत्सात्कुरुष्वन्ते तथा सदा समर्पकगते सर्वसमर्पणफलं य
तः ४ इत्यात्मनेपदेनात्र हरिणा दर्शितस्फुटं आवश्यं भावितं स
र्वकर्मणां परमेश्वरे ५ श्रीमासमर्पणं निमं मज्जनं मयेरितं ननु का
चित्तदर्थेऽस्ति कर्तव्यायादृतिः पृथक् ६ इत्येवं वासुदेवस्य श्रीहरेरा
शयः परः ७ । २०

नीलकंठीटीका ११

अतः सर्वमदपणं कुर्वित्वा यदिति यत्करोषि गमनादिकं तद्गव
तपवप्रदक्षिणादिकं करोमीति मत्प्रीत्यर्थमेव तदपणं कुर्विति
एवं वचनादिषु पि नाम कीर्तनादिदृष्ट्या ऊह्यं २०

तदेवं ममेकात्म्यात्मानेन कृतं कर्मानेन आनेदीटीका १२

फले ज्ञात्वा सुगमोर्थः २०

रामकंठीटीका १४

यतपवेतनः ॥ यत्करोषि तत्फलार्थितया यत्कर्मावृत्तिरसि यच्चास्मि तत्कर्म फ
लभूतमुपभुंक्ष्य तत्सर्वमदपणं कुरु मयि ब्रह्मसंज्ञपेपणं मदात्मक
प्रतिपत्त्या निवेदयेत्तस्य तत्तादृशं कुरु संपादय तच्च कार्यं तानरि
तानां तानाफलहेतवे तस्य वस्थितं विवृणोति यज्जहोषि तेषु तेषु य
तेषु तत्तदेव तातपणार्थं यदग्नौ हवनक्रियया लिपसि यच्चांतर्वेद्या
दौ ददासि पात्रेभ्यः प्रयच्छसि यमपो नियमविशेषं चरसितत्सर्वम
दपणं कुरु यत्तदानतपो लक्षणक्रियास्ववश्यकर्तव्यतासु तत्तत्क
लाभिकोदाकारपणपविहारेण मत्संज्ञपात्रभवमेवेकं फलमवलम्ब्य
सेमर्थः २०

आस्तावन्मदर्थपत्राद्य लासिकी टीका १५

नेषणप्रयासलवः ॥ यत्सभावा करोषि यच्चास्मि स्वात्मने समर्पयसि यच्च देवतायु
देशे न जहोषि श्रीते स्मार्ते वा होमं निवर्तयसि यच्च पितृमनुष्यायुदे
शे न ददासि यच्च पापनिवृत्तये तपस्यसि चांद्रयणादितपश्चरसि

तत्सर्वमुक्तोपदेशेनमदर्पणं कुरुषु

२०

पंचोलीटी

यतपवमतः सर्वमदर्पणं कुरुविद्याह यदिति हे कौंतेय यत्करोषि
यदाचरसि स्वतः प्राप्तं यदस्माभिर्भुक्ष्य होषि हवनं करोषि श्रो-
तस्मार्तं वा यद्वा ह्यणोभ्यो हिरण्णादिकं ददासि यतप स्यासि यतप-
श्चरसि तन्मयि समर्पणं कुरु २०

रणवीरसमिद्धे धिनी

यत्करोषीति यज्ञदानतपोलक्षणसि विधाः क्रियावर्णां अमि-
णां यथास्वंप्रकारभिन्ना अवपयानुष्ठेयाः ताश्च यत्करोषीत्यने-
न समस्या प्रतिपादिता यज्ञहोषीत्यादिना च तासामेव पृथक् पृ-
थक् स्वरूपा विस्तरणं यदस्माभीत्यनेन च तत्फलभोगकथनं
तयोर्द्वयोः पि क्रियातत्फलयोर्मां निवेद्येवानुष्ठानभोगौ मत्सा-
युज्यप्राप्तिहेतुरित्यतस्तमपि स्ववर्णां प्रमो विते युद्धयत्तंतदंते च
ब्राह्मणसुभटवंदिगायकनर्तकादिभ्यो भूस्या यद्द्वारवस्त्रालं-
कारादिदानमस्य मेधादियत्तांते वा ब्राह्मणानां भूस्यादिदक्षिणा-
दानं वा तदंते च मन्वादि व्यवस्थापितं दंडनीत्यनुसारेण राज्या-
नुपालने व्यवस्थिति रूपांतपश्चतथैवाचरित्वा तत्फलं वैदिका-
मुष्मिकमुभयमपि मध्ये वसमर्पयेति भावार्थः २०॥

मधुभाष्य

२०॥

भाषा अनुवाद

जिस लियेमे भाव भक्ति से भक्त पर प्रसन्न होताहूँ इससे हे
कौन्नेय कुन्ती पुत्र जो कुछ कर्म करो या आहार करो या
यज्ञ करो या दान करो या तप करो सो सब मदर्पण अर्थात्
तुम्हारेको समर्पण करो तो वह सब अक्षय फल होगा और
दोष किसी तरह न लगेगा २७ ।

टीका

जोकरहे जो पातहे जो दहन करें जो देहिं जो तपहे तं ऊंति
सुनकर मम अर्पण यदि २७

115

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨੀ ਜਗਦੇਵ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ
ਮਾਤਾ ਜੀ ਸਾਹਿਬਾ ਜੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ
ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ
ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ
ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ
ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ

ਸਤਿਨਾਮੁ

ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ
ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ
ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ
ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ

शुभाशुभफलैरेवंमोक्षसेकर्मबन्धनैः संन्यासयो
गयुक्तात्मा विमुक्तोमाशुपैष्यसि २८

शाङ्खभाष्यटीका १

एवं कुर्वतस्तत्र यद्वति तच्छृणु शुभाशुभफलैरिति शुभाशु
भफलैरेवं शुभाशुभे इष्टानिष्टफलेष्वं तानि शुभाशुभफला
नि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैरेवं मत्समर्पणं कु
र्वन् मोक्षसे सोयंसंन्यासयोगोनाम संन्यासश्चासौ मत्समर्पणं
तथा कर्मकर्तृताद्योगश्चासाविति तेन संन्यासयोगेन युक्तश्चा
त्मानः करणं यस्य तव सत्वं संन्यासयोगयुक्तात्मा सन् विमुक्तः
कर्मबन्धनैर्जीवन्नेव पतिते चास्मिन् शरीरे माशुपैष्यस्यगमिष्य
सि २८

आनन्दगिरिकृतटीका २

किमतोभवति तदाह एवमिति भगवदर्पणवृत्त्या सर्वकर्म
कुर्वतो जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मावसाने विदेहकैवल्यमावश्यं
कमित्याह शुभत्यादिना भगवदर्पणकारणान्मुक्तिः संन्यासयो
गाच्चेति साधनद्वयशेकोऽज्ञातयति सोयमिति २८

स्वामिकृतटीका ३

एवंचयत्फलप्राप्त्यसितच्छृणु शुभाशुभफलैरिति एवं कुर्वन्
कर्मबन्धनैः कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टैः फलैर्मुक्तो भविष्यति कर्माणां
मयि समर्पितत्वेन न तत्फलसंबन्धादुपपत्तेः तैश्च मुक्तः सन् संन्या
सयोगयुक्तात्मा संन्यासः कर्माणां मदर्पणं स एव योगस्तेन युक्तश्चात्मा
चित्तं यस्य तथाभूतः तं मां प्राप्स्यसि २८

पैशाचभाष्यटीका ४

एवं मदर्पणानुष्ठाने सति शुभाशुभफलैः पुण्यपापफलैः मोक्षसे
मुक्तो भवसि कर्माण्येव बन्धनानितेः कर्मबन्धनैः संन्यासयोगयुक्ता
त्मा संन्यास एव योगस्तेन युक्तात्मा सकृदफलासंग इत्यर्थः कर्मबन्ध
नैर्विमुक्तो मां नित्यमुक्तं वा स देवशुपैष्यसि प्राप्स्यसि २८

श्री
गी टी
न

रामावजभाषटीका ५

शुभाशुभेति एवं संन्यासाद्ययोगयुक्तप्रात्मा मलेष्वेतेन मन्त्रियाभ्यत
यैकसंकर्मवसर्वमदायनमनुसंधानेन लौकिकचकर्मकुर्वन् शु
भाशुभफलैरनेनैः प्राचीनकर्माद्येवं धनेर्मन्त्राभिविरोधिभिर्मोक्षसंते
विमुक्तो मामेवेषसि

म०

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

सप्तार्थ २८

परमार्थप्रपाटीटीका ७

तत्फलमाह शुभाशुभेति एवमनुना प्रकारेण मदर्पणधिया क्रि
यमाणानां कर्मणां कर्मबंधनैः कर्मनिबंधनैः शुभाशुभफलैरिति
हेर्मोक्षसे शुभो भविष्यति यथाशौभर्जितबीजानामं करोत्यादक
सेनास्ति तथैव ब्रह्मार्पणधिया कृतानां कर्मणां फलजनकत्वेनास्ती
त्यर्थः ततश्च संन्यासयोगेन प्रागुक्तैः पुनः प्रात्माचितं यथेवं विधत्ते
विमुक्तो जीवन्मुक्तदशां प्राप्नुयादुपेक्षसि २८

वनमालीटीका ८

तदृशभजनसफलमाह शुभेति एवमनुना याससिद्धेऽपि सर्वकर्मस
मर्पणरूपे मद्भजने सति शुभाशुभेति हे फले येषां तैः कर्मबंधनै
र्वंधनरूपैः कर्मभिर्मोक्षसेमपि समर्पितत्वात् सवतसंबंधादुपपन्नैः
कर्मभिलाफलैश्च न संपत्त्यसेततश्च संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः
सर्वकर्मणां मदर्पणं सपवयोगउवचित्रशोधकताद्योगस्तेन युक्तः
शोधितप्रात्मा चित्तं यस्य सत्तत्कर्मसर्वकर्माकर्मा कर्मबंधनैर्जीवन्ने
च विमुक्तः सन्न निवृत्तिनिशेषकर्मरूपाविद्यः सन्न विभूतसंज्ञानंदो
तिवैरिचिप्रपंचवैभवं कालापारित्येयवैकंटाधिपतिं सर्वेश्वरं ता
नानंदाय चित्तानंतगुणालयं प्रसन्नं उवदनं भक्तवत्सलं सर्वैकता
नमाशुपेक्षसि निमग्नं निजसखमर्जनमुपलक्ष्यीकृत्य कृपया
जीवानुपदिशतीति भावः २८

कृष्णमवैजयन्तीटीका ९

ननु त्वयि सर्वकर्मापणो नैव मम किं फलं स्यादिति चेत्तत्राह शुभाशु

सकलदेववन्द्यं

लमाह ॥ एवमनायाससिद्धेऽपि सर्वकर्मसमर्पणरूपेण सद्भजनेन सति शुभाशु
भेदशान्तिश्चेत्फले येषां तैः कर्मबंधनैः बंधनरूपैः कर्मभिर्मोक्षमेव
पिसमर्पितत्वात्तवतत्संबंधानुपपत्तेः कर्मभिरुक्तफलैश्च न संयो
द्यते ततश्च संन्यासयोगयुक्तात्मा संन्यासः सर्वकर्माणां भगवति
समर्पणं स एव योगश्च चित्तशोधकत्वाद्योगस्तेन युक्तः शोधितश्चा
त्मा तः करणेष्वसंतेत्यक्तसर्वकर्माणां कर्मबंधनैर्जीवनेव विमु
क्तः स न संप्रदर्शनेनाज्ञानावरणनिवृत्त्या माशुपैष्यसि साक्षात्
करिष्यसि ग्रहं ब्रह्मास्मीति ततः प्रारब्धकर्मक्षयात्पतितोऽस्मिन् श
रीरे विदेहकैवल्यरूपमाशुपैष्यसि इदानीमपि सद्भयः स न सर्वोपा
यि निवृत्त्या मायकभेदव्यवहारविषयानभविष्यतीत्यर्थः

भजनस्येष्टशस्येष्टः फलमाह जगद्गुरुः एवं सिद्धेयताया सात्म
द्रजने सतीष्टे १ इष्टानिष्टे फले ये वा तैस्तं कर्मात्पबन्धनैः मोक्ष
सेनतसंसर्गशस्यसौशसमर्पणात् २ संन्यासो मयि गोविन्दे स
र्वकर्मसमर्पणं धीशोथकतया योगस्तेन युक्तः समाहितः ३ शो
थितो योग्यतां नीतः आत्मा यस्यां तं मनः जीवनेव विमुक्तः सन्नता

श्री
गी टी
न

नाश्रुतिबाधनात् ४ साक्षात्कृतात्मतत्त्वः सन्मार्गैव त्वपराभिधं प
तिते सिद्धिरीरेवं तया त्वा रच्य कर्मणाः उपैष्य स्युना ब्रह्मरूपः स
मेवमद्वयः सर्वोपाधिनिवृत्त्याखे सदिशेव प्रतिष्ठितः ६ भविष्य
सौतितामयं श्रीमद्भगवतोद्देशः २८

नीलकंठीटीका १२

एवं कुर्वतः फलमाह शुभाशुभेति शुभाशुभफलैः इष्टानिष्टफलैः
कर्मरूपैर्वन्धनैः एवं कुर्वन् त्वं मोक्षसे भगवदर्पणाव्यायकिंचिक
मं कुर्वतः कर्मलेपो नास्तीत्यर्थः अयमेवोक्तलक्षणाः कर्मफलसं
न्यासरूपो मार्गस्तत्र युक्तात्मा समाहितचित्तः सन् विमुक्तः कर्मबं
धनैर्विमुक्तः सन् मोक्षसर्वेषां प्रत्यगात्मानं उपैष्यति २८

श्रीनंदीटीका १३

अस्य फलमाह ॥ एवमदर्पणाव्यायकर्म कुर्वाणः संन्यासः योगपेक्षात्म समाधिः ता
भ्यां युक्त आत्मा यस्य एवं विमुक्तः सर्वभ्यो बंधनेभ्यो विमुक्तः मासुपेक्ष
सिमात्ता युज्यं प्राप्य सीत्यर्थः २८

अस्याभावनायाः फलमाह ॥

रामकंठीटीका १४

एवमनेन प्रकारेण यत्तादिकाः साः क्रियाश्रुतिश्च त्रिषु भाशुभ
फलैः शुभैः शुभात्मकैः शुभैर्दः त्वात्मकैः क्रियाफलैर्मोक्षसेता
निते बन्धनाय तत्कल्पयिष्यते इत्यर्थः कीदृशैः कर्मबंधनैः कर्माणि
ज्ञानशून्यानि बंधनं नियमहेतुर्येषां तथा विधेः कर्मबंधनानि हि
फलानि ज्ञानशून्या बंधनेति न यथोक्तज्ञानं सम्पन्नमतस्तसंन्यासयोगेन
फलैः संकल्पसमाधिना युक्तात्मा सम्वदसभावः अतएव वि
मुक्तः सर्वबंधनेभ्यो विनिष्क्रान्तो मामेकं परमकारणमुपैष्य स ह मे
व संपत्त्यसे इत्यर्थः २८

एवमुक्तोपपत्त्याय किंचित् कुर्वतो लासिकी ॥

श्रीनंदीटीका १५

यत्फलं तदाह ॥ एवमुक्तस्य तावतिष्ठं कर्म बन्धनैः कर्मनिबन्धनैरिष्टानिष्टैः फ

लैर्मोक्षसेत्यक्षसे ततः समासयोगेन पूर्वमुक्तलक्षणैः न युक्तः
 सम्यग्प्राप्तायस्यसः ततो विमुक्तो जीवनेव मुक्तो मा मुपैष्यसि अ
 हमेवेत्यरोविशालासंपत्स्यसे ~~विमुक्तो जीवनेव मुक्तो मा मुपैष्यसि~~
~~अहमेवेत्यरोविशालासंपत्स्यसे~~ २८

पंचोलीटीका

एवं ऊर्वतो यत्फलं भवति तदाह शुभाशुभेति एवं सर्वमपि स
 मर्पणं ऊर्वन् शुभाशुभैः फलैः सखडः खप्रदैः कर्मलक्षणैः वं
 धनैः मोक्षसेत्येकं कर्मयोगः मयि कर्म समर्पणात् संन्यासकर्तृ
 त्वात् योगस्तेन संन्यासयोगेन युक्तातः करणः स नू कर्मबंध
 नैः जीवन्मुक्तः पतितेशरीरे मा मुपैष्यसि प्राप्स्यसि २५

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

एवं विधानस्य च फलमाह शुभाशुभेति एवमुक्तेन प्रकारेण
 यज्ञादिक्रिया अनुतिष्ठति प्रोषः त्वं कर्मबंधनैः कर्मनिबंधनैः
 शुभाशुभफलैर्मोक्षसेत्युक्तो भविष्यसि तानिते पुनः पुनः स्वर्ग
 नरकादिभोगरूपबंधनाय न कल्प्यते इति भावः तत्र पुनः पुनस्तस्य
 गुरुपिशादिदिसंयापय फलं दुष्टघातेन सर्वजगज्जगत्कुम्भं फ
 लं एवं दानतपसोरपि यथा स्वशुभाशुभफलता स्वयं शुभा
 नन्वेतावतानिष्टय विदारय वन पुनरिष्टा मिश्रयित्यतस्तदर्थं क
 र्मांतरं देवतांतरा राधनं वा वप्रयमनुष्ठेयं स्यादित्याशंकाह सं
 न्यासेति संन्यासः कर्मयोगश्चेत्यत्र प्रतियादितस्वद्वयो संन्यास
 योगौ ताभ्यां युक्तो वह्निश्चात्मातः करणं यस्य तादृशो तपविवि
 मुक्तः शुभाशुभकर्मभिरुक्तः समा मुपैष्यसि मत्सा पुन्यमाप्स्य
 सीत्यर्थः २८॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद

इस प्रकार आचरण करनेसे जो फल होगा सो सुनो कि उक्त प्रकारसे कर्म सकल भगवत समर्पण करने से कर्मबन्धन प्रर्थात् कर्म जनित इष्ट अनिष्ट फल प्राप्तिसे वंचि रहोगे और मेरेमे समर्पित जो कर्म सन्नास योग उसीसे युक्त चित्त होके तम ह्रमको निःसन्देह प्राप्त होउगे २८ ।

टोका

सुभ्रसुभ्र फलसे छुट हिं तं कर्मबन्धसे ज्योंदि संन्यास योगयुत चित्त कर मिलहुं मुक्त होय मोदि २८॥

119

ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਮੁ

ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ
ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ
ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ
ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ
ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ
ਸਤਨਾਮੁ ਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ

ਸਤਨਾਮੁ

ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ
ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ
ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ
ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ ਸਤਨਾਮੁ

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे देवोऽस्ति न प्रियः ये भजन्ति त्वमांभक्षा मयिते ते तु वाप्यहं २५

शंकरभाष्यटीका १

रागादेष्वान् तर्हि भगवान् यतो भक्ताननुगृह्णाति तेतरे निति तत्र समोऽहमिति समः तत्प्राह सर्वभूतेषु न मे देवोऽस्ति न प्रियः अत्रिवदहं ह्यस्यानां यथाग्निः शीते नापतयति समीपमुपसर्पेता मपतयति तथाहं भक्ताननुगृह्णामि तेतरे न ये भजन्ति तस्मात्मीश्वरं भक्ता मयिते सभावतएव मम रागनिमित्तं मयि वर्तन्ते तेषु वाप्यहं सभावतएव वर्तेतेतरेषु नैतावता तेषु देवो मम २५

शान्तद्विगिरिकृतटीका २

भगवतो रागादेष्वनेनानीश्वरत्वमाशङ्क्य परिहरति रागेत्यादिना तर्हि भगवद्भजनमकिञ्चित्करमित्याशङ्कार अत्रिवदिति तत्र प्रपञ्चयति यथेति भक्तानभक्तांश्चावगृह्णतोऽनुगृह्णतश्च भगवतो न कथं रागादिमत्तमित्याशङ्कार ये भजन्तीति ये हि वर्णाश्रमादिधर्मेभ्यो भजन्ति ते ते नैव भजनेनाचिन्त्यसांस्पृशं न परि सुदुबुद्धयो मयि मत्समीपे वर्तन्ते मदभिव्यक्तियोग्यचित्ता भवन्ति तज्ज्ञेयस्य विशेषस्योत्तमार्थः तेषु च समीपे समस्तं तेषामहमपि सभावतो वर्तमानस्तदनुग्रहपरो भवामि यथा व्यापकमपि सावित्रं तेजः सत्त्वे दर्पणादौ प्रतिफलति तथा परमेश्वरोऽवर्जनीयतया भक्तिनिरस्तसमस्तकलषसत्तेषु पुरुषेषु सन्निधौ देवी प्रकृतिमाश्रितानां भजन्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः २५

स्वामिकृतटीका ३

यदि भक्तेभ्य एव मोक्षं ददासि नाभक्तेभ्यस्तर्हितवापि किं रागादेवादिभूतवैषम्यमस्ति त्वाहं समोऽहमिति सर्वेषु भूतेषुऽपि अतो मे मम प्रियश्च देवाश्च नास्तेव एवं सत्यपियेमां भजन्ति ते भक्ता मयि वर्तन्ते अहमपि तेषु ग्राहकतया वर्तते अयं भावः यथाग्नेः ससे

अहं समः

श्री
गी टी
न

वकेष्वेतमः शीतादिदुःखमपाकुर्वतोपिनवेसम्ययथावाक्यं
तस्यतथैवभक्तपक्षपातिनोपिममनास्तेवैषम्ये किंतु मद्भक्तेरे
वायंमहिमेति २५

पेशाचभाषटीका ४

समोहमिति समस्तस्यचित्तग्रहवासदेवः सर्वभूतेषु सर्वप्राणिषु
समदेवोनास्तीतिप्रकृतेनसंबंधः नप्रियःप्रियोपिनास्तीति येन
मांभजंतिसेवतेसामीश्वरंभक्त्याप्रीत्यामयीश्वरेतेनिवसंतिग्रहम
पितेषुवसामि २५

ममेवंपरमंरूपंसभावंजानी रामानुजभाषटीका ५

हीति समोहमिति देवतिर्यकुमनुष्यावरावस्थितेषुजातितत्त्वाकारतः
सभावतोज्ञानतत्त्वात्पक्षेष्टपक्षेष्टपेणवर्तमानेषुसर्वेषुभूते
षुसमाश्रयणीयत्वेनसमोहंममजात्याकारसभावज्ञानादिभिरुक्त
शपक्षेष्टंसमाश्रयणोसमानमेवसर्वेषुवस्थितत्वेनसमाश्रितत्वं
यतिरेकेणजात्यादिभिरसंतोक्तशेषमिति तद्युक्ततयासमाश्रय
णोनकश्चिन्नियोत्तिनसंग्राह्योत्तिप्रपित्तत्वर्यमस्मियत्वेनभनेनवि
नामधारणालाभात् मद्भजनैकप्रयोजनायेमांभजंतेतेजात्यादिभि
रुक्तशपक्षेष्टावामत्समानगुणायथासत्त्वंसम्येववर्तते ग्रहमपि
तेषुमडत्क्षेष्टेषुवर्ते २५

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

सप्तार्थ २५

परमार्थप्रपाटीटीका ७

नहिभक्तेभ्यएवमोहंदाददासिनाभ क्लेशस्तनवापिरागद्वेषप्रयुक्तंवे
षम्यस्यादित्याह समोहमिति ग्रहं सर्वभूतेषुसमःसमसभावोस्मिअ
तोमेममद्वेषः प्रियोवाकश्चिदपिनास्ति किंतुयेमांभक्त्याभजंतितेमया
नुग्राह्यत्वेनवर्तते ग्रहमपितेषुनुग्रहकत्वेनवर्तामिपेतनभजंतिते
यथावस्थितापतिवृष्टि मपित्तरागद्वेषयवस्थानास्तीत्यर्थः येयथा
मांप्रपद्यंतेतिश्वमेवोक्तंयथामार्गस्थितंवृक्षंकेपिकलार्थिनः केपि
पुष्पार्थिनः केपिस्त्रायार्थिनः अयंते ससामिमंतलभंते वृक्षस्त

नोभयत्रापेक्षोपेक्षा वा श्रुतिरपि ऋग्वेदे यातेथामानिपरमाणि
यावमायामप्रमाविश्वकर्मनतेषु शिदासविभोरविधिसथावः स्वय
जेसतन्वृथानरतिभाष्य भोविश्वकर्मन्विद्यानिसर्वाणिकर्माणि
यदर्शमिति विश्वकर्मापरेष्वरस्तस्य संवृद्धिः तेतवयायानिपरमाणुत्तु
शानिथामानिदेवशरीराणि तथाया नो वमानिप्रपक्वशानिपद्यादि
शरीराणि तथायानिमप्रमामप्रमानि मनुष्यशरीराणि संतिनेषुम
येसविभ्यः त्वानुकुलेभ्यः शिदास्तानोपदेशतथा रविधिसलयकाले
होनयतेनप्राप्तेसप्रतिकुलेजीवजातेवः युष्माकंसथासस्मिन् प्रियत
शरीरेष्वतेस्वथामायाप्रज्ञानमिति सयमेव प्राप्तमस्ति संततन्वृशरीरं
वृथानोवर्द्धयावः प्रकटीकृवाणः यजसभजसप्रनुग्राहयसेत्यर्थः २५

वनमालीटीका ८

ननुयदिभक्तानेवावृष्टासिनाभक्तानतर्हि वैषम्यात् कथमोच्चर
सतग्राह समरति सर्वेषुभूतेषु प्राणिषु समस्तस्योहं सर्वलोहं सर्वो
तर्यामिवाउदासीनश्च अतो नममद्वेषविषयः प्रीतिविषयो वा कश्चि
दस्ति कथं तर्हि भक्ताभक्तयोः फलवैषम्यं तत्राह ये भजंति तये भजंते से
वंते मां सर्वकर्मसमर्पणरूपयाभ्ययाभक्त्या प्रभक्तापेक्षया भक्तस्य वि
शेषद्योतकस्तु शब्दः कोसौ मयिते मदर्पितैः निःकामैः कर्मशोथितचि
त्तानिरस्तसमस्त रजस्तमोमला उद्विक्तविषुडसत्त्वाः अपरोक्षीकृतता
नानंदचनमत्स्वरूपा भगवान्वासुदेवपवासाकं सर्वसमितिथो युक्ते
नाविच्छिन्नप्रेमप्रवाहेनानिशंमयिवर्तते मत्प्रीतिं विना क्षणमपि स
स्वरूपमधारयमानाः संतः सप्राणादिकं मत्प्रीत्यर्थमेव धारयन्ती
त्यर्थः अहमाकाशवडदासीनोनेकब्रह्मांडसर्जनपालनादियासक्तो
पिनिरपिप्रेमामदीयां मेतकदाचिदिमान्विरजामोतिधियानिशंते
पुवर्ते सरतरुसभावस्य मम न वैषम्यादिकमिति भावः २५

कसमवैजयन्तीटीका ५

ननुयदियेतपि सर्वकर्मापणं कृत्वा तां भजंति ते तवातिप्रियाः भूत्वा
त्वामेवाश्रयन्ति ते ये तत्तां न भजंति ते तवाप्रिया भूत्वा मप्राप्य संसरेति
तर्हि सर्वात्मनः सर्वनियन्तः सर्वगुरोः कारुणादिगुणसिन्योस्तवा

श्री
गी टी
न

पिजोवसेवविषमत्वमायातीतिचेतत्रेत्याह समोहमिति सर्वभूतेषु
सर्वेषुसरनरतिर्यगादिषुजात्याकृतिसभादिभिर्विषमरूपेषुभूतेषुदे
वतेषुसर्वनियन्तासर्वेश्वरस्तत्रकर्माजुसारेणोत्पत्तिपालनादिक्रुदहं
पर्जन्यवसमः समानोस्मिअतएवमेमतेषुकोपिनदेष्टोऽहितका
रीनास्तिनभवतिनप्रियः हितकारीवानास्ति यद्यप्येवमेवास्ति तथा
पितृशब्दोऽमदेवोपासकेभ्यःसभक्तानांविशेषंस्मृत्यतिमेमद्भजने
कंप्रयोजनामदनमभक्तामामात्मानमतिशयप्रियं सर्वेश्वरंभजंति
अवणकोर्तनादित्रययाभक्त्याऽनुकूलपंतिवकारोऽवधारणेतेष्वे
वमत्स्याणामदनरागिनोप्येवमप्येव सर्वेश्वरेष्वववर्ततेऽहमप्येवनेष्वे
वभक्त्यावर्तेत्यनेनभवतोपि सभक्तेषुभक्तिरस्तीतिसूचितम् येय
थामांप्रपद्यन्तेतांस्तथैवेत्यादितोक्तं चात्रैव २५

यदिभक्तानेवप्रपद्यन्तेसिनाभक्तान् न मधुसूदनीटीका १० तोरागदेषवत्तेनकथंपरमेश्वरःस्या
दितिनेत्याह ॥ सर्वेषुप्राणिषुसमस्तस्योहंसद्वेषास्फुरात्त्रपणानंदत्रपेणचस्वाभा
विकेनोपाधिकेनचांतर्यमितेन अतो नममदेषविषयः प्रीतिविष
योवाकस्मिदस्ति सावित्रसेवगगनमंडलव्यापिनः प्रकाशस्तर्हिक
थंभक्ताभक्तयोःफलवैषम्यंतत्राह येभजंतितयेतभजंतिसेवतेमोस
र्वकर्मसमर्पणत्रययाभक्त्या अभक्तापेक्षयाभक्तानांविशेषयोतना
र्थस्तशब्दः कोसौमयितेयेमदर्पितैर्निष्कामैःकर्मभिःशोधितोतःक
राणास्तेनिरस्तसमस्तजस्तमोमलससत्त्वोदेकेणातिसत्त्वस्यांतःकर
णस्यसदामदाकारो हृत्तिषुपनिषत्मानेनोत्पादयंतोमयिवर्तते
अहमप्यतिसत्त्वायांतदीयचित्रवृत्तौप्रतिविंवितस्तेषुवर्तचकारोव
धारणार्थः तएवमयितेष्टेवारमिति सत्त्वस्यहिद्वयस्यायमेवसभा
वोयेनसंबध्यतेतदाकारंशुक्लातीति सत्त्वद्वयसंबद्धसचवस्तुनपुष
पवसभावोयत्रप्रतिफलतीतितयाअसत्त्वद्वयस्यापेक्षएवसभावो
यत्त्वसंबद्धस्याप्याकारंशुक्लातीति असत्त्वद्वयसंबद्धसचवस्तुन
पुषपवसभावोयत्रप्रतिफलतीति यथाहिसर्वत्रविद्यमानोपि
सावित्रः प्रकाशःसत्त्वदर्पणादावेवाभिव्यज्यते नतत्त्वत्वेद्यदादौता
वतादर्पणेनरज्यति नवादेशिचदं एवंसर्वत्रसमोपि सत्त्वभक्तचि

मेऽभिव्यज्यमानोऽसुखेवाभक्तचित्तेऽनभिव्यज्यमानोऽहंनरज्यामि
 कुत्रचित्रवादेभिकंचित् सामग्रीमर्यादयाजायमानस्यकार्यस्या
 पर्यनुयोज्यतात् वक्रिवत् कल्पतरुवज्रावैषम्येयात्येयं किंचम
 इक्रेरेवार्यमहिमायत्समेपिवैषम्यमापादयतिष्णातमहिमानं
 २५ सदानंदीटीका ११

शुश्रूक्षासिभक्तांश्चेन्नाभक्तांस्ततः कथं रागद्वेषादिवत्तेन सर्वे
 शीतिचेच्छुणा १ सर्वप्राणिषु तत्पोहं सच्चिदानंदरूपतः श्रुतर्या
 मितया तद्वन्न कश्चिद्वेषगोचरः २ प्रियो वामे प्रकाशस्य सावित्रस्य
 वक्रश्चन कथं फलेस्तिवैषम्यं सभक्ताभक्तयोस्तदा ३ सेवेते येन
 मां भक्त्या सर्वकर्मापणात्यया चित्रमुद्रात्मवोयेन ते मय्यात्मनि
 चिह्नुने ४ सभावास्तंति तत्रैकाकारस्य्यातिमुद्रया ग्रहमप्यति
 मुद्रायां सतोद्गमो निरंतरं ५ प्रतिविंबतया तेषु वर्तएव सभावतः
 यथाग्निर्नापतयति ह्यस्यानांतराणां तमः ६ शीतं वा तेन न द्वेष्याः
 अग्नेः सूर्यरगामिनः शीतं तमोपतयति समीपमुपसर्पतां ७
 तेन तेन प्रियास्तस्य तद्वत्कल्पतरोरिव ससकामानुसारेण विचि
 त्रफलदायिनः ८ तथैव भक्त्यभक्तिभ्यां विचित्रफलदायिनः न वै
 षम्यं न नैर्ह्यप्यभवेत्सर्वसमस्यमे २५

नीलकंठीटीका १२

यतो भक्तानेवानुश्रूक्षातिनेतरानि सतो रागद्वेषवान् भगवानि
 ततश्चाह समोहमिति यथाग्निः रागादिभ्योऽपि समीपस्थानामेव
 शीतं नाशयति न ह्यस्यानांतराणां तद्वत्सर्वत्र समोऽप्यहंशरणागतानामे
 व वंशं नाशयामि नायेषामित्यर्थः अतो मम न रागद्वेषाविति भावः
 मयितेनेषु चाप्यहं भक्ताग्रतमशरणातयामयेव वर्तते अहमपि
 तेषु वर्तते अभक्तचित्तानां रागाद्याक्रांतत्वेन तत्र मम विशेषतो भि
 द्यकिर्नास्तीति भावः २५

य एवं लोभजं ते तपवमो आनंदीटीका १३ त्वंतिनेतरे इति सस्य रागादिमत्त्वमाशंक्याह
 उक्तप्रकाशसर्वेषु भूतेषु च तदंशविधेयं तर्कामितया समः समयाग्निः
 अतएव सर्वात्मतयानमे रागद्वेषौ तपुनर्ये मां भक्त्या भजंति ते मयिव

श्री
गी टी
न

तेतेग्रहमपितेषुवर्तेनात्ररागदेवोकारणंकिंतप्राणिनोर्कर्मवक
मांनुग्रहफलदानेनाप्रिवदनुशुक्लामीत्यर्थः तदेवंश्रमधिकारि
णांयत्तत्त्वकोब्रह्मप्राप्तयेभजनप्रकारोदर्शितः येषांत श्रवैद्य
तादनमितायाधिकारोसकर्मसु श्रौतेष्वैद्यतापस्यवेदाध्ययन
वर्जनात् यःसाध्यायमयीयेतकुर्यात्कर्मसंपवतत् श्रवैद्यताद
तच्छुद्धोर्कर्मभ्यःपर्युदासतेरतिनयात् यत्तेषुनाधिकारः तथाप्र
पवर्गेधिकारस्तस्मीश्रद्राणांभवेद्यदि जात्युक्तर्षोद्विजातीनामन
र्यायनतोभवेदितिविचारणयाचनापिब्रह्मप्राप्तावधिकारःतेषा
मप्यनुग्रहार्थंश्रौतानधिकृतानांतयावहितसेवनात् निषिद्धव
र्जनाद्यापिकथाश्रवणतोविभोःहीनाहीनाःशुभंजन्मपारम्येणा
यद्वेत्त अनुग्रहःसपक्षोस्यपंसईशकृतोभवेदितिनयात् सर्वस्त
रतुडर्गाणिसर्वोभद्राणिपश्यतश्चावयेच्चतरोवर्णांकृताब्राह्मण
मग्रतः इत्यादिसरणोनच

ननुकेषांचिदादिक्रियाभिरुपपन्नं ननुकेषांचिदादिक्रियाभिरुपपन्नं २५
सर्वभूतेषुचतुर्दशविधप्रपंचप्रसूतेषुपरमायतनस्तत्त्वैकत्वात्मको
हंसमोनिर्विशेषवृत्तिरतोयतिरिक्ताभावात्त्रमेकश्चिदेषोदेष्टो
षहेतुर्नापिप्रियोरगदोषहेतुसंभवति एतोभेददर्शिनोमैवानुष
को ततश्चयेषुनर्महात्मानोमदिच्छयैवविद्याशक्तिसमनुग्रहादेक
तत्त्वदर्शिनः संतोमांयथोक्तसत्त्वपंथयोक्त्याभजंतेसेवंतेयथोक्त
भावनयोपासतेतेमयितिश्रुतितेषुचाहमभेदपवतिशमि मत्तस्ते
षांडुर्भेदभेदप्रसयसेतविदलताद्रुत्तारतसागरसमरसीभूतत्वा
त्तमद्भेदस्य

ननुभक्तपक्षपातितया लासिकी ॥ १५ ॥ तवरगदेष्टादिद्वैषम्यप्रसक्तिरितिशंका
पनोदायतदभावमु श्रद्धामीशरोहंताप्रत्यभिज्ञेयःसर्वेषुचतुर्दशविधेषुभूतेषुप्राणिषु
यपादयति ॥ समोनिर्विशेषोःविपर्यस्तः ननुसमभूतेषुतदाहंतयाभवतमुचि
तम् अथसभूतेषुतवसत्त्वमसमंजसमित्यत्रहेतुमाह तमेष्टेषोक्ति
नप्रियः कश्चिदपिसवित्रस्येवगगनमंडलवापिनः प्रकाशस्य तः

पदान्तरे येन मामीश्वरे भक्त्या प्रीत्या उपासनया परामर्शेति ते मया
 भेदेन वर्तन्ते तेषु चाहमभेदेन वर्ते ॥ येषु न भक्त्या मत्सङ्गविमर्श
 हीनास्तेषामात्मतया हंसत्रयियोजनलक्षान्तरितः यथाग्नेः ससेव
 केषु तमः शीतादिदुःखमपाकुर्वतोऽपि न वैषम्यम् यथा वा कल्पद्रु
 तस्य तथैव भक्त्यपक्षपातिनोऽपि मम नास्ते वैषम्यम् किं न भक्त्या
 मत्सङ्गमर्शसौवायं महिमेति ॥

२५

पंचोलीटीका

तर्हि रागहेषवान्भगवान्यतो भक्तान् अनुगृह्णाति नेतरानित्यत्राह
 समोहमिति अहं सर्वभूतेषु स्वभक्तान् भक्तेषु समंतल्यः मे मम पर-
 कीयो न हेष्मः स्वकीयो न प्रियः यथाग्निरभिमानरहितः समीयमुप
 सर्प्य तोषीत मपनयति नेतरेषां तथाहं भजतामनुगृह्णामि नेतरान्
 तपुनः ये मो भजंति ते मयि स्वभावतः पवर्तन्ते न मे मम रागनिमित्तं ते
 हं स्वभावतः पवर्तन्ते नेतरेषु नात्र मे मम रागहेषोक्तः ॥

रागवीरसमिद्धोधिनी

अथैकेषां बंधनहेतुत्वादितरेषां मोक्षहेतुत्वाच्च भवतो रागहेष
 दोषवत्त्वेनानीश्वरत्वमेव किंच तव तद्वत्त्वेभीष्टे समापितद्वत्त
 स्युक्तत्वेन ऊतो मां रागा अयेषु पितृपुत्रादि बांधवेषु प्रदत्तं वि
 निष्टुत्वे अत्यर्जुनाभिप्रायमाशङ्क्य हं समोहमिति सर्वभूतेषु
 विषये हंसमः समदर्शी भवामि न कश्चित् मम रागहेष दोषहेतु
 रस्ति तर्हि कथं मामेवं वदसि तादृशव्यापाराभावे च भवद्भक्तेः
 फलविशेषाभावादकरणीयत्वमेव स्यादित्यर्जुनाभिप्रायमा
 शङ्क्य हं ये भजंतीति तद्वत्त्वाविशेषे येषु न मीव हि मिव सदेक
 स्वभावं भक्त्या वर्ण्यमादिधर्मं भजंति ध्यानेन साक्षाद्दृष्टमीपी
 भूयसेवंते ते मयि वर्तन्ते मदेकप्रारण्य भवन्ति मत्सायुज्यमाप्नुवे
 तीत्यर्थः अहमपि ते पुवर्तन्ते स्वस्वभावमाविष्करोमीत्यर्थः अयं

भावः उल्लाखिर्गमिर्यथानिकटवर्तितासेव्यमानानां प्रीतं नि.
वार्योऽस्य तनोत्येवं सदा सुखे कस्वभावो ह मयि नित्या सन्नाम्.
कान्स्वखयामितदितरास्तुः स्वात्मकफलककर्माण्याचर
तउपेक्षेति २५॥

मधुभाष्य

समोदमिति तर्दिनभक्तिः प्रयोजनमित्यत आह येभजं
तीति मयितेतेषु चाप्यहमिति ममतेव षण्णस्तेषामहं व
इति उक्तं च यै गितिलेषु येते वैभजंते परमं पुमांसं ते वा व
शः सन्तते तद्वृणुतेति तद्वृणुयते सर्वसर्वदा तथापि
बुद्धिपूर्वकपूर्वकत्वेन भेदः उह्वादिबल्लिषु पालादिव
तद्योक्तं तत्रैव प्रबुद्धिपूर्वकयो वषण्णस्य ध्यानात्पुनर्वशो भ
वते बुद्धिपूर्वमिति न भवत्येव प्रायस्तद्भक्तोऽराचारस्त
थापि बद्धपुण्येन यदिकथं विद्वद्वति ततः साधुरेव मंतव्यः
कृतः क्षिप्रं भवति यस्मात्मा देवदेवाणां दिष्टे वचैतद्भवति उ
क्तं च षण्णं दित्यण्णखायां नारतोऽसुरितान्नाभक्तो नासमा
दितुः सम्यग्भक्तो भवेत्कश्चिद्वा सुदेवमलाशयः देवर्षय
स्तद्वृणुयन् भवन्ति कुचक्षानत इति प्रतो न्यः कश्चिद्भवति चे
दाभिकत्वेन सोऽनुमेयः साधारणपापानां सत्संगात्तद्वृणु
यिभक्तिः कथं विद्वद्वति साधारणभक्तिर्वैतरेषां सफल्म
तिरुपयाति योऽर्थस्तस्मात्तमथमवेष्टमवेदिनास्य भक्तिमि
तिदि श्रीविष्णुपुराणे साधुद्वयानस्य विवर्द्धमाना विरक्ति
मन्यत्र करोति पुंसामिति च वेदास्तथीताय मलोकनाय
तमंतपो नान्तमुक्तपूर्वं पुजां गुह्यं सततं करोमि परस्य
गुह्यं न च भिन्नपूर्वं गुमानि चत्वारि यथागमं मे शत्रौ च मित्रे च
समास्मि नित्यं तं वापि देवं सततं प्रयत्नयकांतभावेन भज्ना

स्य जसं पतैर्विशोषैः परिशुद्धसतः कस्मान्नपश्येयमनंत
मेनमिति मोक्षधर्मे आचारस्य साधनलोके च ज्ञानाभा
वे सस्य भक्त्यभावात् तथा हि गौतमखिलेषु विना ज्ञा
ने कृतो भक्तिः कृतो भक्तिं विना च तदिति भक्तिः परेशानु
भवो विरक्तिरन्यत्र वै पत्रिकयककाल इति भागवते २५॥

[Faint, illegible text from bleed-through]

$$\frac{123}{2}$$

भाषा अनुवाद

भला जो भक्तों को इस भांति मुक्त करते हो और अभक्तों को न
ही तो क्या हमारे भी प्रीत विरोध कृत वैषम्य कहे विषम स
भाव है इसके उपर अपने भाव का अभाव कहते हैं कि सक
ल भूत में हम समान रूप से हैं इसी से हमारे कोई प्रिय
और न अप्रिय है और जो हमारी भक्ति करता है सो हमारे
में वर्तमान और मैं भी उस पर अनुग्रह करता रहता हूँ
सका भावार्थ यह है कि जैसे अग्निके सेवन करने वाले का
अत्यन्त और शीत आदि दुःख का निवारणकारी अग्नि में वि
षम भाव नहीं है और जैसे कल्प वृक्ष अपने सेवक को स
कल पदार्थ देता है तो इनको प्रिय अप्रिय कोई नहीं परंतु
फल जो है सो भक्त ही को है इससे भक्ति ही की महिमा य
ह सब जानो १५ ।

दोहा

मैं सम हों समजीव में पाबु मित्र समनादि जो मोहि भजहिं
भक्ति से सो मोमे मैं तामादि २५ ॥

2005年10月

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

習俗

श्रीगुरुजीवर्यो नमः श्रीगुरुदेवो नमः श्रीगुरुदेवो नमः
॥ श्रीगुरुदेवो नमः ॥ श्रीगुरुदेवो नमः ॥

अपिचेत्सुडराचारोभजतेसामन्यभाक् साधुरे
वसमन्तयःसम्पद्यवसितोहिसः ३.

शाङ्करभाष्यटीका १

शृणु मङ्गलैर्माहात्म्यं अपिचेदिति अपिचेत् यद्यपि सुष्टु डराचा
रः सुडराचारोऽतीवकुसिताचारोपि भजते सां अनन्यभाक् सन्
साधुरेव सम्पद्यवृत्तएव स मन्तयः ज्ञातयः सम्पद्य यथावद्य
वसितोहि यस्मात् साधुनिश्चयः सः ३.

न अन्यभक्तिः

आनन्दगिरिकृतटीका २

प्रकृतो भगवद्भक्तिं स्तुवन् पापीयसामपि तत्राधिकारोक्तीति
सूचयति श्रुतिरिति सम्पद्यवृत्तएव भगवद्भक्तो ज्ञातय इत्यत्र
हेतुमाह सम्पगिति ३.

सामिकृतटीका ३

अपिचमङ्गलैर्वितर्कः प्रभावइतिदर्शयन्नाह अपिचेदिति अ
संतुडराचारोपिनरोयदिष्ट्यकृतेनदेवतांतरभक्तिमकुर्वन् मा
मेवश्रीनारायणोभजते तर्हि साधुः श्रेष्ठएवसमंतयः यतोसौसम्प
द्यवसितः शोभनमध्यवसायंकृतवान् ३.

पेशाचभाष्यटीका ४

अपिचेदिति सुडराचारोपिसामीक्ष्यरंभजतेचेत् असंनभजतीति
नान्यभाक् साधुरेवधार्मिकएवसमंतयः बोधयः हियस्मादर्थ
सम्पद्यशोभनंयवसितः निश्चितस्तस्माद्धार्मिकएवसमंतयइत्य
भिप्रायः ३.

रामानुजभाष्यटीका ५

तत्रापि अपीतितत्रतत्रजातिविशेषजातानांयः सदाचारउपादेयोपरिहरणी
यश्चतस्मादतिव्यतिरिक्तोमङ्गलप्रकारेण सामन्यभाक् भजनेक
प्रयोजनोभजतेचेत् साधुरेवसः वैसवाग्रपवमंतयः सर्वोक्तिसम
त्यर्थः कुतपतसम्पद्यवसितोहिसः यतोस्यवसायः ससमीचीनः
भगवान् निखिलजगदाधारभूतः परं ब्रह्मनारायणोस्वस्वामीमम
युक्तममसहस्रमपरंभोग्यमितिसर्वैर्देः प्रयोगोयंयवसायस्तेनह

श्री
गी टी
न

तः तत्कार्यवानमप्रयोजनं निरंतरं भजनं तस्यास्ति श्रुतः साधुरेव
बद्धमंतव्यः अस्मै वंद्यवसाये तत्कार्यं चोक्तप्रकारं भजने देवस्तप्यति
तस्मादाचारव्यतिरिक्तत्वमस्य सत्यवैकल्यं इति तत्तावता नादराणी
य अपि तव बद्धमंतव्य इत्यर्थः

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थ ३.

परमार्थप्रणीटीटीका ७

अपि च मद्रक्तेरवितर्कः प्रभाव इत्याह अपि चेति सतरामत्यंतं डरा
चारोपि सत्त्वेत्मां भजते किंभूतः अनन्यभाक् मत्तो नाम देवतांतरं
भजतो न तस्यापपरिहारसमर्थमप्यथ वसाये कृतवान् स साधुरेव मन्त्रव्यः हियस
वनमालीटीका ८

किंच मद्रक्तेरेवायं मरिमायसमेवेषम्यमापादयति श्रुतमहिमा
नमित्याह अपि चेदिति यत्कश्चित्सडराचारोपि चेदजामिलादिरि
व अस्मै देवं मद्रोयत्मतोभिलाषं च न भजते तथा च चयः सो नम
भाक् मदेकशरणस्य सक्तमस्तमस्याभिभिन्नकामः तत्कदेवांतर
भजनममां भजते कृतश्चिज्ञापोदयात्सेवते स प्रागसाधुरपि साधु
रेवमंतव्यः हियतसम्यग्व्यवसितः साधु निश्चयवान् ३.

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

ननु येत्वां भजंति तेन विवर्तते ते प्रवृत्तमपि वर्तते इति भवत परंत
यउत्तमकुलोत्पन्नो भूत्वा सदाचारहीनः संत्तां भजंति सत्तद्रक्त
स्त्रियो भवति न वैशाशकायामाह अपि चेदिति चेद्यदि सडराचारो
पि शास्त्रविहिताचारहीनोपि अनन्यभाक् सत् देवांतरं भजनरहि
तः सन्मां भजते अवागकीर्तनादिभिः सेवते स साधुरेव वै स वाग्रप
वमन्तयो वद्धमन्तयो भवति कृतपतत हिय साउक्तलसाणाः
सम्यग्व्यवसितः सर्वेश्वरः श्रीकृष्णो भगवानेव मम माता पिता गुरु
र्वपुर्मित्रं सहस्रामीषसर्वमात्मात्मीयादिप्रियवस्तु भवति तान्ये
तिसमीचीननिश्चयवान् अपि शास्त्रेन योऽनन्यभाक् तस्य डराचारत्वं

मतिदुर्लभमिति योतिनम् ३.
किंच मङ्गलैरेवायं महिमायत्तमे मधुसूदनीटीका १० विवेकमया दयतिष्ठतन्महिमानं ॥

यंकचित्सङ्गचारोपि चेदजामिलादिरिवानमभाक सन्मोभजते
कृतश्चिद्वाग्योदयासेवते सप्रागसाधुरपिसाधुरेवमन्तयः हियस्मा
त सम्पद्यवसितः साधुनिश्चयवानसः

३.
सदातन्दीटीका ११
मङ्गलैरेवमाहात्म्यं यत्समेपिमयीश्वरे आपादयतिवैषम्यं मृणालं
तत्समाहितः १ अतोवक्रसिताचारोजामिलादिरिवापिसः कृत
श्चिद्वाग्यवशतः सेवते मामनम्यभाक २ सप्रागसाधुरप्येवमन्त
यः साधुरेव हि साधुनिश्चयवानमस्मात्सुतः सम्पगीश्वरे ३.

नीलकण्ठीटीका १२
भक्तेर्माहात्म्यमाह अपि चेदिति अमन्तपापिष्टोपि मां यद्यनम्यते
ताः सन्मोभजते तथापि ससाधुरेवमन्तयः हियतः सम्पद्यवसि
तः सम्पद्युतः ३.

भगवद्गुणश्रवणमात्रेण भक्ति आनंदीटीका १३ प्रकारेण संगतिं दर्शयति ॥
सष्टः उन्नमजाप्येक्षया हविर्तो निंदित आचारः हिंसादिचौरकर्म
यस्य सः चौरकर्मविश्रान्ताहीनजातिरपि अतन्यभाक नम्यत उक्ता
दितरङ्गजने इति यदेवास्य कर्मादिष्टं तदेवावतिष्ठन् मां भजते पुरा
णेति हासादिश्रवणाधिगतयाथात्म्यपरमेश्वरमाश्रयेन्न जानाति
ब्राह्मणादिषु परमेश्वरमूर्तिषु परिचरति च ससाधुरेव सदाचारपव
मन्तयः हियस्मात् सहीनजातिरप्येवंविधकर्मसम्पद्यवसितः सा
नाधिगमयोग्यपदेहप्राप्तये वदोत्साहसम्पन्नः दृष्टं तच्चात्र भारतेथ
मवाथः

३.
एवं यथोक्तभावनया भगवद्भक्तेरामकण्ठीटीका १४
स्तुतिमाह ॥ यद्यपि पुष्पमतिपादितदृष्ट्या पुडादिचौरकर्मविश्रान्तास्ततरोड
ष्टवेष्टितः सन्नन्यभाक मदेकालमनोमोभजते उपास्ते सतादृशः

श्री
गी टी
न

साधः सदाचारपवमंतयोबोद्धव्यः यतः सम्यगविपर्यस्तज्ञानत्वा
द्यथावस्ततादृग्भवति भक्तो व्यवसितः शुद्धोत्तवसायः एतावदेव
सदाचारद्वाराचारयोर्लक्षणं योनमनयामङ्गकः ससदाचारस्तथा
तिरिक्तस्तद्वाराचारइति एतावदत्रतामर्थं अपर्युयो ज्येष्ठस्य भग
वतः शक्तिरवतीर्णा कचिदप्युग्राहे विनष्टं च निर्मूलमविलंबं द्वा
चारत्वं निरुद्धमवस्थितिमात्रं ३.

अपि च मन्त्ररामश्रीरूपस्योपास लासिकी आसक्तटीका १५ न स्यादितर्क्यः प्रभावइति दर्शयन्नाह ॥

यद्यतिशयेन द्वाचारोपिकश्चिदनमभाक् नामदेवतान्तरं मत्
यत्केन भजमानः अथवा मत्फलविशेषं न भजमानः मामीश्वरं भ
जते उपास्ते तर्हि स साधुरेव सदाचारपवमन्तयोबोद्धव्यः यतः सम्य
गविपर्यस्ततया व्यवसितो शुद्धोत्तान्तिश्च यः अतः स सत्परा रिता
ने विनेश्वरविषयोपासनारूपा भक्तिर्द्वयं निरुद्धमवस्थितिमात्रं ३.

पंचोलीटीका

अनन्यभक्तेर्माहात्म्यं दर्शयति अपि वेदिति अपि वेद्यः सद्वा
चार अनन्यभाकमां भजते स साधुरेव मंतव्यः हियस्मात्सम्यगव्यव
सितः सम्यक् निश्चयं कृतवान् ३.

रत्नावीरसमिद्धोधिनी ॥

इदानीं ता मेव भक्तिं स्तोति अपि वेदिति यद्यपि लोकदृष्ट्या शुर्वा
दिदिशा फलकातिवोर्युद्धादिकर्मानुष्ठानादिति दृष्टाचारः कर्म
योगी देवतांतराण्यपि द्वायकेवलं मा मेव सर्वकारणं भजते व
र्णाश्रमोचितकर्मानुष्ठानेन तोषयति स साधुरेव सदाचारपव
न्त्येयः तत्र देवः हियतः सः सम्यग्व्यवसितो भवति निश्चयदार्ढ्यं
न स्वकर्मणि नित्योयुक्तो भवति एतेन च द्वाचारसदाचारलक्षण
मपि प्रतिपादितं भवेति नित्येपि स्ववर्णाश्रमोचिते कर्मणि नि
त्योयुक्तः सदाचारस्तद्विना द्वाचारइति ३॥

मधुभाष्य

३०॥

126

भाषा अनुवाद
और अपनी भक्तिका अश्व अचिन्त्य प्रभाव देखावमें हैं
कि अत्यन्त दुराचार कहे और और देवताभी वासुदेव हो
हैं इस रूप एक बुद्धि होय यद्यपि औरोंकी भक्ति न करके
केवल परमेश्वर स्वरूप महीं को भजें है तौभी सो साधु
औ अष्टहैं क्यों कि मेरे मे उत्तम निश्चय तो किया है ३० ।

दोहा

निश्चय जो सोई दुष्टभी भजें एकमन सोहि साधु समय
जानीय भलिविथ दुष्ट चित्त सोहि ३० ॥

127

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

ਅੰਤਿ

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ
ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शशच्छान्तिं निगच्छति कौ
नेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्राणश्रपति ३१

शाङ्खभाष्यटीका १

उत्सृज्य च वाह्यं उराचारात्मनः सम्पद्यवसायसामर्थ्यात् क्षि
प्रमिति क्षिप्रं शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचिन्तय शशत् नित्यं
शान्तिं चोपशमं निगच्छति प्राप्नोति शान्तिपरमार्थं कौनेय प्रति
जानीहि निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु न मे मम भक्तः मयि समर्पितात्मा
रात्मा मद्भक्तो न प्राणश्रपतीति ३१

शानन्दगिरिकृतटीका २

हेत्वर्थमेव प्रपञ्चयति उत्सृजेति भगवन्तं भजमानस्य कथं उ
राचारात् परित्यक्ता भवतीत्याशङ्कार क्षिप्रमिति सति उराचारे
कथं धर्मचिन्तय तदाह शशदिति उपशमो उराचारादुपरमः
किमिति तद्भक्तस्य उराचारादुपरतिरुच्यते उराचारोपहतचेत
सया किमिष्यतो न नन्दतीत्याशङ्कार शीविति ३१

सामिकृतटीका ३

ननु कथं समीचीना व्यवसायमात्रेणासाधुर्मतयः तत्राह क्षिप्र
मिति उराचारोपि सांभज्यं धर्मचिन्तो भवति ततश्च शशत्
शान्तिं परमेश्वरनिशंशाद्यतीमुपशान्तिं नितरां गच्छति प्राप्नोति कु
तर्ककर्मकादिनो नैतन्मयेरनिति शंकाया कुलमर्जनं प्रोत्साहय
ति हे कौनेय पटहा दिमहा घोषपूर्वकं विवदमानानां सभां
गता वाङ्मुक्तिपतिः शोकं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु कथमीश्वर
समभक्तो उराचारोपि न प्राणश्रपति अपितु कृतार्थ एव भवतीति त
तश्च तेन तत्र प्रौढिमविज्ञं भविष्यति तत्कृतार्कः निःसंशयं त्वामेव
रुतेनाश्रयेत् ३१

पेशाचभाष्यटीका ४

क्षिप्रं शीघ्रं भवति जायते धर्मात्मा धर्मस्वरूपः शशन्ति सं शान्तिं मो
क्षलक्षणां निगच्छति प्राप्नोति ३१

ननु नाविरतोऽञ्जुरितात्राशोतोनाः समाहितः नाः शान्तमानसोवापि प्रज्ञानेनेन माश्रयात् इत्यादिक्
+ तेराचारयतिक्रमउत्तरभजनोत्पत्तिप्रवाहं विरुण्हीत्यत्राह ॥

श्री
गीता
न

रामानुजभाष्यटीका ५
+ तिप्रमितिः । अत्रियत्कारिणानन्वयप्रयोजनमद्भुतनेनविभूतपापोनि
मूलमुन्मूलितरजस्तमोगुणः तिप्रथमात्माभवति तिप्रमेवपवंश्य
भजनेनशश्वत्तांतिनिगद्यतिशयतामपुनरावर्तिनीमत्यासिविरु
डाचारनिवृत्तिचगद्यतिकौन्तेयत्वमस्मिन्नर्थप्रतिसांक्रुमद्भुतपक्रां
तविरुडाचारमिश्रोपिननश्पति अपितमद्भुतिमाहात्म्यनसर्वविरो
धिजातंनशयित्वाशश्वतीविरोधिनिवृत्तिमधिगम्यतिप्रंपरिहृणो
भवति ३।

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ स्पष्टार्थ ३१

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
 अथ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ २ ॥
 अथ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ ३ ॥
 अथ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ ४ ॥
 अथ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ ५ ॥
 अथ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ ६ ॥
 अथ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ ७ ॥
 अथ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ ८ ॥
 अथ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ ९ ॥
 अथ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ १० ॥

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथतदेवसहेतुकर्मोपपत्तिरिति प्रमि-
ति समद्वजनेनदिप्रतकालमेवधर्मात्माभवतिमुदचित्तःसन्शास्त्र-
तोनिगच्छति तदुक्तं विकर्मयस्योपतितंकथंचिदुनोतिसर्वहदिसन्नि-
विष्टइति अत्रार्थसंदिहानमर्जनंप्रोक्ताहयत्राह तमेभक्तइति मद्रको-
मद्रजनशीलत्वादित्यतकस्मयः सन्नप्रणपतीतिजानीरि प्रतिसाक-
रुअत्रोदाहरणमुदवोभूत् यतोमुनिशापेनसर्वपादवकुलसंहारेपि
आसंत्तिकभक्तियोगात्राशंनशामवान् इत्यर्थः नाप्नोस्तिपापताशक्ति-
रित्यादिनानाममात्रस्यैतादृकसामर्थ्यकिंपुनरननभजनस्येतितात्पर्य-
३१

वनमालीटीका ८

विरकालमथर्मात्मापिमद्जनमहिमादिप्रंशीद्यमेवथर्मात्माधर्मानु
गतचिन्तोभवति उराचारेतत्तदाणमेवत्यक्तासदाचारोभवतिसर्गः
शंस्यन्तीतिविषयभोगस्यहानिद्विनिगच्छतिनितरांप्राप्नोति न
नुकश्चित्तद्रक्तः प्रागभ्यस्तं उराचारतमसजन्मभवेदपिधर्मात्मातथा

चसनप्रेदेवेतिशंकामपाकर्तुंभक्तावकंपापरवशतया कपित
इवभगवानाह नैतदाश्चर्यमन्यथाहेकौतेय निश्चितमेवदृशंम
इमेर्माहात्म्यं अतोविप्रतिपन्नानांप्रस्तादपित्वंप्रतिजानीहिसाव
संसर्गवंचप्रतिज्ञांकरुनमेवासुदेवस्यभक्तोतिडराचारोपिप्रणश्य
तिसंकटमापन्नोपिसुडर्लभमयोग्यःसत्पार्थयमानोपतिशृङ्खोपि
नप्रणश्यतिकितकृतार्थपवभवतीति दृष्टान्ताश्चाजामिलप्रस्ता
दधुवगजेन्द्रादयः नवासुदेवभक्तानामसुभविष्यतेकचिदितिस्मृतेः

३१

कृष्णमवेजयन्तीटीका ५

ननुनाविरतोडुश्चरिताश्चांशोनासमाहितः नाशान्तमानसोवापिप्र
ज्ञानेनैनमात्रयादित्यादिश्रुतेराचारहीनेनपुनर्निवेदयतिस्मृतेश्च
डराचारिणोभजनानर्हंतंश्रयतेकथंतससाधुत्वमित्यपेक्षायां यत्स
भावेनैवडराचारीतद्विषयमिदंश्रवणंमदनमभक्तस्यतमद्भजनेनै
वागतकंडराचारतंनश्यतीत्यभिप्रायेणाह तिसंभवतीति पूर्वो
क्तोऽन्यभाक्कमद्भक्तस्यडराचारोपिमतस्वरूपगुणशक्त्यनुभवसर्व
कयाश्रवणकीर्तनाद्यात्मिकयामद्भक्त्यानिर्गुलमुत्तुलितरजससो
गुणोमद्भजनमाहात्म्येननिरस्तसमस्तानेकजन्मोद्भवपापोमद्भ
स्मरणेनविस्मृतदेहगेहादिप्राकृतसत्त्वावुभवोमद्भजनेकप्रयोज
नः सिप्रंशीघ्रमेधर्मात्माधर्मभगवद्धर्मप्राप्त्यामनोयस्यसतथाभ
वतिपापीभूतानित्यसंसारीनभवतिकित्तशस्यतशास्यतीशांति
मपुनरावृत्तिलक्षणंशुक्तिंनिगच्छतिनिःशेषेणप्रकृतिसंबन्ध
हितत्वेनगच्छतियातिननुविनाप्रायश्चित्तेन केवलेनभजनेनमुहं
साधुत्वदिमुखानमस्येतिचित्तत्रभक्तावरकविषशरसकोपमि
वाह कौन्तेयेति हेकौन्तेय त्वंयेषांसभागत्वातत्रोर्द्धवाद्भूत्वामे
सर्वेश्वरस्यभगवतः कृष्णस्यभक्तोतप्रणश्यति चतर्मुखादिउपे
णविघ्नेनापिभगवदिमुखोभूत्वाविपरीताचरणंकृत्वापुनःसंसा
रं प्रोमुवंतीतित्वंप्रतिजानीहिसतिज्ञांकरुकोन्तेयेतिसंबोधनेन
भगवद्भजनेनपापनिवृत्तिर्नस्याकिंतप्रायश्चित्तेनैवेतिडःकुली

श्री
गी टी
न

नामयंतेनतुसदृशा सुकलोनाशितसूचितं ३।
अस्मादेवसम्यग्वसायात्सहिता मधुसूदनीटीका १० डराचरतां ॥

चिरकालमथर्मात्मापिमज्जनमहिष्मादिप्रंशीघ्रमेवभवति धर्मा
त्माधर्मानुगतचित्तः डराचारतं फदिमेवयत्कासदाचारोभवतीत्य
र्थः किंचशस्त्रित्यंशान्तिविषयभोगस्तदानीन्निगच्छतिनित
रांशोति प्रतिनिर्वेदात् कश्चित्तद्वक्तः प्रागभ्यस्तुडराचारतमस्य
जत्रभवेदपिधर्मात्मातथाचसनशेषदेवेतिनेत्याह भक्तानुकम्पाप
रवशतयाकृपितरवभगवान्नेतदाश्चर्यममेया हेकोतेयनिश्चित
मेवेदृशमइकैर्माहात्म्यं अतोविप्रतिपत्तानांपुरस्तादपित्वंप्रतिजा
नीहि सावसेंसगर्वंचप्रतिज्ञां कुरु नमेवासुदेवस्यभक्तौतिडराचा
रोपिप्राणसंकटमापन्नोपिसुडुर्लभमयोग्यः सन्प्रार्थयमानोपि
अतिमूढोप्यशरणोपिनप्रणश्यति किंतुकृतार्थपवभवतीतिदृशं
ताश्चात्राजामिलप्रकादध्रुवगजेन्द्रादयः प्रसिद्धापव शास्त्रचनवा
सुदेवभक्तातामसुभंविद्यतेकचिदिति

सदानदीटीका १॥

ससम्यग्निश्चयादस्मान्मसदादौश्रवोजनः सदराचारतां हिवात
थाश्वार्जितादद्यात् मत्सेवनमहिष्मेवशीघ्रं धर्मानुगंतरः भूत्वा
सम्यक्सदाचारः शान्तिवैतस्मनामिको प्राप्नोतिनितरांतत्रमन्वी
थानैतदुते मइकैरीदृशंयस्मात्माहात्म्येनिश्चितंमहत् ३
अतोविप्रतिपत्तानां तंपुरस्तादपिसयं सावसेंचसगर्वंचप्रति
ज्ञां कुरुसर्वथा ४ ममश्रीवासुदेवस्यभक्तो नमस्ति सदा प्राण
संकटमापन्नोडराचारोपिडुर्लभं ५ वस्तुप्रार्थयमाणोपिमूढो
प्यशरणोपिसन् नप्रणश्यति किंतुषकृतार्थोभवतिसयं ६
प्रकादाजामिलौजानपादिहस्यादयोयथा नवासुदेवभक्ताना
मसुभंविद्यतेकचित् ७ इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यादित्यर्थः श्रीहरे

गिरां ३१

नीलकंठीटीका १२

सम्यग्यवसितत्वादेवत्तिप्रंशीद्यंथर्मात्माभवति शान्तिं च शस्यत्
निगच्छति प्राप्नोति हे कौन्तेय तमेवमदात्तया प्रतिजानीहि प्रतिसां
कुरु मे मम भगवतो हरेर्भक्तो न नश्यतीति ३१

पवमर्जनस्य हिंसात्मकेऽपि युद्धे आनेदीटीका १३ प्रहजित्तुवधेर्मात्मादिष्टं अस्य ज्ञानाधिकाराय देहप्राप्तिमेव ॥

हीनजातिरप्येवंमांभजनदिप्रंतदेहपातोत्तरकालमेव थर्मात्माभव
ति परमेश्वरेकात्म्यज्ञानयोग्यशरीरः ब्राह्मणत्वादिजातिमान्भवति
इत्यर्थः तथाभूतश्च शस्यन्नित्यं शान्तिमपवर्गात्त्वानियच्छति निय
तां करोति कौन्तेय प्रतिजानीहि निश्चितं जानीहि मद्भक्तो न प्राणश
ति अत्र भगवद्भक्त्या दासीपुत्रस्यापितारदस्य ब्रह्मपुत्रकं निदर्शितं

३१

तदेव प्रकटयितुमाह ॥ रामकंठीटीका १४

क्षिप्रमनुग्रहदाणसमकालमेव थर्मात्माभवति प्रतिपादितत्वा
नयोगलक्षणः परमो धर्मः आत्मा स्वभावो यस्य स तादृशः संपद्यते
तथा संपन्नमात्रः शस्यन्नित्यकालं शान्तियुक्तो क्तात्मनात्मादित्येव
स्वज्ञानभावलक्षणो भक्तयत्नपंप्रशमं यथोक्ततत्त्वसमापत्ति
रूपं नितरां गच्छति प्राप्नोति नियच्छतीति पादे आत्मनितानियच्छ
ति नियतामव्यभिचारिणी करोति ततश्च देतोस्ते तभ्यं प्रतिसां करो
मि यथा मद्भक्तो यथोक्तरूपेण मद्पासको न प्राणशपति मत्स्वरूप
व्यतिरेकप्रतिपत्तिलक्षणं तां शान्तिं प्राप्नोति ३१

ननु कथं सुमीचीना लासिकी व्यासकंठीटीका १५ व्यवसायमात्रेण साधु बोद्धव्यमत्राह ॥

सर्वदुःखारोपि क्षिप्रमात्मनि श्रयानंतरमेव थर्मात्मा धर्मचिन्तोभ
वति तथा शस्यच्छान्तिं परमेश्वरनिष्ठा रूपेण दोषोपशमं निगच्छति
प्राप्नोति कुतर्ककर्कशवादिनो नैतन्मत्प्रेरन्निनिशंकाया कुल
मर्जनं प्रोत्साहयति हे कौन्तेय पटहादिमहाघोष सर्वविवदमाना
नां सभांगता वाइशुलिप्यनिःशंकं प्रतिजानीहि प्रतिसां कुरु क
थं ममेश्वरसभक्तो यथोक्तेन मया येन मद्पासकः सतरोदुःखारो
पिनप्राणशपति अयोगतिनामोति अपितु कृतार्थपवभवति

श्री
गी टी
न

130

न केवलं दुःखं चारणं वमद्भक्तमोक्षमामोति (अपि) ३१

पंचोलीटीका

ननु कथं समीचीनव्यवसायमात्रेण दुःखं चारणं साधु भवति तत्र
ह दिप्रमितिदिप्रंशीघ्रेयमीत्मा यमचितो भवति शास्त्रनित्यं
शान्तिमुपशमं निगच्छति हे कौंतेय प्रतिजानीहि प्रतिसांकरूप
तत् परं तत्त्वं शृणु मद्भक्तः मयि समर्पितात्मानं प्रणश्यति नाशो
न प्राप्नोति ३१

शरावीरसमिद्धो धिनी

अतएव सः दिप्रमिति दिप्रं युद्धावरणसमकालमेव धर्मा
त्मा धर्मो धर्मसंस्थापनादुर्मस्वरूपपवात्मा यत्नो यस्य स तादृ
शो भवति शास्त्रच्छांतिं विना शरदितसुखलक्षणं सत्सायुज्यं
च निगच्छति नित्यं प्राप्नोति अतएव हे कौंतेय ते त्वभ्यमहं प्र
तिजाने प्रतिज्ञां करोमि त्वत्प्रत्ययसंस्थित्यर्थमन्यथा भवेन्नानि
ष्टावद्वाक्यमुच्यामि कथं मे मम भक्तो वरुणः अमविभक्तेन
कर्मणोपासीनो जनो न प्रणश्यति अथोगतिलक्षणं प्रणश्यो
नाप्नोति ३१॥

मधुभाष्य

३१॥

भाषा अनुवाद

ऐसा मनुष्य किस प्रकार उत्तम है इस शङ्क पर कहते हैं
कि अत्यन्त दुर्गचारी भी हमारी भक्ति करके सधर्म चित्त हो
यहै अर्थात् चित्तकी तरङ्ग निवृत्त होय परमेश्वर से निष्ठा अ
वश्य पावता है औ तर्ज धर्मात्मा होता और शान्तिको प्रा
प्त होता है पर इस बातको कुतर्ककर्कशवादी लोग नमा
नेंगे इस शङ्कासे व्याकुल अर्जुनको भगवान् उत्साह देते हैं
कि हे कौन्तेय तगरा वजाय विवादकारी लोगों की सभामें
जाय हाथ उठाये तम निःशङ्क हो यह प्रतिज्ञा करो कि परमे
श्वरके भक्त अति दुर्गचार होने से भी नष्ट नहीं होय बल्कि
तार्थ होते हैं ऐसी प्रतिज्ञा करने पर तमारी जय और वेनष्ट
कुतर्क होय तमको गुन कर मानेंगे सो तम यह जानो कि मे
रे भक्तका नाश नहीं है ३१

दोहा

धर्मात्मा होय सिद्धि प्राप्ति अखंड को यदि यों कौन्तेय तं
जानममभक्त दुर्गचारों नाहि ३१॥

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

[The page contains faint, illegible handwritten text in Devanagari script.]

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".

मां हि पार्थ यथा श्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः स्त्रियो
वैश्यास्तथा शूद्रा स्तेऽपि यान्ति परंगतिं ३२

शाङ्ख्यभाष्यटीका १

किञ्च मां हीति मां हि यस्मात् पार्थ यथा श्रित्य मामाश्रित्वा अयं
तेन गृहीता येऽपि स्युर्भवेयुः पापयोनयः पापानि योनिः तेषां
ते पापजन्मानः केत इत्याह स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि या
न्ति गच्छन्ति परंगतिं प्रकृष्टंगतिं ३२

आनन्दगिरिकृतटीका २

इतश्च भगवद्भक्तिर्विधातव्येत्याह किञ्चेति नमो भक्तः प्रणश्यती
त्यत्र हेतुमाचक्षणां भक्त्यधिकारे जातिनियमो नास्तीत्याह मां
हीति ३२

सामिकृतटीका ३

आचारभ्रष्टं भद्रं भक्तिः पवित्रीकरोतीति किमत्र चित्रयतो भक्तिः ईदं कु
लानपि अतः अधिकारिणोऽपि संसारान्मोचयतीत्याह मां हीति येऽपि
पापयोनयः स्युः निष्कृष्टजन्मानः अंत्यजादयो भवेयुः येऽपि वैश्याः
केवलं कृष्यादि निरता स्त्रियः शूद्रादयश्चाथ यनादि रहिता मां यथा
श्रित्य संसेव्य परंगतिं यांति इति निश्चितं ३२

पेशाचभाष्यटीका ४

हियस्मात् पार्थ यथा श्रित्य येऽपि स्युः भवेयुः पापयोनयः पापिष्टजन्मा
नः भक्ता ईश्वरं प्रपन्नाः स्युः परंगतिं यांतीति इति चित्रयतो भक्तिः
तमिन्नायः तस्मादतिशयं सुखं रहितं लोकां प्रकृत्यार्थं साधनानि मे
मां च यथायाधिगम्य भगवत्सेवयुः सन्तु ३३

रामानुजभाष्यटीका ५

मामिति स्त्रियो वैश्याश्च शूद्राश्च पापयोनयो मां यथा श्रित्य मम गतिं
यांति ३२

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

सप्तम्यर्थ ३२

श्री
गी टी
न

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथ नहि मद्रक्तिः कुलाचारयमपेक्षत इति प्रतीतिमुत्पादयन्नाह
मामिति भोपार्थहीति निश्चयेन मोक्षपाप्मिन् अन्तर्गतया मदाश्रये
प्राप्ते पापयोनयः स्वः पापाधिकारिणी यो निरुत्पन्निर्येषां ते तथा वि
धात्तेऽपि परंगतिर्योति अत्रार्थे प्रत्ययमुत्पादयति स्त्रिय इति अन्तर्
साहमायासुर्वतमनिलुब्धतेत्यादिनिर्गमदोषोपहतास्त्रियोगोपिका
स्तत्रापि नारवुआसंगतास्तथावैश्यः कृष्णादिनागोरत्ना कर्तारोने
दगोपप्रभृत्वास्तथादोस्तत्परिचारका अपि मदाश्रयेण परमंग
तियोतीति वस्तुमहिमा तावदलौकिक इति पूर्वमेव सदृशं तमुक्तं स
र्गश्रमाप्यश्रमसामिति श्रुतिरपि तैत्तरीयके त्वामग्रे यजमानाश्च
बुधून् विद्यावस्तुनिदधिरेवार्थाणि त्वया सह इविणामिह्यमानाश्च
त्यजे गोमंतमुशिजो विववुरिति भाष्यं भो अग्रे वैश्वानरविश्वरूपवि
श्वे वैश्वानरो विराडिति परिभाषोक्तेः तां प्रबुधून् प्रतिदेवता न यज
मानाय जमानाय जेतः श्रजयंतः वार्थाणि चारयितुं योग्यानि प्रदेयास्य
पि विद्याविद्यानि सर्वाणि वस्तु निधनानि दधिरेवार्थित्वंतः यत उच्यते
जोमेधाविनो मोक्षार्थिनः वसन्ति मपेक्षमाणा वा गोमंतं गोधनप्रचुरं
ब्रतंगो कुलाख्येषां विववुः वरयो ववुः किञ्चिद्विषय त्वया सह तत्सं
निधानेन गोपिका रूपेण इविणो विषयभोगं श्रुमानाः अपेक्षमाणा
स्तावन्तेव कृतार्था इत्यर्थः अग्रे देवि तावां वास्तुसुखसिगमये यत्र
गावो भूरि चंगा अयासः अत्राहत उरुगायस्य सुसः परमं पदमवभाति
भूरि भाष्यं वांचयेदस्य सिद्धिविध तापशमो सत्पाता ता निवास्तु निरुह
णिगमये गंतं प्राप्ते अयासः गंतारः तानि कानि यत्र येषु गृहेषु भूरि चंगाः
भूरीणि चंगाणि वा दिव्यविशेषा ते गोपालवेषेण संनिगावश्च गो रूपे
ण संति इत्यर्थः गावः संति चंगा इत्यपलक्षणं तेन महाप्रमाणमहौ
थ स्ता इत्यर्थः यद्वा अहेत्ययमेव कारणं यत्र तत्रैव गेहेषु तस्य उरु
गायस्य उरुभिर्वदेगीयमानस्य विलोभ्ररिति महत्तरं अलमप्राप्तिमत्
परमं पदं पारमार्थिकं रूपं सुसः यादवो स्तीति वेदेरुच्यत इत्यर्थः साम
संहितासपि प्रयोग्येत्येवोतिभिः सवोराभिलारतिवाजकर्मभिः

भूय

यस्य त्वं सखा माविशेति भाष्यं भोज्यमेविश्वरूपसपुरुषस्तवोतिभि
 स्तवरत्नोः कृता संसारं प्रतरति किंभूताभिर्भूतिभिः सतरांशका
 भिः अतएव वाजकर्मभिः वाजस्य वलस्य कर्मभिः कारणरूपाभिः
 यद्वदणो न कृता सकलविघ्नश्रिपदं यत्र तस्य सः पुरुषः
 यस्य त्वं सखा माविशेति भाष्यं अत्रार्थे रैवतं सामापि रैवतीर्न
 सथमा रं दे संतत विवाजाः त्वमंतो यामिर्मदे मेति भाष्यं रं दे
 परमात्मनि भगवतिसथमारेः स्माभिः सह हर्षयुक्ते सति त्वमंतो
 न पंतश्चारयंतो वयं यामिर्गोभिर्मदे मह ध्ये म ताः गावै रैवतीः स्ती
 रायाज्यादिधनवन्त्यत विवाजाः प्रभूतबलाश्च संत एतस्मिन् गानंसा
 मदर्थेणो गुरैवतीशं वृजानं त्रयाद्वा वामार्गाः पताम्युडात कर्षणा
 निषट्त्वमंतरति न कारलोपः ईहाजौ हो हो इडा एत एव स्तोभाः व
 द् ~~स्त्वमंतो वयं यामिर्गोभिर्मदे मह ध्ये म ताः गावै रैवतीः स्ती~~ ३२

वनमालीटीका ८

एवमागंतुकदोषेण उष्टानां भगवद्भक्तिप्रभावानि स्तारमुक्तासा
 भाविकदोषेण उष्टानां मपितमाह मामिति हि निश्चितं हे पार्थमां
 यपाश्रित्य शरणमागत्य ये पापयोनयो यज्ञादयः सा भाविकदो
 ष उष्टाः वेदाध्ययनश्रुत्यतया सियो वैष्णवाः कृष्णादिमात्रताः तथा
 श्रुदाः जात्याध्ययनाद्यभावतोऽपि परमगमयोग्याः सुस्तेपियांति
 परमो गतिं अपिशङ्कात्प्राडुकाडराचारा अपि ३२

कुसुमवैजयन्तीटीका ९

ननु यथा गंतुकपापी सततं जनेन धर्मात्मा भूता संसारात्मुच्यते इति
 भवत किंतु ये परमरायापकलोत्पन्ना महापापिनस्तो भजंति ते मुच्यं
 ते न चेति चेन्न त्राह मां हि पार्थेति हे पार्थ येऽपि पापयोनयः पापमेव यो
 निरुत्पन्निकारणं येषां ते तथा अनेकजन्मोपार्जितपापपुंजानां शा
 स्त्राचार्यरहितानां धर्माधर्मविवेकहीनानां हिंसादिधर्मात्तानां भ्र
 श्चाराणां स्नेहान्पजातीनां कुलेऽसत्ता सुस्तेपितीति निश्चयेन
 मां सर्वेश्वरं सर्वशरणं करुणावरुणालयं पुरुषोत्तमं यपाश्रित्या
 श्रित्य निर्वृतकदया कारुण्यादिगुणवतो परदुःखासहितानाम

श्री
गी टी
न

इत्थामांशुवनिर्कृतसथासममत्तत्रपुणानाममाहात्म्यप्रवर्णे
नमच्छरणं प्राप्येत्यर्थः परमं द्रुक्प्रभावेण योगिदुर्लभां गतिं मत्प्रा
प्तियंति प्राप्नुवंति तथा सियोपि आभीरीशवर्षादयस्तथा वैश्या
स्तलायागदयस्तथा शूद्रास्तंतवापुसदामादयस्तथा दयोः येपियेवे
दाद्यथयनादिहीनाः वेदविहिताचारधृष्टास्तेपिमद्भजनमाहात्म्येन
परंगतियान्ति ३२

एवमागतकदोषेण्डुष्टानां भग
वेण्डुष्टानामपि तमाह ॥

मधुसूदनीटीका १०

वद्भक्तिप्रभावात्रिस्तारशुक्लासाभाविकदो

रिति श्रिते हे पार्थ मां च पाश्रित्य शरणमागत्य येपि स्युः पापयोनयो
सजाः तिर्यचो वाजात्यादिदोषेण्डुष्टाः तथा वेदाध्ययनादिसूय
तयानिष्कृष्टाः सियो वैश्याः कृष्यादिमात्रताः तथा शूद्रा जातिनो
अयनाधभावेन च परमगत्यो ग्पास्तेपियंति परंगतिं अपिश
ज्ञात शत्रुकुडराचारा अपि एवं चेत् ३२

सदानंदीटीका ११

एवमागतकैदोषेण्डुष्टानामपि संस्तुतेः भगवद्भक्तिमाहात्म्या त्रिस्तार
रममिथाय च १ इदानीं जातिदोषेण्डुष्टानामपि कथ्यते येमांशर
णमागत्य तिर्यचो वां सजाजनाः २ तथा सियोपि निष्कृष्टा वैश्याः कृ
ष्यादितत्पराः शूद्राश्च जातिनो वेदाध्ययनादेरभावतः ३ मोक्षयो
ग्यास्तपतेपि सर्वे यंति परंगतिं यस्यां चिमाश्रितवतां भवपाशाहा
निर्यस्यां चिपद्मविभुवाजनिमत्सुभाजः यमामशोथकमनेतभवो
मुत्तानां पापीयसामपि समेशरणं मुकुंदः ३२

नीलकंठीटीका १२

किंच हे पार्थ हि प्रसिद्धं मां च पाश्रित्य शरणमागत्य येपि स्युः पापयोनयः
स्मादयस्तेपि परंगतियंति ३२

पतडपसंहरति ॥

आनंदीटीका १३

रिति श्रुते पापयोनयोपि मां च पाश्रित्य परंगतियंतीत्यर्थः ३३

~~किंच हे पार्थ हि प्रसिद्धं मां च पाश्रित्य शरणमागत्य येपि स्युः पापयोनयः
स्मादयस्तेपि परंगतियंति ३२~~

रामकंदीटीका १४

लासिकी **वासुदेवटीका** १५

32

पंचोत्तीका

रत्नावीरसमिहोयिनी॥

ततपवचमांहीति हिःप्रसिद्धौसर्वशास्त्रप्रसिद्धमेतदित्यर्थः पाप
यो नयः पापकर्मविपाकेन देतुना तादृशीमेव पापयोनिं प्राप्ता
येपिकेचनस्त्रीवैश्यसूद्रादयो मां परमेश्वरं व्यापाश्रित्य मदेकप्रार

एणभूत्वेति यावत्स्युर्भवेत्तुः स्वधर्मभूतेषु हादौ सजा इति षोषः
तेपियसं सर्वोक्त्युपगतिं मत्सायुज्यलक्षणं यांति ३२॥

मधुभाष

和川

सुभाष

३२॥

[Faint, illegible handwritten text]

भाषा अनुवाद

अत्यन्ताचार प्रष्टों को भी जो मेरी भक्ति पवित्र करती है उसमें
 का आश्चर्य है क्यों कि देखो मेरी भक्ति अनधिकारियों को भी
 संसार से मुक्त करती है तो दुष्टाचारी की मुक्ति में क्या संदेह
 है सोई कहते हैं कि कोई निष्कृष्ट जन्म चाण्डाल आदि कौन
 होय और स्त्री स्त्री में भी वैश्या कौन न होय वैश्या ही को वै
 श्या कहते स्वार्य में आण प्रत्यय करने से वैश्या होता है और
 मृद ये भी हमारी भजन करि उत्तम गतिको प्राप्त होते हैं
 यह निश्चय जानो जो कोई वैश्याका अर्थ वर्णिक जाति पर
 लगाते उनकी भूल कितनी बड़ी है कि वेद ब्राह्मण के अधिकारी
 तथा संन्या उपासना कर्म के अधिकारी तथा यज्ञ उपवीत
 थारी दिजाति शास्त्र से प्रसिद्ध वैश्य जो अनधिकारी हैं तो तो
 ब्राह्मण क्षत्री भी तैसे ही हैं मनमाना अर्थ करो वेद शास्त्र
 का करता है ३२ ।

दोहा

देपार्थममघारणहोय पापयोनिजोकोय नारीवैश्य अ
 रुष्टदुष्टं जात परमगतिसोय ३२॥

125

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

किंपुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ताराजर्षयस्तथा अनि
त्यमसखेलोक मिमं प्राप्य भजसमां ३३

शाङ्खभाष्यटीका १

किंपुनरिति किंपुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयः भक्ताराजर्षय
स्तथा राजनश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयः यत एव अतोऽनित्यं द
णभेपुरमसखेलोच सखवर्जितं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधने
दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस सेवसमां ३३

ग्रान्दगिरिकृतटीका २

यदि पापयोनिः पापाचारश्च तद्भक्ता परं गतिं गच्छति तर्हि
किमुत्तमजातिमिमेन संमासादिना किम्वा सद्भक्तेनेत्याशङ्क्याह
किंपुनरिति उत्तमजातिमतो ब्राह्मणादीनामतिशयेन परं ग
तिर्यतो लभ्यते अतो भगवद्भजनं तैः एकानेन विधातव्यमित्याह
यत इति मनुष्यदेहातिरिक्तेषु पक्षादिदेहेषु भगवद्भजनयोग्यता
भावात् प्राप्ते मनुष्यत्वे तद्भजने प्रयतितव्यं इत्याह दुर्लभमिति ३३

सामिक्तटीका ३

यथेवंतदासत्कलाः सदाचाराश्च मद्भक्ताः परंगतियांतीति किंवक्त
व्यमित्याह किमिति पुण्याः सद्भक्तिनो ब्राह्मणास्तथा राजानश्च ते
ऋषयश्च त्रियाप्येवंभूतां परंगतियांतीति किंवक्तव्यं अतस्तमिमं
राजर्षिर्ष्वलोकं देहं प्राप्य लब्ध्वा मां भजस किंचानित्यमभुवं सख
हितं च लोकं देहं प्राप्या नित्यत्वादिलंबमकुर्वन् असखत्वाच्च सखार्थो
द्यमं हि तामामेव भजसेत्यर्थः ३३

पेशावभाष्यटीका ४ अत्र किमुक्तव्यमित्यभिप्रायः तस्मा

सखरहितं लोकं पुरुषार्थसाधने मिमं मानुष्यं प्राप्यापि न स भजस सेवस मामीश्वरम् ३३

रामानुजभाष्यटीका ५

किंपुनर्ण योनयो ब्राह्मणाराजर्षयश्च भक्तिमाश्रिताः अतस्तं अनित्य
मस्थिरं तापत्रयाभिहततया असखमिमं लोकं प्राप्य मां भजस स्वधर्मं
वर्तमानो मां भजस ३३

श्री
गी टी
न

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थ ३३

सत्येवंसकुलाचारवंतः किं पु परमार्थप्रपाटीटीका ७

निर्याह किं पुनरिति ब्राह्मणावेदविदः पुण्याः सदाचारवंतः तत्रापि भक्त्या
इजतशीलाः तथाराजानश्चेत्तत्र यश्च जनकाद्याः शृण्वन् राजा
नोपुरुषश्चेति परंगतिं योतिरिति किं चिन् एवं तमपिराजर्विरसिग्रतो
मां भजसेत्यर्थः तडक्वेयसधाकरे अयसुतमोपमथमोजात्या उपे
ण संपदावंसा स्माद्योः स्माद्योवेत्यंतवेति भगवाननुग्रहावसरे १
अंतस्य भावभोक्ता यतो तस्माद्यथा महामेजः त्वदिस्वपंकशतिवाप्र
वर्षणे किं विचारयतीति अतिरपि शातपथी तद्योयो देवानां प्रत्यु
अतसपवतदभवतथा कृषीणां तथा मनुष्याणामिति भाष्यं तदा
त्मासमवसदेवानां मध्ये योयः प्रत्युअततातवान् सपवतदभवत्
ब्रह्मरूपोभवत् तथैव कृषीणां मनुष्यांच तथा चात्मप्राप्तौ न जात्या
दितारतम्यमित्यर्थः उक्तशाखायामपि सर्वे नंदेति यशसा गतेन सभा
साहेन सात्यासात्याय इति रावणभाष्यं न तस्य प्रतिमा अस्ति तस्य नाम
महयश इति अतैर्यशसा परमात्मना आगतेन प्राप्तं सर्वदेहि नो नं
देति परमानंदाल्लता भवन्ति किं भूतेन सभा साहेन सभा मिंदिय सभा लो
किकववहारं वा सहते माक्रमते तथा विधेय पुनः किं भूतेन सात्या उपका
रकेण किं भूताः सर्वे सवायः सर्वभूतसहस्रमाः तथा च सर्वभूतसहस्रम
तमेवात्मप्राप्तेर्निदानं न तत्र माथमत्वमिति रावणभाष्यं अत्र ब्राह्मणं
नपत्तां प्रतिमा धिंदे विकस्यत्या या करोति एते वै सोमो राजेत्यादिना
अथ प्रकृतमवसरामः अस्मिन्नर्थे माविलंबं कुर्वित्याह अनित्यमिति
इममनित्यं दानं भंगं प्रसवं दुःखं कनिदानं लोकं मर्त्यलोकं मनुष्यदेहं
प्राणमां परमात्मानं भजस्व नित्यं सदनं संधानमेव मद्रजनं अत्र विलंबो
मास्त्वितित्यादिपदानि अतोऽप्येः यमयो निप्राप्तौ किंच लिप्सतीत्य
र्थः अतिरपि सामसंहितास आबोराजानमधरस्य द्रहोता संस्य पुजरी
दस्योः अग्निं पुरातनरत्नोरचितादिराप उपमवसेकृणधमिति भाष्यं १

भोयजमानाः अचितास्तेर्वेदियोपरमरूपात् मरणात्तनयित्वैराक
 स्मिकाशनिरूपात् पुराष्टर्वजीवदृशायामेवप्रप्रिप्रकाशमानंरि
 एपरूपंरिणगर्भमीश्वरंरानानंस्वामिनंरुणभंरुधंकिमर्थंश्रवसे
 रत्ताणार्थंमरणोजातेसतिपश्चात्किमपिचलतीत्यर्थः अथतस्मा
 मित्तेकोतिशयइत्याह किंभूतं रोदस्योर्मायाविलासत्रपयोर्द्यावा
 पथिव्योर्हतांरहोमकर्तारंपरमाविद्याभुवनानिज्जकुरितिक्रतेः अत
 एवरुद्रंक्रुं अथनकेवलंक्रुंसत्ययुजंसत्यस्यानेरूपस्यसंगमपितं
 रं तथाअधरस्येतिषष्ठाद्वितीयार्थोवगम्यते तथाचसप्राप्तेकृत
 यागाद्यवृष्टानंपुरुषंश्रावः रतितवान् ३३

वनमालीटीका ८

पुण्यसदाचारउत्तमयोनयश्चब्राह्मणस्तथाराजर्षयःसूक्ष्मदृष्ट
 यः क्षत्रियाममभक्ताः परंगतिंयांति किंपुनरत्रवक्तव्यंकस्यचिदत्रसं
 देहोनास्तीत्यर्थः यतोमद्रुक्तेरीदृशोमहामहिमाग्रतोमहाप्रयत्नेने
 मंलोकंसर्वपुरुषार्थसाधनयोग्यमतिदुर्लभंचमनुष्यदेहमनित्य
 माशुविनाशिनमसत्त्वगर्भवासाद्यनेकडः खवडलंलव्यायावदयं
 ननश्यतितावदतिशीघ्रमेवमांभजसशरणमाश्रयस अनित्यत्वा
 दसत्त्वत्वाच्चास्यविलंबंसावार्थमुद्यमंचमाकांक्षीस्त्वेवराजर्षिरतो
 मद्रुजनेनात्मानंसफलंकरु अथथाहोतादृशंजन्मवर्षमेवेतिभावः
 ३३

कुसुमवैजयन्तीटीका ५

यद्येतेपापयोनयोपिमद्रुक्तामोयानितर्हिबर्णाग्रेमरादिजातयोया
 नीतिकिसुवक्तव्यमित्याह किंपुनरिति ब्राह्मणवेदविदस्तत्रापि
 पुण्यसदाचारवत्तत्रापिभक्ताः मद्रुक्तिमंतस्तथातेनप्रकारेणरा
 जर्षयःपुण्यवंशोद्भवाः क्षत्रियामद्रुजनेनपरंगतिंयांतीतिपुनः किं
 वाच्यमत्रसंशयगंधलेशोपिनास्तियस्यादेवंतस्मात्तमपिराजर्षिःसदा
 चारकुशलोमद्रुक्तासि अतोतिसंकर्महेतवेनपरिणामिसभाव
 तात्तदेकरसाभावंशसुवमीषत्सत्त्वास्पदंलोकंमनुष्यलोकमिमंले
 वंभारतवर्षंप्राप्यास्मिन् राज्यसत्त्वभोगाद्यभिलाषं त्यक्तानित्याने
 दद्रुपंसर्वशरणंदयासिंधुमांभजसमयिभक्तिंरुक्तामोप्राप्नुहि

श्री
गीटी
न

अनित्यमित्यनेन जगतो मिथ्यात्वं निरूप्यते ३३

मधुसूदनीटीका १०

पंचचेत

प्राणाः सदाचाराः समयो नयश्च ब्राह्मणास्तथा राजर्षयः सुखवस्तु
विवेकिनः क्षत्रियाममभक्ताः परंगतियोंतीति किंपुनर्वाच्यमत्र क
सचिदपि संदेहाभावादित्यर्थः यतो मद्रुक्तेरीदृशो महिमाप्रतो मह
ताप्रयत्नेन रमलोकं सर्वपुरुषार्थसाधनयोग्यमतिदुर्लभं च मनुष्य
देहमनित्यमाशुविनाशिनमसखं गर्भवासाद्यनेकदुःखवद्दुल्लेख्य
यावदयं न नश्यति तावदतिशीघ्रमेव भजसमांशरणमाश्रयस्तु अ
नित्यत्वादसखत्वाच्चास्य विलंबं सखार्थमुद्यमं च माकार्षीस्ते च राज
र्षिरतो मद्रुजनेनात्मानं सफलं कुरु अथ याह्ये तादृशं जन्म निष्क
लमेव ते स्यादित्यर्थः

सदानंदीटीका ११

ब्राह्मणा ये सदाचारास्तथैवो समयो नयः तथा राजर्षयः प्राणाः सु
खवस्तुविवेकिनः १ मद्रुकायां तिमो लंते किमुवाच्यमिहास्तिभोः
मद्रुक्तेरीदृशो यस्यात्महिमातोतियत्नतः २ नरदेहमिमं प्राप्य पुरुषा
र्थकसाधनं ताणभेदुरगर्भं तर्वासुडः खादिभिर्हेतुं नश्यस्यंतया
वत्तावच्छीघ्रं भजसमां अनित्यत्वादनातं द्रुपत्तादस्य किंचन
विलंबं माकुरु तं भो भोगार्थमासृष्टं कुरु दुर्लभं प्राप्य विप्रतं न पतं
वाथ वोनरः शरणं नैति गोविंदं देवैर्नैष वंचितः अतस्त्वं पार्थरा
जर्षिः मामेव शरणं कुरु ६ नो वृत्ते जन्मसाफल्यं कथमित्याशेषाद
रेः ३३

नीलकंठीटीका १२

ब्राह्मणादयः पुनः प्राणाः सदाचारेण परंगतियोंतीत्यत्र किंचिच्च
अतस्त्वं इमं मर्त्यलोकं अनित्यं न चरं असखं सखलेशहीनं प्राप्य मां पर
मात्मानं भजस लोकान्तरे भजनेन भविष्यतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः
इह चेदवेदीदयस्तपसस्ति न चेदवेदीतमहती विनष्टिरिति ३३

आनंदीटीका १३

+ अनित्यं क्षणिकं असखं विचार्य माण्डुः वैकल्पं ३ मलोकं कर्मभू
मिंप्राप्य मां भजस अनित्यत्वावित्प्राप्तये ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठाने

+ किंपुनः प्राणाः औत्तकर्मज्ञानाधिकारादुक्तं जातयः भक्ता उक्तप्रकारेण यत्नेन ब्रह्माप्तये अर्थावेतः ब्राह्मणाः
परंगतिकर्तव्यं न योति तथा प्राणभक्ताश्च राजर्षयश्च राजानः प्रजापालयन्तश्च ते ऋषयः ज्ञानेकनिष्ठाः कथं
न परंगतियोंति पवमीश्वरभाजनमेव सिद्धीतयति ॥ +

+ किंपुनः किमत्रवाचं येपुणः पुण्यकर्मविपाकात्पुण्यलुब्धोक्तपुण्यो नयो ब्राह्मणराजर्षयोश्च राजते
सत्यपवर्गभागिताश्चत्वाष्टयोऽष्टोभक्ताः संतः परागतिं यास्यति तदेतेन सर्वलोकसाधारणत्वं
मात्मज्ञानस्य भगवता प्रतिपादितं यत एव पुण्यफलमद्भिस्ततः +

नमामाराधयेत्यर्थः ३३

रामकंदीटीका १४

+ इमं लोकं कर्मभूमिलक्षणं भुवने प्राप्य त्रजन्मलक्ष्येत्यर्थः कीदृशं
लोकमनित्यं शरीरस्य भोगसाधनस्य भोगानां चोत्तवत्वादस्थिरं
असत्त्वं च यदप्यत्र किंचित्सुखं भाग्यशुभे तदपि विवेकबुद्ध्या वि
चार्यमाणं दुःखमेव तदुक्तं गुरुणाननेन परिणामतापसंस्कार
दुःखैर्युगावृत्तिविरोधाच्च सर्वदुःखं विवेकिन इति यथा जलधि म
ध्यपतितस्य रत्नातिशयलाभः कथंचित्संभाव्यते तथा दुःखैकहेतु
कर्मभूमिपतितस्य मद्भक्तिलाभप्राप्तिर्लोकेश्वर्यः युगावृत्ति
विरोधाच्च सर्वदुःखं विवेकिन इति

३३

लासिकी रामकंदीटीका १५

एवं चेत् पुण्यः सकृत्तिनो ब्राह्मणोऽप्युक्तपुण्यो नयः तथा राजर्षयः राजानः
क्षत्रियश्चैते पवर्गभागिताश्चत्वाष्टयोऽष्टोभक्ताः संतः परागतिं यास्यति
ति किमु वक्तव्यम् अतो हेतो रिमं लोकं सर्वपुरुषार्थसाधनयोग्यं
मतिदुर्लभं मनुष्यजन्ममदत्ता पुण्योपचयेनासाध्यामीश्वरभज
सोपास्ययतो नित्यमभुवम् तस्माद्विलम्बमकृत्वा तथाः सर्वे
सत्कार्योद्यमं चरित्वा मामेव भजन्त्येतेत्यर्थः तदुक्तं कुलार्णवे अ
ब्रजन्मसहस्राणां सहस्रैरपि पार्वति कदाचिद्भजेन्न जन्ममावृष्ये
एव संचयात् सोपानभूतं मोक्षस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् यस्तार
यतिनात्मानं तस्मात्प्राप्य करश्चक्रेति अः कार्यमयं कुर्वीत प्र
वर्त्तते चापराहित्यम् न हि मत्सुः प्रतीक्षेत कृतं वाप्यथवा कृत
मिति

३३

पंचोलीटीका

यदापवंदकुला अनधिकारिणोऽपि मद्भक्ताः परागतिं गच्छेति त
त्र सदाचारः सत्कुलाश्च परागतिं यांतीति किंपुनर्वक्तव्यमित्याह
किंपुनरिति ये पुण्यः अपापयोनयः ब्राह्मणस्तथाः भक्ता राज
र्षयः क्षत्रियवराः तेषां किंपुनर्वक्तव्यं अतोऽनित्यं क्षणभंगुरमस

गी.
टी.
न.

तिस्रस्तवर्जितं रमं मनुष्यलोकं प्ररुषार्थसाधनं डर्लभं मनुष्य
त्वं लक्ष्मामो भजस्व मत्सेवां ऊरु ३३

रसावीरसमिहोधिनी॥

किं पुनर्वाच्यं ब्राह्मणाः ब्रह्मयन्त्रवेदतत्त्वं विदंत्यधीयते वा
ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्याचाराः भक्ताः कर्मफलस्य मयि सम
पणेन मामेव सेवमानाः राजर्षयः प्रभुत्वे सति सूक्ष्मार्थदर्शि
नः परांगतिं प्राप्नुवन्तीति कियदेतच्चित्रमिति भावः यद्वा ब्राह्म
णाः प्रथमवर्गस्थाः राजर्षयः क्षत्रियजातयः पुण्या भक्ताः
तिविशेषणद्वयमुभयोः समानं तत्र ब्राह्मणस्य चतुर्थी रणे गो
णीवृत्तिः क्षत्रियस्य तृतीय्येति प्रागेव प्रतियादितं अतएव क्ष
त्रियप्रदणमनधिकारान्त्रीमृद्वेपयानुत्का सर्वथा पुहाधि
कारित्वप्रतियादनार्थं पर्येते कृतमिति यतएवं फलामदक्ति
स्तत्तत्सु मयि अनित्यं मया कालद्वयेण प्रसिद्धमाख्यत्वात्
रामं गुरं अतएव ववियोगस्यावश्यं भावादसुखं न सुखप्रदमि
मंप्रत्यक्षीभूतं लोकं राजलोकं प्राप्य प्रतिदृष्टिभावेन लक्ष्मामो
रमेष्टं भजस्व स्वयं भूतयेतद्विं सया प्रीणयस्व मद्विष्टस्य स
यादनादिति भावः ३३॥

मधुभाष्य

३३॥

भाषा अनुवाद

जब कि मेरी भक्ति अनधिकारियोंको सुक्ति देती तो फेरि ब्राह्म
ण कहे ब्राह्मण आदि तीनों वर्ण जो ब्राह्मण दत्त वैश्य पवि
त्र औ मेरे भक्त उनकी सुक्ति मे क्या संदेह है तिस में भी राजर्षि
अर्थात् राजवंश हो इस अनित्य संसार सबको त्याग करि के य
ह लोक कहे नर देह पाय हमको भजो ३३ ।

‘राजवंश क्षत्रियराजा लोग जो दण्डादिकालों के ग्रंथोंसे प्रकट हैं उनको क्या कहना है सो तुम

दोहा

क्या ब्राह्मणद्विराजस्थवि सुहुभक्त जोहि सब अनित्यः
हलोकको जान भजहुं तं मोहि ३३

139

...
...
...
...
...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

मन्मनाभवमङ्गको मद्याजीमोनमस्करु मामेवै
षसिपुक्तैव मात्मानंमत्परायणः ३४ इति श्रीभ
गवद्गीतायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे रा
जगुह्यनाम नवमोऽध्यायः ५ ॥

शाङ्करभाष्यटीका १

कथं मन्मना इति मयि मनो यस्य तव सत्त्वं मन्मनाभव तथा
मङ्गकोभव मद्याजी मद्यजनशीलोभव मामेव च नमस्करु
मामेवैश्वरमेष्मसि आगमिष्मसि पुक्ता समाधाय चित्तमेवमा
त्मानं मामेवमहं हि सर्वेषां भूतानां आत्मा पराच गतिः परम
यनं ते मामेवमभूतं पृथसीत्यतीतेन पदेन सम्बन्धः मत्पराय
णः सन्निवर्त्यः ३४ इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ५

आनन्दगिरिकृतटीका २

भगवद्भक्तेरित्यस्मात्वं एतत्ति कथमिति ईश्वरभजने इतिकर्त
व्यतां दर्शयति मन्मना इति एवंभगवन्तं भजमानस्य मम किं
स्यादित्याशङ्क्याह मामेवेति समाधाय भगवत्सेवेति शेषः एव
मात्मानमित्येतद्विशृणोति अहंहीति अहमेव परमयनं तवेति म
त्परायणस्तथाभूतः सन् मामेवात्मानमेष्मसीति सम्बन्धः तदेवं
मध्यमानां येषां निरूप्य नवमेनाथमानामाग्याभिधानमुत्वेन
निजेन पारमार्थिकेन ज्ञेया प्रत्युक्तेन ज्ञानं परमेश्वरस्य परमा
राधनमित्यभिदधता सोपाधिकं तत्पदवाच्यं निरुपाधिकञ्च त
त्पदलक्ष्यं व्याख्यानं ३४ इति नवमोऽध्यायः ५ ॥

सामिक्ततटीका ३

भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति मन्मना इति मयेवमनो यस्य स
मन्मनास्त्वंभवतथा मङ्गकोमत्सेवकोभव मद्याजीमद्यजनशीलो
भव मामेव च नमस्करु पवमेभिः प्रकारैर्मत्परायणः सन् आत्मा
नमनोमयिपुक्ता समाधाय मामेव परमानन्दरूपमेष्मसि प्राप्स्यसि
निजमैश्वर्यमाश्चर्यं भक्तेः श्राद्धतवैभवं नवमेराजगुह्याख्यकृपया

श्री
गी टी
न

वेचदसुतः ३४ इति श्रीभगवद्गीतायां स्वोधिप्यादी कार्या राज
वियाराजगुह्ययोगो नाम त्रयोध्यायः ५ ॥

पेशाचभाष्यटीका ४

मन्मनामयिमनोयस्य समन्मना भवजाय समयिभक्तिर्यस्य सम
द्रक्तः मांयष्टुशीलंयसेतिसमयाजीभवेतिसंबंधः मामीश्वरेनम
स्करुवंदस एवंमन्मनःकृत्यामामेवैषसि प्राप्स्यसि युक्तासमाथा
यपवसुक्तेन प्रकारेणात्मानं ममरायणः अहमेव वासेदवः परममय
न मांययोयस्य सममरायणः एवमात्मानं युक्ताममरायणश्च
तामामेवैषसीतिसंबंधः ३४ इति पेशाचभाष्येन त्रयोध्यायः ५

रामाचजभाष्यटीका ५

भक्तिसत्त्वमाह मन्मनेति मन्मनाभवमयि सर्वे श्रेणि विलहेय
प्रत्यतीककल्याणैकताने सर्वज्ञे सत्यसंकल्पे निविलजगदेककार
णे परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे पुंडरीक दलामलायत करुणे
सो सत्त्वनील जीमूतसंकाशे युगपदुदितदिन करसहस्रकिरणे
लावण्यामृतमहोदधा बुद्धारपी वरचत्तर्वाहा वत्सज्जलपीताम्बरध
रेऽमलकिरीटउरसिष्ठतहारके शूरकटकादिभूषितेऽपारसौशील्य
सौंदर्यमाधुर्यगोभीर्ष्योदार्यवात्सल्यजालनिधावनालोकितवि
शेषाऽशेषशरणेषु सर्वसमिति तैलधारा वदविच्छेदेन निर्मित
मनाभव तदेव विशिनष्टिमद्रक्तः मयियते यत्को मन्मना भवेत्यर्थः
पुनरपि विशिनष्टिमद्याजीम्वनवधिकातिशयमदनुभवकारी म
द्यजनपरोभवयजनं नाम परिपूर्णशेषवृत्तिः श्रौपचारिकसांस्
शिकाभ्यवहारिकादिसकलभोगप्रधानरूपेयागेयया अनुभव
जनितनिरतिशयप्रियकारितमद्यजनपरोभवतथामन्मना भवेत्स
क्तं भवति पुनरपि विशिनष्टिमांतमस्करुचनवधिकातिशयप्र
यमदनुभवकारितात्पर्यप्रियाशेषवृत्तिपश्यन् मयात्मर
तिमात्रे सत एव व्यवसायं कुरु ममरायणः अहमेव परमयनं यस्या
सौममरायणः पुनर्मयात्मधारणा संभावनयाममाश्रयेत्यर्थः
मामेवैषसि प्राप्स्यसि शब्देन मनोविषयः एवंरूपेण मनसा मामनुभू
य मामिष्टामांतमस्करुममरायणो मामेव प्राप्स्यसीत्यर्थः तदेव

लौकिकानि शरीरधारणार्थानि वैदिकानि सन्नेमित्तिकानि कर्माणि मत्प्रीतये मन्त्रेषु तथैकरसो ममैव कारित इति कुर्वन् सततमत्कीर्तनयजननमस्कारादिकान् प्रीत्या कुर्वन् नो मन्त्रियम्यनिविलजगन्मन्त्रेषु तया एकरसमिति चातुसंधानोत्पथप्रियमहुतागणं चातुसंधायमडकलत्तलामिदमुपासनमुपादधानो मामेव प्राप्स्यति ३४ इति गीता भाष्येन वमोऽध्यायः ९

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

पापयोनयः पशुपतिसरीरपादयः स्त्रियश्मत्ताः वेश्पाशतिक्कषादिकर्मांतररताश्च इति कात्स्न्येन वैदिकक्रियानधिष्ठाताः परंतु ब्रह्मयज्यतेऽपि मदाश्रिता मामेव यजन्ते गजेंद्रमोक्षणादीनि हि चरितानि भगवतः सहस्रशः श्रूयन्ते किंपुनरेतदिपरीतब्रह्मयः केचिदाचक्षते हि जगज्जं प्रशंसा परमेतद्वाक्यं न तस्यादिषु पवर्गप्राप्तितात्पर्येणेति ते भगवतः सर्वानुग्राहिकां शक्तिं मितविषयतया खंडयन्तः तमेदेषोऽस्ति न प्रियः अपि चेत्सुडराचारश्मया निचेवंप्रकारस्फुटार्थप्रतिपादकानि वाक्यानि विरोधयन्तो निरतिशयशक्तिं प्रपञ्चसाधिताद्देत भगवन् तत्ते भेदलिंगं वलादेवानयं तोऽस्य योगमविरोधान् चेतयमानाः कथमिदमिति पर्यनुपपन्नमाना यदि परमं तर्गर्भोक्तजाया दिमहागृहगृहीता विंशतः करणामासुर्यावदिथलजा जिह्मीकृता वां सुखदृष्टयः समग्रसंजनस्यासत्प्रलापिन इति हास्यरसविषयभावमात्मन्यारोपयन्ति यत्सर्वे वया एषा सर्वस्य करोति शिवम् अद्वैते ब्रह्मणि परासर्वानुग्रहशालिनी शक्तिर्यज्जंभते तेन यत्ननीयेत दास्ये संग्रहोये ३५ इति श्रीमद्भगवान्काभिनवगुप्तविरचिते श्रीभगवद्गीताार्थसंग्रहेन वमोऽध्यायः ९ ॥

३२

पश्मार्थप्रपाटीटीका ७

अथ भजनप्रकारमाह मन्मता इति मयिमनोयस्यासौ मन्मता संकल्पोऽपि मदाकार एव तथा विद्यो भव मम भक्तो भवताम्यस्य यु

श्री
गी टी
न

इसमयाजीभवमदर्थमेवयजसतयातारतमप्यविवर्जनेनमांस
वत्रावस्थितंनमस्कृततडकं विस्मृत्यस्यमानान्स्नानदर्शंब्रोजं
चंदे हिकी प्रणामंदंडवज्जमावाचवांशलगोखरमिति युक्तोयो
गयुक्तोभूतामवात्मानंपरमानंदरूपंएषसिप्राप्स्यसि तडकं वि
लित्वितमिवश्रपंचितमितोसुरारः समनश्चमनोयैरर्पितंतस्यदा
त्रे प्रतिपदमुदयद्भिः स्वातिकैरेकितांगास्तहभवपयोधेः पार
सुलंचयंति अथाधायुतास्य विद्याभासः किलासौमदधिक
राकः स्यान्मदत्तानकार्ययमिष्यातदिसत्याप्रयमितिनियमोनेव
मिष्याप्रितंसत् सत्यंसत्यभ्रमांतेनभजतिसहसावस्थितिमप्यसंगे
तस्पर्शोवाकदाचित्तभवतिनवमेनोक्तमेतद्रहस्य इतिस्त्रीमंदेव
संपंडितसूर्यविरचितायांभगवद्गीतादीकायांपरमार्थप्रपायारा
जविद्यारामगुह्ययोगोनामनवमोऽध्यायः ९

वनमालीटीका ८

भजनप्रकारंदर्शयच्चपसंहरतिराजभक्तस्यापिराजभृत्यस्यप्रादौ
मनस्तथासतमनाश्रयिततद्रक्तश्मत्तडकंमन्मनाभवमद्रक्त
तितयामयाजीमत्सृजनशीलः मांनमस्कुरुमनोवाक्कायैः सप
वमेभिः प्रकारैर्मत्सरायणाः मदेकशरणाः समात्मानंवित्रंयुक्ता
मयिसमाधायमामेवपरमानंदयुते अयाकुतालोकिकानंतवि
भूतिवैभवंकालादिनिबंधनसर्वोपद्रवमृत्युनिवृत्ताशेषा विद्युः
सत्याप्स्यसि एवकारेणसस्मात्पार्थयस्य तुहस्ताभ्यांगृहीताश्चर
जप्रतोदात्तार्थसारयत्तत्परादसदेवतनयात्यतिरोमकूपदोभ्य
मानानंतब्रह्मांडाद्वत्सादिभिश्चित्तेनाप्यशक्यतत्त्वज्ञानादिविज्ञावि
त्यानंतशक्तेः सदनेतगुणालयादानंदचनमूर्तेर्भिन्नंप्राप्यंतरेव्या
वर्तयति एतादृशादुतैश्चर्यज्ञानमेवराजविद्येसादितागोप्यमुक्तं
तन्मत्ससादंविनातभवति यस्यदेवेपराभक्तियथादेवेतथागुरो न
सैवकथितास्यार्थाः प्रकाशंतेमहात्मनः इतिश्रुतेरितिभावः १४
इतिगीतायोनवमः ९

कुसुमवैजयन्तीटीका ५

ननु यथा तामाश्रित्य पापेनोपि संसारान्मुच्यते तस्याः किं सत्त्वं स्या
दित्यपेक्षायां तत्सत्त्वं पशुपदिशंनुपसंहरंति मन्मना इति एवमुक्तं
प्रकारेणात्मानं देहं मयि युक्तं समर्प्य मद्रको मत्सेवकत्वं भवकीदृश
इत्यपेक्षा माह मत्परायणाः ग्रहमेव परमयनं मनसा स्थितिस्थानं य
स्य सतथा मद्यतिरिक्तेः यस्मिन्नुत्तरुदेहादिसत्त्वं तत्तल्लोकभोगै
श्चर्यादिषु वा यस्य मनो न तिष्ठति मदनय इत्यर्थः मद्रकस्य भक्त्यंग
गर्भकैस्त्रिभिर्विशेषणैरनयत्वमाह मन्मना इति मनः शब्देनात्र
द्विविधा देहादिसत्त्वं तस्मै मयि सर्वेष्वप्येव मनो यस्य सतथा मनसा य
किंचन संकल्पं करोषितत्सर्वं मयेव विषये कुरु न तत्प्राकृतपदार्थं
ब्रह्माद्यैश्चर्यादिषु चानिश्चयात्मिकया यत्किंचन संकल्पं करोषितत्सर्वं
मयेव विषये कुरु न तत्प्राकृतपदार्थं ब्रह्माद्यैश्चर्यादिषु चानिश्चयात्मि
कया यत्किंचित्स्थूलसूक्ष्मवस्तुजातं निश्चिनोषितत्सर्वं मयेव वि
षये कुरु सर्वेषु चेतनाचेतनपदार्थेषु तदात्म्येन कुरु एव स्थितो ना
मरति निश्चयं कुर्विसर्थः चित्तेन यत्किंचित्स्मरणं करोषितत्सर्वं म
येव विषये कुरु मत्सत्त्वं पशुपदिशंनुपसंहरंति मन्मना इति नां स्मरणं कुर्वि
त्यर्थः ग्रहं कारेणादेहादिप्रकृतिकेषु यत्किंचिदात्मात्मीयाद्यभिमा
नं करोषि तत्सर्वं मयेव कुरु ममात्मात्मीयादियत्किंचिदस्ति तत्स
र्वं कुरु एव ममादीयानां च कुरु सात्मकत्वात्कुरु साष्टयं कुरु स्थितिप्रवृत्ति
कत्वात्कुरु स्याप्यत्वात्कुरु सतत्त्वाच्चेत्यर्थः इत्यनेनांतकृता च तदृश
स्य सतिर्मयि यथा भवति तथा कुर्वितिसूचितं ननु यदि त्वत्मानं कुरु
तेनैव तद्रकता सिद्धाति तर्हि कंस शिशुपालादयो पितृद्रुक्ताः कथं
न भवेयुस्तेषामपि तद्रूपदेहादिना त्वत्मानं कुरुतादित्याशंक्यवाह्यं
दियत्तु तयोपि यस्य मयेव तिष्ठति समद्रक इत्यर्थः कथं नेन स्वभक्तस्य
तेभ्यो वैलक्षण्यमाह मया जीमां यदृशी लयस्य सतथा श्रोत्रेण म
मेव कथाः शृणु त्वचामं मे वलिंगा मालिगय च त्वचामं मे वरुपं पश्य
चात्मीनमं मे वनिर्माल्यगंधं जिह्वारसनयामं मे वप्रसादं रसपवाचाम
मे वनामसंकीर्तनं कुरु पाणिभ्यां मे वमंदिरादिमार्जनं कुरु पद्मां

श्री
गी टी
न

श्री

ममेवमंदिरादिगमनं कुर्वित्वा दिगीत्या सकलवाहं द्वियद्विभिरे
वनिरतिशयप्रियं मां मत्वा मामेव संश्रजयकं सादीनां तीक्ष्णो म
दिषयितः सर्वे द्वियद्वनयो न स्मरन्तस्ते केन चिद्वादिनिमित्तेन म
मनस्का भवन्त्यपि न मद्भक्त इति तात्वात् मत्सृजक एव भवेत्सर्गः
एवं देहवृत्तौ रपि मये वा र्पित्वा मद्भक्तो भवेत्पाह मां न मत्सृक
अपरिमिता पराया लयं सर्वं पुरुषार्थं हीनमने कविचित्रयो निषुप्र
मंतमने कजन्मसकृत् तेन लब्धमा नुषदेहं शास्त्राचार्योक्तधर्म
कर्मरहितमनस्य गतिकेन्द्राचारिणं शरणं पश्यं मां ह्यसंवितायः
कः संसारान्मोचयतीति निश्चितपदद्वयकरद्वयजानुद्वयोरः शिरोह
ग्वचो मनोभिरशौगेर्देहवत्प्रणिपातज्ञपैः प्रणामैर्मये व सर्वेश्वरे सर्व
शरीरवृत्तौः समर्पयेत्सर्गः एवं कृते सति मम किं फलं स्यादित्यपेक्षा
यामाह मामेवैष्यसि सर्वकारणं सर्वशरणं सर्ववेदवेद्यं सर्वदेववं
द्यं निविलहेयप्रसन्नो कानं ता चित्पकारुण्यवात्सल्यमौशीत्यादि
कल्याणगुणार्णवं शिषुवने ककमनीये मरुतमणिदेहं देहमास्त्रं स
कसजन्मनो हर सर्वेश्वरगोपीकांतं मापति महाविभूतिपतिं मामे
वैष्यसि शास्त्रसिन्धुसं देवादिकमित्यवधारणार्थः ३४ नवमेन व
धामभक्तिरुक्ता ये नार्जुना ये वै तं देवायिकाकांतं माधवं पार्थसार
थिं १३ ति श्रीमन्नियमानंदवंशावतंसकसदासस्यासेवा सिमाणि
रिचारिदासेन विरचितायां गीतार्थकसमवेजयकंपानवमोऽध्यायः
५

मधुसूदनीटीका १.

भजनप्रकारं दर्शयितुं
उपसंहरति॥

राजभक्त्या पिराजभक्त्या प्रसादो मनः तथा सतन्मना अपि न तद्
कुरुत उक्तं मन्मता भवमद्भक्त इति तथा मद्याजीमत्सृजनशीलः
मां न मत्सृक मनोवाक्कायेः एव मेभिः प्रकारैर्मत्परायणो मदेक
शरणः सत्तात्मानमेतः करणं प्रकामयि समाधाय मामेव परमानं
दद्यन्तं प्रकाशं सर्वोपद्रवशून्यमुपैष्यसि प्राप्स्यसि । श्रीगोविंद
पदारविन्दमकरंदासादशुद्धाशयाः संसारोत्थिमुत्तरेति सहसाप
श्यंति शर्णमहः वेदांतैरवधारयंति परमं श्रेयस्य जंति प्रमं देतं स्वम
समं विदंति विमलो विदंति चानंदतां ३४ इति श्रीमत्परमहंसपरि

ब्राह्मकाचार्यश्रीविद्येश्वरसरस्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वती
विरचितायां श्रीभगवद्गीतासूक्तार्थदीपिकायां भजनप्रकारनिर्णय
एतामनवमोऽध्यायः ५

सदानंदीटीका ११

भजनप्रकारं श्रीशोदर्शयन्नाह सद्ब्रह्मः मनोमयी चैरेयस्य सत्त्वं मद्र
कृपवसन मद्याजीसततं भूतामामेव त्वं नमस्कुरु मनोवाक्काय
सद्भावैः प्रकारैरेभिरेव च २ मंदकशरणो भूतासमाधाय मतो मयि
मामेव सप्रकाशं त्वं सच्चिदानंदविग्रहं ३ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमभ
यं प्राप्स्यसि सयं यदि ह्याराज विद्याविभुवनविस्तृतो यस्य भूतेः कलां
शोयस्मिन्नस्तौ तदात्मा स जनिज रतिं दुःखदं भ्रान्तिमूलं दुष्टाच्चा
रोपियस्य प्रथितस्य यशसो भक्तिलेशेन साधुस्तं भूमानं विमुञ्चं वि
पिहरशरणं क्लृप्तमेवाश्रयामि ४ इति भावप्रकाशे श्रीसदानंद
विदाकृते तदर्थं ज्ञेयताप्रोक्तिर्नवमः सर्गांतो गतः ५ ॥

नीलकण्ठीटीका १२

भजनप्रकारं दर्शयति मन्मना इति मयैव मनो यस्य न पुत्रादौ सम
न्मनाः ममैव भक्तो न राजा देयं नाद्यर्थं समद्रक्तः मद्याजी मदर्थमेव
यजते न सर्गाद्यर्थं समद्याजी तादृशो भव मामेव नमस्कुरु शरणं
ब्रजन तस्यान एव मनेन प्रकारेण युक्ता योगं कृत्वा मामेवात्मानं स
र्वान्तरं एष मिश्राप्स्यसि अभेदेन च्छदाकाश इव महाकाशं यतो मत्प
रायणः ग्रहमेव सर्वोपाधिस्तस्य सच्चिदान्तापरं सर्वोत्कृष्टं ग्रथनं प्राप्यं
यस्य समत्परायणः तथा च श्रूयते यथानयः संदमानाः समुद्रे
संगच्छन्ति तामत्र पेविहाय तथा विद्वान्नाम त्रपादिमुक्तः परात्परं
पुरुषमुपेति दिशमिति ३४ इति श्रीभीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भाव
तभावदीपेनवमोऽध्यायः ५

श्रानंदीटीका १३

उत्तरोत्तरमियं कारणमाला शिष्यवद्भूतो व्याख्यातपूर्वकम् ३४
इति श्रीभगवद्गीतासूक्तार्थदीपिकायां भजनप्रकारनिर्णयः ५

रामकण्ठीटीका १४

श्री
गी टी
न

एवं रूपमपीमे लोके लब्ध्वा मामवतारस्व त्वं भजसे त्वाह ॥

एवंविधः सत्सङ्गो भक्तो दृष्टो मन्मना मया जीतया मन्त्रमस्का
रपरः एतेन विशेषणत्रयेण चित्तकायवचनक्रियाणां भगवत्स
रूपलक्षणैकतयविशेषात्मको भूयो भक्तिप्रकारः प्रतिपादितः
मां नमस्कृर्वित्यनेन हि मंत्रजपनमस्कारस्त्यादि रूपा भगवत्स
णतिरुक्ता एवमनेन प्रकारेण आत्मानं तः करणं युक्ता समाधाय
मत्परायणो मदेकालस्वनः संवृत्तः सन्मामेवैष सिमदभेदसमाप
नो भविष्यतीत्योम् योऽस्मिन्मोर्तिर्गणेशवचनधान्तशांतिप्रसन्नसूर्य
न्दादिदिग्गणविकसन्निर्मलसप्रसादः यत्रार्थोचः स्फुरतिसुतरा
त्तानवित्तानपूर्वस्तत्राध्यायेतरतनवमेराजहंसीवगीर्वः ३४

इति श्रीराजानकरामविरचितेन वमोऽध्यायः ५

अथ भजनस्वरूपं दर्शयन् उपसंहारं लासिकी पञ्चोलीटीका १५

हरति एवंविधो ममेक्षरसभक्त उपासको भव को दृष्टो मन्मनाः मयि प्रती
चिमनो मननात्मकमन्तः करणं यस्य सः तथा मया जीमदर्पणार्थ
मेवोक्तोपपत्त्या यजनशीलः यजनमन्त्रसर्वस्य कायिकस्य कर्मण
उपलक्षणम् तथा मामोश्चरे सामास्यस्य त्वं समष्टि रूपेण मस्कुरु
नमस्कारोत्रवाचिकस्य कर्मण उपलक्षणम् एवं मनोवाक्कायवा
पारैर्मत्परायणो ह मेव चिद्रूपः एकं शरणं यस्य स ईदृशः सन्नत
परिच्छिन्नदेहादिनिष्ठदृष्टिरात्मानं प्रत्यगात्मानं युक्ता एवमुक्तप्र
कारेण योगेन समाधाय मामेव परमात्मं दृष्टुं न विस्मरूपमोश्चरमे
ष सि प्राप्स्यसीति शिवम् जीवन्मुक्तेर्हेतुभूत भजनाद्यान्वमापयत्
ईश्वरं नवमेयस्ते प्रार्थये भक्तिमययम् ३४ इति श्रीराजानकराम
विरचितेन वमोऽध्यायः ५

लासिकी

पञ्चोलीटीका

भजनप्रकारं दर्शयन् उपसंहारं मन्मनेति मन्मनामच्चित्तो भ
वमङ्गकः मयि भक्तिमात्मवमया जीमयियजनशीलो भवमां
नमस्कुरु मामेव प्राणमं पदे चित्तं युक्ता समाधिं कृत्वा मत्परायणो
मां परमात्मस्वरूपं पदेवैष सि ३४ इति श्रीपञ्चोलीनवमोऽध्यायः

: ५ ॥

(रणवीरसमिहोधिनी॥)

अथ भजनस्येति भावं फलसहितं कथयन् नृणां यत्तु पसंदरति
मन्मना इति त्वं मद्भक्तो भव इत्यं मद्भक्तिं कुरुवित्यर्थः कथमित्य
तो विप्रिनष्टिमन्मना इत्यादिना मध्ये व मनो यस्य समदर्पितमा
नसकर्मसमूहो भवेत्यर्थः तथा मया जीमामेव यजते पूजयतीति
तादृशः यत्तु यत्तु लक्षणं कायक व्यापारस्य तथा च मदर्पितका
यिक व्यापारो भवेत्यर्थः तथा मां न मस्तु यद्यहा वा वदसि त
न्मममेव निवेदयेति तात्पर्यं ततश्च किं स्यादित्याह मामेवेति
एवं त्रिविधकर्मणां मदर्पणलक्षणया भक्तात्मानमंतःकरणं
युक्ता सावधानी कृत्य यद्वात्मानं यथोचितकर्मविषयकं प्रयत्नं
युक्ता विधाय मामेवेत्यसि मत्सा पुज्यमेव प्राप्स्यसि कीदृशः स
त्परायणः अदमेव परमयनं गतिर्यस्य तादृशो भेदकावलंब
न इति भद्रम् ३४ ॥ इति श्री भगवद्गीता रणवीरसमिहोधि
न्यां गीता व्याख्या नवमोऽध्यायः संतं सर्वार्थं च समाप्तिमाग
मत् ९ शुभमस्तु ॥

मधुभाष्य

३४ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीम
द्गीताभाष्ये नवमोऽध्यायः ९॥

MB
✓

भाषा अनुवाद ।

भजन प्रकार देखावते कहते हैं कि मेरे मे जिसका मन है
ऐसे तम ममना होउ और मेरेही भक्त होउ औ मेरी ही रक्षा
करो और मेही को प्रणाम करो इसी प्रकार से ममराया
होके आत्मा जो मन तिसको मेरे मे योग करे लगाय के प
रम आनन्द रूप मेरे स्वरूपको प्राप्त होउगे इस नवयें अध्याय
मे अपनी भक्तिका अद्भुत प्रभाव राजयोग नाम भगवान ने
प्रकाश किया है ३४ ।

दोहा

मोमे मन ममभक्त हो मोहि पुज कर नमस्कार ऐसे मन
हु जोउ मोहि मोमे करहु विहार ३४ इति श्री नवमः

